

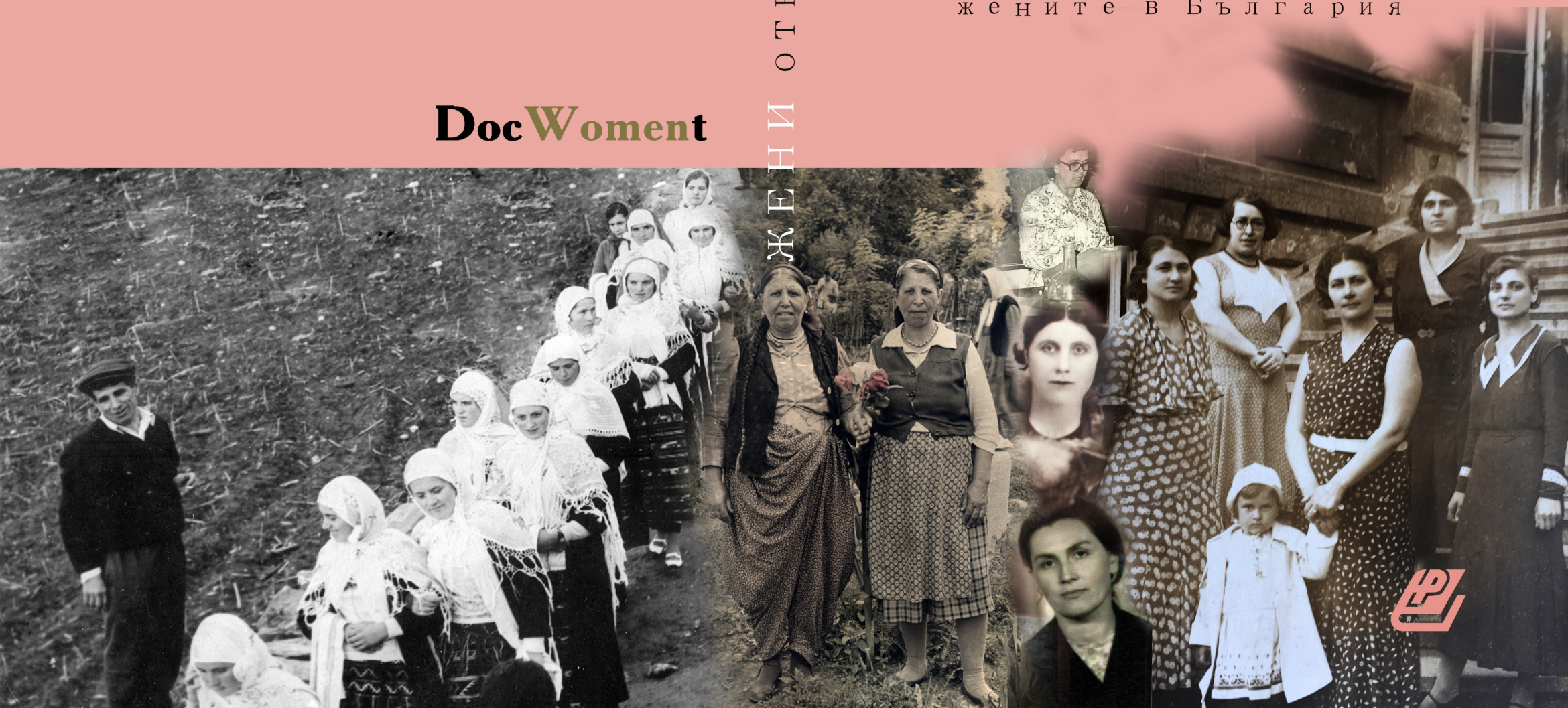
Нурие Муратова

ЖЕНИ ОТВЪД АРХИВА

Невидимите истории на
жените в България

DocWoment

ЖЕНИ ОТВЪД АРХИВА

Нурсе Муратова

ЖЕНИ ОТВЪД АРХИВА

Невидимите истории на жените в България

**Университетско издателство „Неофит Рилски“
Благоевград**

This publication is a result of the project “Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries.” This project has received funding from the European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No. 734645.

DocWoment

Book Series: Women and Minorities Archives

Editorial Board: Kristina Popova, Marijana Piskova, Petar Vodenicharov, Anastasya Pashova, Milena Angelova, Nurie Muratova

Volume 6

2021

©**Nurie Muratova**

WOMEN BEYOND THE ARCHIVE

Invisible Histories of Women in Bulgaria

©**Нурие Муратова**

ЖЕНИ ОТВЪД АРХИВА

Невидимите истории на жените в България

Рецензенти:

проф. д-р Жоржета Назърска

доц. д-р Марияна Пискова

ISBN 978-954-00-0259-0

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	5
-------------------	---

ПЪРВА ГЛАВА	9
--------------------------	---

КОЙ ЩЕ ПОТЪНЕ В ЗАБРАВА?

Теоретични постановки.....	16
----------------------------	----

Архивните теории.....	28
-----------------------	----

ВТОРА ГЛАВА	45
--------------------------	----

АРХИВИ НА ЖЕНИ

Поява на специализирани архиви за жени.....	45
---	----

Женски архиви в Съединените щати.....	46
---------------------------------------	----

Европейски архиви на жени.....	55
--------------------------------	----

Жените в архивите на балканските страни.....	70
--	----

Архиви на еврейските жени.....	74
--------------------------------	----

Женските колекции, университетите и дигитализацията.....	76
---	----

Особености на специализираните архиви за жени.....	80
--	----

ТРЕТА ГЛАВА	86
--------------------------	----

ЖЕНИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЪРЖАВНИ АРХИВИ

Институционални фондове с документи за жени.....	93
--	----

Лични архивни фондове на жени.....	104
------------------------------------	-----

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА.....	122
СКРИТИТЕ ЖЕНСКИ ИСТОРИИ –	
АРХИВНИ СЛУЧАИ	
Жени от малцинствата – пресичане на неравенства.....	124
Два архива, два живота	
(Райна Лапардова, Невена Елмазова).....	160
Няма такава жена в архива (Цветана Цачева).....	180
Без следа в архива – жени в науката	
(Мефкюре Моллова, Хайрие Мемова).....	189
И... едно архивно недоразумение (Златка Чолакова).....	203
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	209
БИБЛИОГРАФИЯ.....	212
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	225
Лични и семейни архивни фондове на жени	
в българските държавни архиви.....	225
Институционални фондове	
за жени в българските държавни архиви.....	252
Резюме на английски език.....	269

УВОД

Историографската и архивна ситуация определят кръга на изследванията на жените в рамките на идеологизираните и/или идеологизиращите практики от социализма, свързани с еманципацията на жените. Архивните политики, които са част от общите политики на времето (българските държавни архиви са създадени по модел на съветските архиви през 1951 г.), предопределят и документалните наличности за историята на жените. Днес разполагаме с голям обем документи – предимно официални, от дейността на социалистическите активистки и разпоредителна и управленска документация за този период. Други жени, които са извън официалния идеологизиран разказ на времето, остават и извън архивите, поради идеологическата и институционалната специфика на периода на изграждането на държавните архиви в България. Извън документалните масиви остават жените от малцинствата, жените от политическата опозиция, жените, несъгласни с идеологическата парадигма, жените от фабриките, на полето и т.н., като присъстват само с избрани витринни лица. По принцип жените от ниските класи са маргинализирани и в световното документално наследство, но, освен тях, в постсоциалистическото пространство има и други изключени специфични групи жени, а в българския случай – още и жените циганки, помакини, туркини и т.н.

Тази ситуация определя и трудностите, пред които се изправя днешният изследовател на историята на жените в България. Цели теми и изследователски полета остават неосветени и документално неподплатени. Това, от своя страна, стимулира използването на неконвенционални източници и методи, обогатява изследователския инструментариум. Особена тежест придобива и използването в историографията на устната история и на интердисциплинарни методи от различните хуманитарни и социални науки.

Тук представям систематизирано изследванията си от последните повече от десет години, които малко или повече съм правила интуитивно, водена и от вътрешна необходимост. Рефлексивната страна на тези ми занимания винаги е стояла като въпрос за мотивацията ми.¹ Ограничените методологически рамки, като историчка и архивистка, опитах да преодолеем чрез теориите за постколониализма, интерсекционалността, политиките на паметта и други, което ми даде възможност да се докосна до въпросите за преживяванията на жените и паметта за тях.

Дискусиите и изследователските полета, които се разгърнаха след падането на Желязната завеса, имат своето място и в нашия научен живот. Трябва да отбележа, че не се ръководех от често срещаната практика да свеждам „голямата“ теория към собствените си изследвания, а започнах по обратния път – резултатите от изследванията намираха теоретичните си потвърждения. Една част от научните ми дирения се вписаха в съвременните теоретични постановки в областта на постколониалните изследвания, малцинствените изследвания, джандър изследванията и съвременните архивни теории.

Една от целите на изследването е да маркира и да посочи полетата в архивните системи, които не могат да бъдат достигнати с конвенционални методи. Съществуващото и развиващо се поле на изследване на *История на жените* и *история на отношенията между половете* все още рядко обръща внимание на маргинализираните жени. Затова тук ще разгледам и съществуващите теории, които са приложими към изследванията на скритите за архивите и от архивите жени.

¹ За авторефлексивното преживяване на жените в историята виж: **Димитрова, С.** Жените, историята и нищо повече. Предизвикателствата на рефлексивната история, София, 2005.

Нямам за цел да обхвана всички теоретични ракурси, а само да маркирам някои възможни изследователски хоризонти. В първата глава проследявам процесите на взаимодействие между историографското развитие и архивите, като практика за документиране в ракурса на социалнофилософските и архивни теоретични постановки.

Разглеждам постколониалните теории, теориите за пресичането на неравенствата и маргинализацията в контекста на съотносимостта им към сегашната изследователска ситуация в България. Една от целите на монографията е да очертае полетата за изследване на понякога двойно и тройно маргинализирани жени чрез използване на различни изследователски методи и интердисциплинарен подход.

Във втората глава са представени възникването и опитът в международен контекст на архиви на и за жени, тяхното разнообразие и оформените специфики. Географският преглед включва архиви на жени в Европа, Съединените щати и на Балканите. Видовото разнообразие на архивите е свързано и с появата и обогатяването на представата за архив извън класическите исторически архиви – като например архивите на идентичности, част от които са и архивите на жени.

Третата глава описва аналитично ситуацията в българското архивно пространство по отношение на документалното наследство на жените. За целта използвам статистически методи, за да се очертаят размерите му в държавните архиви на фона на провежданите политики.

Последната глава е съсредоточена върху няколко случая на женски архивни истории, които съм изследвала по-подробно в други публикации. През призмата на постколониалните теории и теориите за натрупване и пресичане на неравенства и маргинализации, съм разгледала архивното присъствие на мюсюлманките и ромските жени през тоталитарния период. Разгледала съм и изследователските перипетии, свързани с реконструирането на житейските истории на три жени от земеделското движение. Две от тях (Райна Лапардова и

Невена Елмазова) имат по два „архива“ – един „официален“, подготвен и предаден от тях в държавните архиви – и един на репресивния апарат през тоталитарния период (Държавна сигурност), който „разказва“ друга тяхна съдба. Третата жена от Земеделския съюз (Цветана Цачева), прекарала години от живота си в лагери, няма официален архив, не е оставила никакви документални следи от живота си и нейната история можеше да бъде възстановена само чрез методите на устната история. Тъй като макар да има архивни следи в Държавна сигурност за преследването срещу нея, собствените ѝ преживявания биха останали неизвестни, ако не се използват методите на теренното проучване. Други два подобни случая на преследвани жени заради етническата си принадлежност са историите на университетските преподавателки Мефкюре Моллова и Хайрие Мемова-Сюлейманова. Преследванията срещу тях също са добре документирани за сметка на липсата на каквито и да е следи от научната им и професионална дейност. Последният разгледан случай (писателката Златка Чолакова) е за литература от „чекмеджето“, попаднала само по недоразумение в държавните архиви.

Тези персонални архивни изследвания демонстрират ползите от т. нар. „архивна революция“, която се състоя през последните десетилетия. Отварянето на архиви, които в самия си замисъл са формирани като „тайни“, даде възможност за по-различни изследвания, включително и за жените, които често остават извън научния интерес.

Обект на изследването са архивите на жени и традиционните исторически архиви. Предметът е присъствието на историята на жените и женските светове в документалното наследство. Моделът е базиран на изследвания на историята на жените от тоталитарния период в България.

ПЪРВА ГЛАВА

КОЙ ЩЕ ПОТЪНЕ В ЗАБРАВА?

*Забравата ще пръсне своя прах,
и миналото в сянка ще потъне*

Н. Лилиев

Присъствието на жените в историографията е пряк резултат от промяната на положението им в обществото. Достъпът до образование за момичетата, равните граждански и политически права, включването на жените в пазара на труда и т.н. са процеси, които протичат в продължение на век и половина, достигайки до днешното положение, в което равенството между половете в обществото е един от основните цивилизационни маркери. Науката е сред главните територии, в които се развиват тези процеси чрез изключване или поставяне на жените във фокуса на изследванията. „Откриването“ на жените се извършва не само в природните науки, но и от обществените и хуманитарните и това е процес от огромно значение. Положението на жените като обект и субект на изследване бележи развитие, което е сравнимо с революция.

Научното направление *История на жените/ Изследвания на пола* е сравнително слабо представено в българската историография. Писането на историята на жените, включително на жените от близкото минало, не е популярно занимание сред българските историци. Макар появата на *историята на жените* като отделно изследователско поле да е резултат на десетилетни политически, граждански и научни дебати, в редица области на хуманитарното знание у нас тя все още представлява сериозен дефицит.

Съществуват, разбира се, и положителни практики, като изследванията на Красимира Даскалова, която разглежда

подробно и многоаспектно този въпрос във фундаменталния си труд *„Жени, пол и модернизация в България“*², Жоржета Назърска³ с многобройните си изследвания за жените, както и множество други изследователки, които в резултат на дългогодишни задълбочени проучвания успяват в голяма степен да запълнят пропастта в познанието за историята на българските жени. Съществуват и редица работи в областта на етнологията, социологията и литературната история.⁴ Същевременно българската историография като цяло показва удивителна нечувствителност към различното преживяване на историята и нещо, което е задължително за съвременната хуманитаристика – почти никога не отчита женския ракурс. Тази пропаст е обусловена от пропускането на цели две феминистки вълни⁵ и

² Даскалова, К. Жени, пол и модернизация в България 1878-1944, С., 2012.

³ Назърска, Ж. Университетското образование и българските жени 1879-1944 г., С., 2003 и десетки статии.

⁴ Напр. Майки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм, съст. Мухарска, Р., С. 1999.; Лулева, А. Образи на половете в българското село през XX в. – между традиционното и модерното. – Българска етнология, 2001, 2, 26–40; Лулева, А. Конструирование гендера в болгарском социалистическом проекте. Женский вопрос. – В: Женщина в российском обществе. Москва, 2005, 2, 34–55; Лулева, А. Жените лагеристки. За колективната памет на едно поколение. – В: Пол и преход 1938–1958. Съст. Даскалова К, Т. Кметова. С., 2011, 142–153.; Кирова, М. Неслученият канон: Български писателки от Възраждането до Втората световна война, С., 2009; Вачева, А. В периферията на канона. Българските писателки от първата половина на XX век, С., 2013; Неслученият канон. Български писателки от 1944 година до наши дни, съст. М. Кирова. С., 2013 и др.

⁵ „Първа феминистка вълна“ са наречени борбите на жените за извоюване на политически права. Тя свършва с получаване на изборително право на жените в голяма част от страните в Европа в края на Първата световна война и следващите две десетилетия. „Втората феминистка вълна“ започва от 50-те години на XX век и касае „неофициалните неравенства“ на жените и патриархалното отношение към тях в семейството, на работното място и др. По-подробно за периодизацията на феминизма вж. Ирата Е., Ф. Лабори, Е.

научни преходи, които протичат в Европа и от които страната ни остава встрани, поради политическите обстоятелства след Втората световна война. Мария Тодорова обръща внимание на факта, че в България не съществува феминистки дискурс в рамките на идеологията на втората феминистка вълна в Западна Европа и САЩ след 60-те години на XX век.⁶ Красимира Даскалова отбелязва, че дори и в началото на XXI век „българската историческа наука остава упорито невъзприемчива към съвременните западни парадигми по отношение на историческите теории, методи, историография и епистемология“.⁷ От друга страна, у нас е голям и дефицитът на учени, които въобще работят в това поле.

За западните историографии включването на темата за жените е дебат, който се провежда през 1970-те и 1980-те години. Научните дискусии през втората половина на XX век особено разшириха това поле и изследванията се насочиха и към философски, социологически, антропологични въпроси, надскочиха феминистките дискурси и се превърнаха в неотделима част от философските постижения на съвремието. Тези процеси определиха необходимостта от нови типове източници, които да възпроизведат преживяванията на „хората без история“⁸ или такива, които историята „е забравила“ и от които жените са най-многобройната група. Новите истории „отдолу“ изискват вид документация и изворова база, която

Льо Доаре, Д. Сънотие. Критичен речник на феминизма, (пр. от френски), С., 2010, с. 357–363.

⁶ Тодорова М. Историческа традиция и промени в България: женски или феминистки проблеми?, В: Женски идентичности на Балканите, Даскалова, К., К. Славова (съст.), С., 2004 г., с. 112.

⁷ Даскалова, К. Жените в българските учебници по история. – В: Даскалова, Кр., К. Славова (съст.). Женски..., Цит. съч., с. 131.

⁸ „Хората без история“ е въведено от Ерик Улф в книгата му „Европа и хората без история“, публикувана през 1982 г. Вж: Wolf, E. Europe and the People Without History, University of California Press, 1982.

или отсъства, или е загубена и пренебрегната от държавните исторически архиви на всички нива.

Изследванията в България⁹, свързани с историята на жените, са фокусирани предимно в областта на историята на женското движение от първата половина на XX век, на елитните, образовани и изявени жени. Включително и за жени извън тези категории, проучванията се правят в посочените рамки – например за изявени жени-туркини, политически благонадеждни активистки мюсюлманки и т.н. Друга посока представляват и проучванията на политическото присъствие на жените, особено през социалистическия период. Тази изследователска ситуация в голяма степен е определена от наличните документални масиви, които от своя страна са формирани от определени политики. Затова е важно да се очертаят периметрите на ненаписаните истории на жените от различни исторически „безинтересни“ за официалната наука слоеве – обикновени жени, нямали никакъв досег с обществено-политическия живот на страната (направление, което в западната наука е разработвано), животът и преживяванията на обикновените жени – нашите майки, баби, прабаби; жени от времето преди преврата от 9 септември 1944 г.; жени от малцинствата, които на фона на мъжете от тези малцинства често остават двойно маргинализирани, също и от изследователите; сексуалните малцинства и техният опит (напълно отсъстващ изследователски въпрос, за разлика от чуждите историографии); политически „неудобни“ жени-активистки (например жените от партиите и политическите движения извън комунистическата партия при промяната на политическия строй в България през 1944 г., жените-затворнички, лагерист-

⁹ Тук не включвам немалкия корпус от публикации през периода 1944–1989 г. за жени – партизанки, ударнички и т.н., използвани с пропагандна цел от тоталитарния режим.

ки и т.н.), писателки и поетеси извън литературния канон, репресирани и преследвани жени в науката и др.

Красимира Даскалова отбелязва „главната идеологическа манипулация на българската историография, която е националистическа и центрирана върху българите, без каквото и да било отношение към историческото минало на малцинствата и на мултиетническия характер на всички територии, които днес се считат за наследство (herredenta) на балканските страни.“¹⁰ Тя анализира дискриминационната визия за жените в учебниците по история и установява, че в историографията и в учебниците жените присъстват в качеството си на „дъщери, внуци, сестри и родственички на властващи мъже, в някои случаи дори без своите имена, т.е. представени са не като отделни личности, а като роднини на велики мъже“.¹¹ Освен в тези си функции, в учебниците се срещат и изявени жени с творчески професии – певици, актриси, художнички и т.н. С това се изчерпва познанието за историята на жените дори за времена, в които жените вече са обществено активни, забележими. Всичко това определя парадоксалната ситуация, в която се намира българската хуманитаристика – при наличие на научен потенциал в европейски и световен мащаб, възможности за финансиране и функциониране на глобален терен, цялата научна област на джендър изследванията е превърната в непрестижна. Всички тези фактори затрудняват дори по-пълното „картографиране“ на известните жени, а още по-малко дават шанс за изследвания на други аспекти от историята на жените. Базата, която все пак позволи да стартират такива проучвания у нас, беше наличието на документи, както институционални, така и лични архиви на изявени жени. Все още обаче, изследванията у нас маркират само

¹⁰ Даскалова, К., Жените в българските..., Цит. съч., с. 135.

¹¹ Пак там, с. 139.

скелета, върху който още в началото на XX век започва да се гради историята на жените в Западна Европа и Северна Америка, и изследвания, които да са синхронизирани с постиженията на съвременната хуманитаристика, продължават да са въпрос на бъдеще.

Една от възможните перспективи е свързана с развитието на социалната и културната история, което постави и въпроси като: как може да бъде реконструирана историята на жени, които са неинтересни, маргинализирани и стигматизирани? Как да напишем историята на жени, чийто живот дори не е толкова отдалечен във времето? Къде са източниците, има ли източници и как да ги намерим?

„Няма документи, няма история“, заключава Мери Биърд преди почти един век. И до днес това е първият и централен проблем при писането на история на жените. За да има документи и история, от голямо значение е и разбирането за това, кой твори историята и чии действия са „исторически значими“. Преценката на историците за значимите събития и значимите занимания оставя задълго жените извън рамките на историята. Домашните занимания на жените и присъствието на жената само в дома я прави невидима за историята в продължение на дълъг период. През XX век жените излизат постепенно от дома и стават видими в обществото. Развитието на социалната и културната история също разчупват донякъде тези възгледи в науката.

Изследването на въпроса за присъствието на жените в публичните източници и проучванията на тяхната история констатира слепотата на историографията и, по-общо, на хуманитарните науки към женския опит. Тази „амнезия“¹² е свързана с признаване на съществуването на алтернативни

¹² По израза на Красимира Даскалова, Вж. Жени, пол..., Цит. съч., с. 7.

традиции, преживявания и опит, които имат право да бъдат извадени от доминиращата историческа невидимост.

Така възникват въпроси като: Как се пишат историите на уязвими и често невидими и пренебрегвани групи? Може ли да се компенсира безспорната загуба на истории и преживявания, комбинирайки фрагментарни източници с интердисциплинарни методологии? Каква е ролята на архивните политики за преодоляване на тези дефицити?

Централният въпрос, който изследвам тук, е женският архив – институционализиран, частен и личен – неговите специфики и начините за създаването му. Изхождам от убеждението, че архивите на жени са израз на различната и поширока представа за самото понятие за „архив“. Дори домът на жената е архив – смята известната изследователка Антоанет Бъртън – и трябва да се използват спомените от дома, „за да се поиска място в историята в пресечната точка на частното и общественото, личното и политическото, националното и постколониалното“¹³. Жените използват дома си и спомените от бита за „архивен източник“, за да реконструират спомените си. Жените имат различен „личен архив“, който се състои от различни неща. Това разбиране дава възможност да се разнообразят и изследователските методи. В противен случай пренебрегването на тези „женски“ източници води до архивна загуба. То е свързано с промяна на статуса на традиционния държавен архив, който иначе чете женските мемоари и истории като контраразказ. Резултатът от тези промени е възприемането на алтернативните източници и колекции вече не като алтернативни, а като равностойни на институционалните и конвенционалните архиви.

Изследването се опитва да очертае и корелацията между философските теоретични постижения на хуманитаристи-

¹³ **Burton, A.** *Dwelling in the Archive*, New York, 2003, p. 5.

ката (като теориите за интерсекционалността и постколониализма) и политиките и функционирането на архива в най-общия му вид, като пазител на информация за миналото.

Теоретични постановки

Архивите като институции на паметта са сред най-важните топоси, свързани с паметта и забравата на хора, събития, процеси. Големите дискусии за отговорността, неутралността, подготовката на архивистите поставят на преден план въпросите за това, кой всъщност решава и решава ли някой какво ще остане за поколенията. Научните дискусии около местата на паметта, политиките на паметта, ролята на институциите и по-специално – архивите, социалните промени и развитието на хуманитаристиката, включването и изключването на цели групи и личности от историографските изследвания са показателни за важността и сложността на този проблем.

Въпросът *кой остава в архивите/паметта* неизбежно води до въпроса *кой не остава*? Промяната във функциите и същността на архивите, които в генезиса си са институции, свързани с държавността, а през последните два века и с националността, водят до промяна и в самата философия и структура на съвременните архиви. Архивът, във всичките му разбирания за сбор от документи, колекция и т. н., всъщност е концепция, която отразява органичната връзка между личността (или институцията) и това, което остава след нея.¹⁴

Генетичната онтологична връзка между източника и познанието конфигурира взаимодействието между източниците (архивите) и хуманитарните науки (особено историогра-

¹⁴ **Blouin, F. X. Jr. and W. G. Rosenberg.** Processing the Past: Contesting Authorities in History and the Archives, New York, 2011, p. 3.

фията). Източник и научно познание взаимно си влияят и в голяма степен взаимно се определят. Затова промените в изследователските теми водят до промяна в архивните наличности, а документите, от своя страна, променят изследователските търсения и заключенията на учените. Архивите стопанисват изследователските ресурси, а в демократичните общества изследователите и техните интереси, а не държавата, все повече стават фактор за определяне на архивните политики. Тази взаимовръзка не е в стерилна среда и често хармонията е нарушавана от различни политики – държавни (когато обществото е тоталитарно), политики на мейнстрийма, на финансирането и т.н.

Изследванията на „скрити“ и забравени истории на жени имат пряко отношение и към въпросите за маргинализациите и пренебрегването, които са резултат на политики. Въпросът с архивното съхранение и архивната методика през социалистическите тоталитарни режими създава редица ограничения в изследването на маргинализирани общности, и особено на маргинализирани жени, поради самото естество на документите, които остават за съхранение в държавните архиви, и липсата на плуралистично архивно поле. При силно идеологизиран тоталитарен режим, държавата строго съблюдава да останат само удобни за режима документи и обрича на унищожение всичко, което противоречи на идеологическата доминация, като прилага както класови, така и полови, религиозни, политически и др. маргинализации. Това обаче не е проблем само на архивните политики на тоталитарните общества, където тази практика ескалира, но е по-универсален въпрос, който отдавна е забелязан от теоретичите.

Теоретичните постижения в тази посока, заедно с феминистките и джендър теориите, се пресичат с интерсекционалните теории, постколониалните изследвания и съвременните архивни теории, свързани с документирането на историите на пренебрегваните групи.

Натрупването на различни социални разделения и маргинализации и изследването на взаимовръзките между отделните неравенства е обект на **интерсекционалните теории (теории за пресичането)**, появили се в края на 1980-те години и възприети от феминистката теория чрез американската професорка по феминистично право Кимбърли Креншоу. Феминистките научни теории са съсредоточени върху едно от най-фундаменталните неравенства – това между половете – и тяхната поява е резултат от политическите и социалните процеси, породени от феминистките движения в края на XIX и през XX век в Европа и Северна Америка. През последните десетилетия те укрепват и се развиват теоретично във взаимодействие с академичната институционализация на това поле в много страни. Голяма част от днешните феминистки теоретици разбират категорията пол/джендър като интерсекционна (поле на пресичане) и смятат, че тя винаги трябва да се разглежда във връзка с нейните пресечни точки с други социокултурни категории като раса, етническа принадлежност, класа, сексуалност, възраст, здраве, националност и т.н., т.е. с всички видове социални неравенства и несправедливи социални отношения. Това разбиране се явява следваща стъпка след десетилетия дискусии за признаването на категорията „пол“ наравно с категориите „класа“, „раса“, „нация“ и т.н. Американската изследователка Лесли Маккол¹⁵ и други учени определят теорията за интерсекционалността като най-важното постижение досега на феминистките изследвания.

Теорията за интерсекционалността се появява в противовес на феминисткото говорене за жените като единна аналитична категория и е израз на стремежа към диференциране. Маккол поставя въпроса за методологията на изследването в

¹⁵ **McCall L.** The Complexity of Intersectionality, Signs , Vol. 30, No. 3 (Spring 2005), p. 1771–1800.

рамките на тази теория и разглежда редица методически вариации. Тя настоява за използването на различни методи, които да дават по-широки резултати и да гарантират интердисциплинарността на изследванията.

Свързано с този начин на изследване е и понятието *интеркатегориална комплексност*, което обозначава „хора, чиято идентичност прекрива границите на традиционно конструирани групи“¹⁶. То касае не само изследванията на пола, но може да има и далеч по-широк обхват. Изследователите с тази оптика настояват за предоговаряне на академичните стилове на писане и насърчаване на междусекторни диалози във всички академични дисциплини и в различни клонове на феминисткото теоретизиране.¹⁷ Така в резултат на десетилетни феминистки дебати¹⁸ се стига до понятието *интерсекционален пол*¹⁹ (жените), който трябва да бъде осмислян във всичките му *пресичания* – раса, религия, класа, сексуалност и т.н. Датската изследователка на пола Нина Лик дефинира как, в зависимост от теоретичната рамка, пресичанията могат да бъдат теоретизирани като господство/подчинение, изключване/признание, власт/обезсилване, притежание/лишаване от собственост, привилегия/липса на привилегия, мажоритаризиране/миноризиране и т.н. Тя смята, че интерсекционалност-

¹⁶ **Dill, B. T.** Work at the Intersections of Race, Gender, Ethnicity, and Other Dimensions of Difference in Higher Education. *Connections: Newsletter of the Consortium on Race, Gender, and Ethnicity* (Fall), 2002, 5–7.; **Dill, B. T., R. E. Zambrana.** *Emerging Intersections, Race, Class, and Gender in Theory, Policy, and Practice*, Rutgers University Press, 2009.

¹⁷ **Lykke, N.** *Feminist Studies, A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*, Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality, New York, 2010.

¹⁸ Тук няма да се спирам на необятните дебати за феминистката критика, джендър-изследванията и т. н., тъй като тези въпроси са извън обсега на изследването.

¹⁹ **Lykke, N.** *Feminist Studies...*, p. 9.

та като теоретична и методологична входна точка трябва да се разбира като инструмент, който може да се използва за анализ на това, как отделните субекти договарят обременените с власт социални отношения и условия, в които са поставени.²⁰

Можем да заключим, че интерсекционалният подход е приложим към изследванията на историята на жените, тъй като самият факт на принадлежност към женския пол вече е предпоставка, която в комбинация с друг фактор води до маргинализация в степени по-висока, отколкото при мъжете. Често жените, освен по пол, са двойно или повече маргинализирани – по раса, по етнос, по религия, по професия, по политически разбирания, по професионални позиции, по сексуална ориентация. Тези натрупвания очертават контурите и на групите на най-често изключените от историческите изследвания.

В български контекст възможните тематични кръгове могат да очертаят изследвания на жени с различна религиозна и етническа принадлежност (напр. жени мюсюлманки, циганки, протестантки и т.н.); жени, принадлежащи към неудобни политически кръгове (жените от Земеделския съюз и други политически партии, жени от бившия елит преди 1944 г. и др.); жени от сферата на науката, културата и изкуството, които не се вписват в тоталитарните идеологически рамки (писателки, поетеси, художнички и др., които отказват да работят в рамките на социалистическото изкуство) и т.н.

Към изследването на тези категории жени (особено към жените от малцинствата) може да бъде подходено и от позицията на постколониалните теории, които в последните десетилетия намериха отзвук и в изследванията на социалистическото минало.

²⁰ Пак там, с. 51.

Постколониалните теории се появяват в резултат на осмисляне на колониалното минало и в класическия си вид третира отношенията между белия и черния човек. С напредване на развитието им те са използвани не само в този контекст, а придобиват много разнообразни в географски и исторически аспект интерпретации. Включително и социалистическото минало става обект на изследване от колониална и постколониална гледна точка.²¹ Такива проучвания са правени както за Съветския съюз, така и за страните от Централна и Източна Европа. Изходна точка за тях е разбирането за термина *постколониалност*, който не обозначава исторически времето, следващо колонизацията и деколонизацията, а наследството, което остава след колонизацията в интелектуално, идеологическо и културно отношение.²² През 1980-те години успоредно се развива и направление за *изучаване на подчинените групи* (Subaltern Studies), което се основава на трудовете на италианския марксист Антонио Грамши и за първи път е въведено от Ранаджит Гуха. То започва от изследване на подчинените работници и се развива до днешно време, когато обхваща изследвания на всяка по-нискостояща група или лице, маргинализирано поради раса, класа, пол, сексуална ориентация, етническа принадлежност или религия. Териториалният обхват на тези изследвания също се разши-

²¹ Тлостанова, М. Деколониальные гендерные эпистемологии, М., 2009; Баберовски, И. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, М., 2010.; Эткинд, А., Внутренняя колонизация. Имперский опыт России, М., 2013; Уффельманн, Д. Постколониальная теория как постколониальный национализм, Новое литературное обозрение, Постсоветское как постколониальное. Специальный выпуск, №161, (1/2020).

²² Калиновский, А. Призывники социализма: таджикская интеллигенция и деколонизация по-советски, Новое литературное обозрение, №161, (1/2020).

рват неимоверно – от колониалните области на Азия и Африка – до съвременна Южна Америка и САЩ.²³

Класическата постколониална теория констатира, че педагогическият подход е характерен за колониалните отношения.²⁴ „Белият човек“ се отнася към „черния“ като възрастен към дете – усмихва му се снизходително, подмазва му се и се държи с него покровителствено и неискрено. Това покровителствено отношение към жените-мюсюлманки през социализма особено се вижда при всички дейности, насочени към тях. Особено е изразено в Школите за активистки, които се създават в началото на 60-те години на XX век. За тях вече съществуват изследвания, които обаче не са осмислени през тази призма и отношението на агентите на властта към тях е тълкувано като благородство и благоразположение.²⁵ Франц Фанон показва на базата на колонизирането на „черни хора“ от „бели“ характеристиките на всеки колонизаторски процес, който по принцип никога не е едностранен. В колониалната армия винаги има и офицери от туземците, които играят ролята на преводачи. Те свеждат на езика на местните правилата на колонизатора, заповедите на началниците. Тези офицери се ползват задължително и с привилегии. Колониалната среда неизбежно е съпроводена със създаване на нови социални и психологически типове.²⁶ Тази конструкция се открива у нас при тоталитарния режим както към малцинствата, така и към политическите врагове.

²³ **Mignolo, W. D.** Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking, Princeton University Press, 2012.

²⁴ **Ганди, Л.** Постколониална теория. Критическо въведение, С. 2005., с. 43.

²⁵ **Напр. Петкова Е.,** Всекидневието на българките мюсюлманки в Средните Родопи, С., 2015.

²⁶ **Fanon, F.** Черная кожа, белые маски. Peau noire, masques blancs. Превод на руски по изданието: Fanon F. Peau noire, Masques blancs. Paris, 1952. Новое литературное обозрение, 1/2020.

Колониалната ситуация предполага никога да не може да се изравнят колонизираните и колонизаторите. Колонизираните са оценявани по нивото на асимилация. Това се вижда много ясно с кадровите решения при създаването на местен елит в тези общности. Неизбежна част от този процес е и съпротивата.

Баберовски показва как образователната политика към мюсюлманите още в имперска Русия се насочва към категорично прекъсване на ислямската образователна традиция и заместването ѝ с руската. Той дава за пример как азербайджанският младеж, който иска непременно да получи висше образование, е длъжен безотказно и без уговорки да се откаже от предците си.²⁷ В комунистическа България също образованието се обвързва с културното и общностно самоотричане.

Тези констатации са валидни и в ситуацията с „модернизирането“ на мюсюлманките през социализма, когато са продуцирани социалните типове на „партийна активистка“, „общественичка“, изграждани са медиатори за общността чрез създаването на „вярна“ интелигенция чрез привилегировано образование и т.н. Въпросът опира и до различните аспекти в интерпретирането на **модернизацията**. Досега тази тема е разглеждана преимуществено от позицията на модернизационния патос и модернизационните ефекти. Изтъкват се постиженията на безспорно насилствената модернизираща практика на държавата и се възпроизвеждат мотивите на колонизатора, но не и на неговия обект.²⁸ Историографията по въпроса се опира на пропагандните издания от съветско време, които в бившия Съветски съюз представят една мащабна кампания, подкрепяна от обществото. Липсата на извори, или

²⁷ Баберовски, Й., Цит. съч. с. 46.

²⁸ От тази гледна точка съществуват множество съветски публикации, както и някои български от времето на тоталитаризма.

по-скоро отказът от търсенето им, води до повърхностно преповтаряне на мотивацията на държавата за тази политика, без необходимата дълбочина и с известна инерция. Това положение се обяснява и с оскъдните изследвания по принцип за историята на жените и липсата на изследователска оптика по този въпрос.

Така изследователите на маргинализираните жени нямат контекста и полето на цялостно изследване на историята на жените в България, в което биха могли да разположат своите проучвания. Например, все още по-скоро звучи еретично постановката, че модернизация в много случаи е синоним на колонизация. А зад нея стоят десетилетия изследвания от цял свят, които показват, че е релевантна и в случая с мюсюлманките в България. Според постколониалните теоретици, един от типичните маркери на колонизираните общности е внушението отвън на представа за себе си като изостанал. По този начин колонизаторът манипулира обектите си и ги колонизира под флага на модернизационната идея. За колонизирана се приема всяка общност, чиято оригинална местна култура е потисната и погребана и на която е вменен комплекс за непълноценност. Тази общност неизбежно се сблъсква и с езика на колонизатора.²⁹ За колониалистките общества е характерно противопоставянето между различните култури и колониалната държава криминализира и маргинализира традициите.³⁰ Например женската дреха не само служи за опознавателен

²⁹ Тълкуването на колонизацията в целия спектър на неравенство и подчинение, независимо от историческите реалии, се използва включително и за изследване на „вътрешна колонизация“, каквито са расовите и социални неравенства в Руската империя, според Александър Еткинд. – Вж. **Еткинд, А.** Вътрешна колонизация. Цит. съч.

³⁰ **Баберовски, Й.** Цит., съч., с. 32.

знак на жените мюсюлманки, но възплъщава културата на другостта, недостъпна за колониалната власт.³¹

У нас все още предстоят изследвания през призмата на тези теории за българския опит с някои малцинства през втората половина на XX век. Големите теоретици на постколониализма Гаятри Спивак и Хоми Баба се обединяват около разбирането, че постколониалните изследвания не разполагат с всеобхватни категории, за да обхванат глобалните имперски ситуации, но пък са силни в нюансите, защото те се раждат при практическите изследвания на конкретни местни истории.³²

Теоретици като руската изследователка Мадина Тлостанова използват и понятието **деколониалност**, което се различава от постколониалността. Деколониалността включва преодоляването на колониалната матрица и възможните отговори на това. Тя означава борбата между формите на колониален контрол (на расова и патриархална основа) и стратегии за освобождение, самоуправление и свобода. Приема се и като средство за разкриване на скритите механизми на колониалността, тъй като полът и расизмът са свързани в колониалните общества. Според Мадина Тлостанова „има смисъл да се работи с деколониалните понятия на по-общо ниво (включително категориите за вътрешни и външни различия, геополитика и телесна политика на битието, знания и усещания, доброволна епистемологична и афективна самоколонизация), а с постколониалните инструменти (мимикрия, каноничен контрадискурс и др.) на приложно и описателно равнище“. Двата модела, според нея, се допълват взаимно и запълват

³¹ Пак там, с. 22, 616.

³² **Тлостанова, М.** Постколониальный удел и деколониальный выбор: пост-социалистическая медиация, Новое литературное обозрение, Постсоветское как постколониальное, 1, 2020.

пропуски, които се получават от особеностите на оптиката на всеки един от подходите.³³

Както вече беше отбелязано, постколониалните и деколониалните теоретични постановки могат да дадат фокус за изследване на жените в България и особено на политиките и практиките на социалистическата държава към малцинствата и жените от малцинствата. Подобни теоретични разработки за съветската и за източноевропейската ситуация вече са направени от Мадина Тлостанова³⁴. Тя изследва през призмата на постколониалните теории ситуацията при мюсюлманските народи от Кавказ и Средна Азия, разглежда и представите, които художествената литература внушава за колонизираните жени.³⁵ Тлостанова не стъпва върху теорията за ориентализма на Едуард Саид, а смята, че съветският ориентализъм се отличава от западния и представлява вторичен ориентализъм. В него тя вижда двойно огледално отражение на западния ориентализъм – от една страна, отразява западния ориентализъм, от друга –припознава вторичната ориентализация от Европа към самата Русия. Така руският и съветският ориентализъм представляват сложна амалгама на съчетаване на ролята на обекта и субекта едновременно.³⁶ По този начин Русия, според Тлостанова, е в ролята на колония спрямо Запада и в същото време играе ролята на колонизатор спрямо неевропейските народи, които в голямата си част са мюсюлмански. В рамките на съветския период политиките към мюсюлманските народи в Съветския съюз, и особено политиките към жени-

³³ Пак там.

³⁴ **Tlostanova, M.** *The Janus-faced Empire Distorting Orientalist Discourses: Gender, Race and Religion in the Russian/(post)Soviet Constructions of the "Orient", Worlds & Knowledges Otherwise*, Spring 2008, 1-11.

³⁵ **Tlostanova, M.** *What Does it Mean to be Post-Soviet?: Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire*, Duke University press, 2018.

³⁶ **Tlostanova, M.** *The Janus-faced...*, p. 1–2.

те, в много случаи служат за база и за аналогичните политики в социалистическа България. Тази постановка има отношение и към широко дискутираните у нас въпроси къде се намираме между Европа и Ориента и възприемането на мюсюлманите като азиатски и ориенталски елемент в съвременната култура.

Тлостанова прави важния извод, че ако в Царска Русия, както и при европейските колонизатори, са разглеждани само мъжете като обекти на идеологически, икономически или религиозни проекти и изобщо се игнорират жените, след 1918 г. ситуацията се променя драстично и жените са поставени в центъра на съветските модернизационни усилия. В много отношения това е продиктувано от неуспеха на всички предишни опити за модернизирание на Централна Азия и със страха от успеха на алтернативните външни сили и моделите на модернизация, идващи от мюсюлманския свят (от Афганистан и Турция на Ататюрк) и вътрешни (идващи от джадите).³⁷ Баберовски също свързва европеизацията с модернизацията и посочва, че постиженията и маркерите на европейската култура се използват за налагане и цивилизоване на местното население, например отварянето на театри, кина, книгоиздаването и др. На Кавказ, заедно с реформите, идват и чиновниците, образованието, правото и езикът на завоевателите. Така ислямският път към съвременността, който получава своите очертания в XVIII век, тук става невъзможен.³⁸

Особено ефективна форма на потисничество, която се представя като освобождение, според Тлостанова, се оказва „надничането под паранджите с научно извинение“.³⁹ Тя намира за типична за съветската империя парадоксалната логика на поробване на жената чрез реториката на еманципацията – особено чрез двете паралелни кампании в Кавказ и Цент-

³⁷ Пак там, с. 5.

³⁸ Баберовски, Й. Цит. съч., с. 15.

³⁹ Tlostanova, M. The Janus-faced..., p. 5.

рална Азия наречени „Палто за планинската жена“ и „Худжума“. Чрез тях жените са „преоблечени“ и извадени в публичното пространство и запратени на трудовия пазар като истински пролетариат. Властта използва като свой „антифетиш специалния вид централноазиатски воал (чадра)... и има за цел да разкрие тялото на жената и за пореден път да го облече в европейски стил.“⁴⁰ Така, след като е съблечено от традиционната си дреха, женското тяло е облечено в палто в градски и неазиатски стил, а тази нова жена вече е извадена от битовата сфера и изпратена на училище, на работа и на избори. Аналогична е ситуацията и при българския случай на „разфереджаване“ две десетилетия по-късно, когато отношението и наметата върху тялото на мюсюлманската жена е поставено в центъра на насилствени политики и практики чрез проблематизирането на традиционното ѝ облекло.

Както става ясно, някои от инструментите на постколониалната критика са приложими, макар и все още неизползвани в български контекст и тук можем само да маркираме някои от възможните ракурси. Остава обаче въпросът доколко релевантни са тези теории, когато напускат своите локални контексти и как архивните теории се вписват в тези социално-философски концепции.

Архивните теории

По думите на холандския архивист Ерих Кетелаар архивите и архивирането са социална практика, която се подчинява на определена социална логика.⁴¹ Архивът не е статичен, а динамичен процес, дори когато изглежда привидно замръзнал. Това означава, че от огромно значение е какво се „изваж-

⁴⁰ Пак там, с. 6.

⁴¹ **Ketelaar, E.** Archiving People. A Social History of Dutch Archives. E-book, published by Stichting Archiefpublicaties, January 2020.

да“ от архива, какви социални функции припознава той, защото с времето контекстите се изграждат, натрупват и най-вече се променят. Силата на един документ във времето може да се промени коренно и да придобие нов прочит. Затова архивът всъщност е неизвестност, която очаква своите интерпретации. Политиките на архивиране и активиране на информацията от архивния документ също са променливи и имат голямо значение.

Историкът и архивистът – среща и раздяла

Както вече беше казано, връзката между историографията и архива е генетично обусловена. Въпросът за взаимодействието между историци и архивисти и ролята им за съхраняване и описване на миналото продължава да бъде на фокус в дискусиите и днес. Релацията между тях е динамична във времето, разположена в общото магнитно поле на познанието за миналото и е силно чувствителна към промените – от историографските до технологичните преходи.

Американските архивисти Франсис Блуен и Уилям Розенберг в своето изследване „Обработка на миналото: Конкуриращи се власти в историята и архивите“ разглеждат въпроса за ключовото значение, което има познаването на архивните процеси от историците. Те показват как тази компетентност определя адекватното отношение на историците към източниците, предпоставя темите и обхвата на историографските изследвания. Срещата между, условно казано, историка и архивиста, е видимата страна на два сложни процеса на очаквания, разочарования и прозрения, които отразяват различни професионални и концептуални възгледи.⁴² Очакването на историка да намери в архива това, което търси, често се сблъсква с разочарование, а очакването на архивиста да бъде в услуга на

⁴² Blouin, F. Jr. and W. G. Rosenberg, Processing the Past..., p. 3.

историка също в много случаи е невъзможно, поради строгостта на архивната методика, която предопределя точно какви документи да се съхраняват в историческите архиви. Доближаването на тези две различни професионални представи и намаляването на разочарованието и у двете страни е процес, който протича двустранно – като промяната в изследователските търсения се отразява и на архивните методики. От друга страна, активността на архива и архивните политики също се отразяват на изследователските резултати. Блуен и Розенберг изтъкват, че за по-доброто разбиране на историографския процес е необходимо изследване в исторически план на фундаменталната пресечна точка между учения и архива. Според тях тази среща се осъществява на нивото на сложните концептуални рамки на съвременните исторически изследвания и променящите се концептуални разбирания за архивите. Това е многопластов и двустранен процес, който протича и в двете страни.⁴³

⁴³ Те описват ситуацията по следния прозаичен начин: „Може да се каже, че историк влиза в архивите по подобен начин: вратите се отварят, независимо дали физически или виртуално, и започва „разговор“. Ученият идва с въпроси за измислени и неочаквани възможности, архивистът обикновено е готов и желае да помогне. Нещата започват рутинно, може би с оставяне на раницата на мястото за съхранение, влизане и намиране на удобно място в читалнята. Ученият се среща с архивиста; въпросите на учения отговарят на ресурсите на архивите и на опита и разбирането на архивиста. Първо помощните средства за търсене, след това може би нетърпеливо изчакване, накрая самите папки в стари кутии или девствени електронни формати. Историкът започва да преработва остатъците от миналото в някаква нова форма на разбиране, рядко обмисляйки факта, че самите „остатъци“ – писма, бележки, доклади, всякакви документи – вече са обработени от архивистите...[] Историкът използва материалите за обработка на историческа информация и разбиране; архивистът обработва материалите, за да позволи тази информация и разбиране да бъдат „разкрити“. Тази обработка се извършва на много нива и въз основа на различни професионални и концеп-

Други изследователи, като Джон Райднер, също разглеждат концепцията и развитието на теориите за архивите от края на XIX до началото на XXI век. Райднер вижда не само ограниченията, които архивната методика налага, но обръща специално внимание на архивната оценка (експертиза на ценността), като точка на напрежение между съхраняване на документите, които отразяват обективната история „както се е случила“, и субективното вземане на решения в архива.⁴⁴ Архивната методика и професионалната квалификация на архивистите са насочени към удостоверяване истинността на документите чрез определяне и идентифициране на начина, по който са създадени, и осигуряване на система от подредба и описание, която позволява на потребителите да разберат техния контекстуален произход. Но в архивната методика въпросът за връзката между видовете източници и тяхната потенциална стойност за историците по същество не е част от задачите по съхранението.⁴⁵ Архивите функционират и се оформят спрямо основния си принцип на произхода на документите и респект към фонда, без да държат сметка за източниковото разнообразие извън този принцип.

Тези въпроси стават център на теоретични дискусии след дългите „щастливи времена“ на хармония между архива и историографията, когато те функционират в общи методологични и концептуални пространства. През целия XIX и първата половина на XX век архивите са част от административните структури на властта и съществуват в хармония с „историографията на авторитетите“. От 60-те години на XX век нататък промяната в концепцията за авторитета в истори-

туални предположения.“ – **Blouin, F. Jr. and W. G. Rosenberg**, *Processing the Past...*, p. 4.

⁴⁴ **Ridener, J.** *From Polders to Postmodernism: A Concise History of Archival Theory*, Litwin Books, 2009.

⁴⁵ **Blouin, F. Jr. and W. G. Rosenberg**, *Processing the Past...*, p. 74.

ята постепенно обхваща по-широки социални и културни територии и новото поколение историци гледа критично на документите, а изследванията се насочват към културните и социалните процеси и историята на формирането на идентичностите. В това време се полагат усилия да се опишат както официалните, така и неформалните отношения на власт. Оформят се научни кръгове, които отразяват новия интерес на историка към ролята на самите наративи при оформянето на начините, по които обществата обработват миналото си. Споделя се ново разбиране за това, как индивидуалните и социалните субекти могат също да повлияят на обработката на историческия опит. В централен въпрос се превръща проблемът за социалната памет и политиките на паметта и това предопределя и появата на нови разбирания за власт и политика, пол, етническа принадлежност, идентичност, език, за естеството на историческите източници.⁴⁶

Преди тези процеси обучението и подготовката на архивистите и историците са идентични в получаването на еднакви исторически знания и усвояването на подходяща за тях методология. До този момент те споделят обща представа и за научност и строгост на научното познание, които са отразени и в начина, по който се създават архивните колекции и подреждането на документите. В този дълъг период те имат еднакво разбиране за „исторически важното“ – ролята на институциите, видните личности, националните граници, великите идеи и основните събития – и това е определящо при процесите на придобиване, класифициране и съхраняване на историческа документация. Антоанет Бъртън нарича архивите „хранилища, създадени от държавата както за събиране на данни, така и за производство на знания от управляващите за

⁴⁶ Пак там, с. 9.

управляваните“.⁴⁷ Държавата произвежда, решава, организира и поддържа дискурсите, които стават достъпни като „първични“ текстове от историята.⁴⁸ Тази връзка между архивисти и историци Блоуин и Розенберг наричат място на „споделена епистемология“ и тя доминира, включително почти през целия XX век.⁴⁹ Шварц и Кук⁵⁰ също отбелязват, че архивът упражнява власт над формата и посоката на историческото обучение, колективната памет и националната идентичност, върху това как ние опознаваме себе си като индивиди, групи и общества. Така, в крайна сметка, в преследването на своите професионални отговорности, архивистите, като пазители на архивите, упражняват власт над тези архивни документални масиви, които са в центъра на паметта и формиране на идентичност, чрез активно управление на документите още преди да попаднат в архивите, тяхната оценка и подбор, а след това и описание, съхраняване и употреба.⁵¹ Ричард Кокс⁵² и Фут⁵³ поставят въпроса и за връзката и ролята на архивите в колективната памет, както и пространството, което заема колективната памет в архивите. За тях обвързаността между тези категории е несъмнена, но Кокс изразява резерви, че обществената памет има връзка с ежедневната архивна работа. Въпросът за въздействието на архивите върху колективната памет е акцент на постмодерните аналитични рамки, а преди това не е толкова разглеждан, защото е изместен от въпроса за архиви-

⁴⁷ **Burton, A.** Dwelling in the Archive..., p. 138.

⁴⁸ Пак там, с. 140.

⁴⁹ **Blouin, F. X. Jr. and W. G. Rosenberg,** Processing the Past..., p. 8.

⁵⁰ **Schwartz J., Cook T.** Archives, records, and power: the making of modern memory. Arch Sci, 2, 2002, p. 1–19.

⁵¹ Пак там, с. 2.

⁵² **Cox R.** The concept of public memory and its impact on archival public programming. Archivaria, 1993, 36, p. 122–135.

⁵³ **Foot K.** To remember and forget: archives, memory and culture. Am Arch, 53, 1990, p. 378–390.

те, документирането и властта. Тези постановки кореспондират и с разбирането на Мишел Фуко и Жак Дерида за архивите като инструменти и продукти на силата, които осигуряват и упражняват контрола върху канонизираната памет. Фуко разглежда архивните институти и колекции като свидетелства от миналото, които функционират като субстрат за настоящето и бъдещето. Те рядко обслужват неутрални или непредубедени цели, тъй като в самата си проекция са заложени като инструменти за контрол и са натоварени с определени ценности.⁵⁴

Днес взаимодействията между архивирането и историографията функционират по друг начин и в други измерения. Промяната в историографията и развитието на т. нар. „нова хуманитаристика“ е съпроводено с промяна и в архивния ландшафт с появата на частни и специализирани архиви, извън монолитната система на държавните архиви. Тези два процеса бележат постепенното разделяне на архивите и историографията и заедно с развитието на технологиите стават двигатели на тенденции, в които архивистиката постепенно се разгръща на границата между хуманитарните и информационните науки.

Хуманитарните науки днес задават все повече въпроси, на които трудно могат да получат отговор в традиционните исторически архиви, които продължават да са подчинени на строги концептуални и методически правила при събирането и научната обработка на документите. Множество изследователи отбелязват разрушаването на общото усещане за взаимодействие и партньорство, основано на споделени виждания за исторически важните неща и доказателствената сила на архивната документация. На третирането на архивите, като място за съхраняване на истинската историческа информация, се

⁵⁴ **Фуко, М.**, Археология на знанието, С. 1996.; **Derrida, Jacques**, Archive Fever: A Freudian Impression, The University Chicago Press, 1996.

гледа като наложен процес, свързан предимно с държавността. Оформеното ново историческо разбиране гледа критично на архивния източник, като използва и други типове извори и се отнася по-внимателно към неговата доказателствена стойност, която в миналото често е абсолютизирана. Формира се промяна в предишното общо разбиране за производството на исторически доказателства, които вече не са изключително архивни, т.е. определяни от политиките на държавните архиви. Това е част от цялостното изместване на изследователския процес от мястото на изследване към обекта на изследване в неговото възможно многообразно представяне. Важно място в този обрат имат и специализираните недържавни архиви на жените.

В резултат на отдалечаването на историците и архивистите, Блоун и Розенберг отбелязват, че те вече не споделят както общо историческо разбиране, така и общо професионално обучение. Процесите на широко навлизане на технологиите в архивите довеждат до бързи промени в архивните практики, които имат малко или никакво значение за текущите исторически концепции. Това още повече обрича историците на непознаване на архивните практики, които са решаващи за формираните документални комплекси, и те трудно могат да си дадат сметка как всъщност е придобита историческата документация, с която работят. Също така не осъзнават и какво от сегашните документи ще се запази за бъдещите изследователи и по какви правила ще стане това.

Разминаването се изразява и в неразбирането на историците как исторически центрираната обработка на архивна документация в миналото е изместена в дигиталната епоха от изискванията на управлението и администрацията на документите. Архивната общност пък не разбира как новите концепции, като тази за социалната памет, са променили разбирането на историците за начина, по който миналото може да бъде обработено аналитично. Не отчитат също така, че концептуалните търсения на историците вече включват нови раз-

бирания (примерно от „жени“ към „пол“, джендър и т.н.). Ново поколение социални историци се насочва към изследване на „вътрешните“ социални пространства и културни отношения: между мъжете и жените; селяните и земевладелците; търговците и производителите и т.н. Това поставя под съмнение архивната власт в историографията и привидно обективната или неутрална роля на архива за поддържането на определени видове национални разкази. Под въпрос са поставени и историческите авторитети. Фокусът е изместен от строго дефинираните национални разкази към културни и социални разкази без ясни граници и това неизбежно се отразява на големите държавни архивни хранилища на паметта.

Раздялата между историците и архивистите ражда нова ситуация на променящи се връзки между властта, историографията и документацията. След като дълго време архивните институции определят историческите знания, вече е настъпил обратният процес и архивите неизбежно трябва да се съобразяват с развитието на историографията и нейните променени разбирания. Появяват се гласове за „активна архивистика“⁵⁵, която трябва да се раздели със статичното си положение на пазителка на институционалните документи и да разшири обхвата и вида на съхраняваната документация.

В заключение можем да очертаем два големи прехода: единият е свързан с промяната в характера на източниците, които архивите съхраняват; а вторият е свързан с новото място на архивите, които поради технологичния бум вече са в конкурентна среда и са принудени да се борят за общественото внимание. Тези преходи са придружени от появата на нови по характер, замисъл и технологично устройство архиви –

⁵⁵ **Mason, K. M., T. Zanish-Belcher**, Raising the Archival Consciousness: How Women's Archives Challenge Traditional Approaches to Collecting and Use, Or, What's in a Name?, *Library Trends*, Vol. 56, N. 2, Fall 2007, pp. 344–359.

включително на „невидими“ доскоро общности, дигитални, интернационални и др.

Новите източници – устна история и архив

Навлизането на устната история в изследванията и разбиването на монопола на твърдите източници довежда до промяна и в архивната методика, както и в засилване на съвместната работа с други институции – библиотеки, музеи, университети и т.н. Този процес започва от 50-те години на XX век и особено се развива след основаването на Асоциацията по устна история *Oral History Association (ОНА)* през 1968 г. Една от първите такива инициативи е в САЩ, където през 1948 г. към Колумбийския университет започва документиране на живота на хамалите и шейкърите.⁵⁶ Най-сериозно приложение методът намира в края на 1960-те и 1970-те години с разгръщането на изследванията по социална история, когато устната история става широко разпространен начин за възстановяване на „историята отдолу нагоре.“⁵⁷

В архивната практика устните свидетелства първоначално се използват като начин за допълване на архивните фондове на изтъкнати личности. По-късно, макар и трудно, навлизат и като средство за създаване на колекции, а не само за потвърждаване, верифициране или допълване на съществуващи документи. Предвид голямата субективност обаче на този тип източници, възможността архивистите да менажират колекции от устни архиви продължава да се дискутира в световен мащаб.

Устната история се оказва най-възможният и понякога единствен начин за документиране на различни събития и

⁵⁶ **Swain E. D.** Oral History in the Archives: Its Documentary Role in the Twenty-first Century, *The American Archivist*, Vol. 66, 2003, p. 140.

⁵⁷ Пак там.

пренебрегвани групи. „Историческите мълчания“⁵⁸ или „отсъствия“ понякога могат да бъдат редуцирани чрез устна история и така да бъдат компенсирани. Методът разширява и културните ареали на изследването и може да даде по-голяма широта на интерпретацията на миналото. Събирането на устна история, снимки, аудиовизуални документи и др. позволява и включването на широк кръг институции за възстановяване на маргиналните истории. В последните десетилетия този процес особено се развива в Съединените щати и в Западна Европа, предимно чрез университетски проекти, съвместни инициативи с регионални и национални архиви, музеи, местни общности. Срутването на монолитността на традиционния архив и разнообразното производство на свидетелства от времето на събитието и развитието на технологиите и комуникациите на практика, в днешно време, по думите на Антоанет Бъртън, дават възможност „всички да сме архивисти“.⁵⁹ Това разширяване на представата за документиране води до превръщането на немислими преди форми в легитимен архив.

Антоанет Бъртън демонстрира как дефицитите на документи за жените могат да бъдат преодолявани, като изследва историите на три индийски жени, наследнички на емигрантски фамилии, чрез спомените им за дома, семейния и битовия живот. Тя показва, че домът също е архив и може да бъде исторически източник, който отразява пресечната точка между частното и публичното, личното и политическото, националното и постколониалното. За тези жени домът е от основно значение за поддържане на тяхната социална идентичност и културните форми, чрез които те преживяват както семейния живот, така и националната принадлежност в условията на емиграция.

⁵⁸ **Alexander B.** Excluding Archival Silences: Oral History and Historical Absence, *Archival Science*, 2006, 6, p. 1–11.

⁵⁹ **Burton A.** Dwelling in the Archive..., p. 139.

Бъртън поставя въпроса: Какво се брой за архив? Могат ли личните спомени от дома да служат като доказателства и сведения за политическата история? Ако е така, това означава, че местата, където обикновено се съхраняват архивите, не могат да пресъздадат за паметта на жените дома, който може и трябва да се разглежда не просто като жилище, а като една от основите на разказите. Защото в домашното пространство са замислени и се раждат историите, които се използват като източници, той е място на разказ и място на желанието.⁶⁰

Описаните дискусии за смисъла на архивите са неразривно свързани и катализирани от появата и на нови видове архиви извън държавните. Някои от тези нови архиви са наречени **архиви на идентичности**, такива са и **женските архиви**.

Архиви на идентичности

По-сложните разбираня за идентичност и съпътстваща политика от втората половина на XX век директно оспорват дългогодишните практики на архивиране. Публично внимание получават нови обществени групи със собствени йерархии от исторически авторитети, често коренно противоречащи на тези, които са в основата на установените практики в държавните исторически архиви. Изземвайки доминацията на националните архиви, които съхраняват за бъдещето историята на доминиращите социални и политически групи, подчинените етноси, националности и социални групи заявяват право да събират свои „собствени“ исторически материали в собствените си архиви.

Още през 70-те години на миналия век известни архивисти от Обществото на американските архивисти констати-

⁶⁰ Пак там, с. 5.

рат, че новите исторически подходи изглежда не могат да се синхронизират с досегашната архивна практика и съществува пропаст между начините, по които обработват миналото архивистите и историците.⁶¹ Това повдига въпроса за начина, по който архивите придобиват исторически материали и тяхната предполагаема историческа обективност в момент, когато проблемите на идентичността също се очертават като мощна политическа сила. Нарастващите разделения стават повод за насърчаване на нов вид „архив на идентичността“, организиран около нови концепции за историческо значение, основано на идентичността.

Скоро става видимо обаче, че изградените нови архиви на идентичности се оказват подвластни на същите механизми като традиционните архиви – те също изграждат вътрешни за общностите собствени видове знания, а практиките им за оценка и придобиване се базират също като традиционните архиви на предположенията относно историческия авторитет.⁶² Въпросът за авторитетите, от които се ръководят архивите, е централен и в този случай също така актуален. Разбирането за това, че едно събитие има различни интерпретации и различни гледни точки, поставя въпроса трябва ли всяка отделна гледна точка да има свой архив.⁶³ Концептуално въпросите за идентичността задължително предполагат съществуването на множество спорещи разкази, но могат ли архивите да отговорят по ефективен начин на тази множественост на миналото? Проблематични стават въпроси като: на какви принципи да се основава оценката за ценността на материалите за „идентичност“; подходящо ли е всичко, свързано с жени,

⁶¹ Blouin, F. X. Jr. and W. G. Rosenberg, *Processing the Past...*, p. 133.

⁶² Пак там, с. 134.

⁶³ Блоуин, Ф., У. Розенберг. Споры вокруг архивов, споров вокруг источников. – В: Каспэ, И. М. (ред.). Статус документа: окончательная бумажка или отчужденное свидетельство?, М., 2013, 125–153.

например, за архива на женската история и дали всичко, свързано с живота на определена етническа група, е достойно за постоянно съхранение? Определят ли качествата на етническата принадлежност, националността или расата сами по себе си стойността на материала, който трябва да се събира и съхранява?

Маргинализирането на източници е „болест“, през която преминават и архивите на идентичности, включително и архивите на жените. Създадените архиви в междувоенния период, например, са слепи и безразлични към не-западните жени. Чак третата феминистка вълна, успоредно с развитието на постколониализма, разширява хоризонта към цветнокожите жени и въобще извъневропейските жени. Дагмар Верницниг проследява как развитието на архивите следва същата хронология: първоначално има държавни архиви на властта, които пренебрегват жените, след това настъпва междувоенният „бял, западен феминистки архивен разцвет“, последван от постколониална революция и деконструкция на не-белите и пренебрегвани, недооценени източници.⁶⁴

Споровете около архивите и архивните документи и появата на архиви на идентичности са резултат от изследванията на **колониалните архиви**, които са част от постколониалния дискурс. Постколониалните рамки на архивите ги принуждават да се отворят към бившите колонизирани, и често непризнати общности, и да се стремят да съхранят и тяхната памет.⁶⁵ Редица изследователи показват как са формирани

⁶⁴ **Wernitznig, D.** Memory Is Power: Rosa Manus, Rosika Schwimmer and the Struggle about Establishing an International Women's Archive. In: Rosa Manus (1881–1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist, Everard, Myriam, Francisca de Haan (Eds.), Leiden, 2017. p. 212.

⁶⁵ **Bastian J.** 'Play mas': carnival in the archives and the archives in carnival: records and community identity in the US Virgin Islands. Arch Sci, 2009, 9, p. 113–125.

колониалните архиви при действието на „ориенталистки“ (по Е. Саид) представи. При тях целият жизнен цикъл на документите се определя от културата, на която принадлежат не само създателите на документите, но и тези, които ги архивират. Така случайни документи никога не попадат в колониалните архиви и деколониалните разкази не намират място в тези хранилища, за сметка на националните или имперските истории. Тъй като „жените“ и „местните“ субекти са били исторически изтласкани в битовите или личните сфери, тяхното значение за историята е априори подценена или пренебрегвана.⁶⁶ Анализите на колониалните архиви поставят множество въпроси, които касаят самата „тъкан на архивите“ и основните принципи на архивната работа. Например архивите на Британска Индия дълго време всъщност функционират като събират изключително документите на Източноиндийската компания (фондообразувателя), спазвайки основния принцип на произход на документите и уважението към фонда. Това поставя въпроси като дали не трябва да бъде преразгледана цялата концепция за *произхода на документите*, като препятствие към съхраняване на разнообразни подходи към миналото, или трябва да се работи за правилното „четене“ на архивите от историците.⁶⁷ Колониалните архиви показват в чист вид връзката между власт, знание и архив. Тъй като неутрален архив няма, защото всеки архив отразява някакви механизми на власт, за колониалните архиви това важи в още по-голяма степен и изследователят трябва да се съобразява и да отчита и интерпретацията, която самият архив е вложил в документите. Събирането на информация и знания за хората и териториите е с цел опознаване и властване над тях, произтичащите от това архиви са допринасяли за поддържането на

⁶⁶ Burton, A. *Dwelling in the Archive...*, p. 4–30.

⁶⁷ Блоун Ф., У. Розенберг. *Спорове вокруг архивов...*, с. 133.

тази власт и не са безучастни и до днес. Голяма е ролята на тези архиви не само за натрупването на знания, но и за създаването на представи за „примитивни“ и „изостанали“ групи от позицията на „модернизиращата“ функция на всяка колонизация, която се извършва под маската на цивилизаторски намерения и доброжелателност.⁶⁸

Особено важно е „четенето“ на отсъствията и мълчанията в архива и откриването на следи от маргинализирани групи. Дискусиите около постколониалните архиви показват тяхното значение и роля в процесите на (постколониален и не само) преход и помирение. Блоуин и Розенберг отбелязват, че с развитието на комуникациите акцентът върху идентичността от своя страна разширява въпроса за връзката на архивите с установените национални разкази и ги ситуйра далеч извън границите на съществуващите национални държави. Така историята на южноафриканците в САЩ ангажира африкански, карибски и латиноамерикански материали; украинската, руската и други източноевропейски национални истории обхващат редица диаспорни архиви, както и отделянето на националните материали от подчиняването им на съветските архивни категории; еврейските и половите изследвания пък никога изобщо не са имали национални граници. Едни от широко разпространените архиви на идентичности са **еврейските архиви** по цял свят.

В заключение можем да кажем, че развитието на хуманитарните изследвания от средата на XX век показват градираща тенденция за критично четене на архивите. Съвременните дискусии поставят на ревизия архива и динамичната връзка между неговото формиране, като място за забравяне, припомняне и създаване на история. Всички описани нови

⁶⁸ Sources and Methods in Histories of Colonialism Approaching the Imperial Archive, **Reid, Kirsty and Fiona Paisley** (Eds.), Routledge, 2017.

форми на *архив* всъщност са ревизия и опит за спасяване от забора на липсващите и пренебрегвани групи в класическите архиви. Едни от първите, и най-широко разпространени, са архивите на жени.

ВТОРА ГЛАВА

АРХИВИТЕ НА ЖЕНИ

Поява на специализирани архиви за жени

Публични инициативи за събиране и съхраняване на документи и свидетелства за историята на жените започват почти едновременно през 30-те години на XX век в Съединените щати и в Европа. Тук ще се спра само на няколко показателни примера, които са от ключово значение за последващото развитие на този процес и разкриват как участието на жените в историческия процес е резултат на целенасочени усилия на определени жени, а впоследствие – и на граждански инициативи и частична институционализация. Днес женските архивни центрове⁶⁹ са не само места на паметта за жените, а също и места за образование и дискусии. Появата на женски архиви е неразривно свързана с дискусии около феминизма и феминисткото движение и въпросът за обхвата и съдържанието на представата за историческа ценност. Важно е да се подчертае също, че женските архиви са заслуга на гражданското общество, те са инициативи извън държавните архиви. Пътят от институционалните държавни и ведомствени архиви до обособени, различни женски архивни центрове, е дълъг

⁶⁹ Тук и нататък се употребяват термините „женски архив“, „архив на жени“, „женска колекция“, „женска библиотека“, „женски музей“, „женски център“ в смисъла на създадена от жени лична или обществена, недържавна структура с хибриден характер, която събира, съхранява, обработва, популяризира документи, печатни издания и артефакти, свързани с историята на жените.

процес, неразривно свързан с политическото активизиране на жените и философското осмисляне на тяхната роля.

Началото на специализираните женски архиви е поставено в последната фаза на първата феминистка вълна и е резултат на извоюваните вече права на жените в голяма част от Европа и Северна Америка. Движението на суфражетките е постигнало своите политически цели, но от неговите среди се появяват и личностите, движещи инициативите за съхраняване на паметта за жените. Женските архиви са израз на самочувствието на жените, които вече са постигнали определени успехи и искат те да бъдат документирани. Събирането на материали и документи за историята на жените предхожда институционализирането на познанието за тях и появата на направлението изследване на *историята на жените/пола*.

Женски архиви в Съединените щати

В Съединените щати дейността на историчката **Мери Ритер Биърд** (1876–1958) (Mary Ritter Beard) се свързва с началото на осъзнаване на необходимостта от документиране на женския опит и е показателна за целия процес на съзнателно търсене на възможности за създаване на женски архиви. През 1930-те години Биърд прави опит да реализира идеята си за създаване на световен архивен център с документи за историята на жените.

Мери Р. Биърд⁷⁰

⁷⁰ Фотография от Конгресната библиотека на САЩ, National Woman's Party Records, Group I, Container I: 148, Folder: Beard, Mary Ritter.

След като не успява, след Втората световна война тя развива идеята си, като я насочва към университетите и се опитва да вдъхнови колежи и университети в САЩ да събират документи от жени и за жени.

Най-сериозна подкрепа среща в Смит колидж, където Биърд има множество последователи. Една от тях, Маргарет Гриърсън (1900–1997)⁷¹, оглавява създадената колекция от архиви на жени в продължение на десетилетия, от 1942 до 1965 г. Това се превръща в една от най-солидните женски колекции в Съединените щати и задава модела за поредица други архиви.⁷²

Мери Р. Биърд е родена в щата Индиана в семейство на квакери. В началото на XX век заедно със съпруга си заминава за Манчестър (Англия)⁷³, където прекарва две години. Там, под влиянието на британски социалисти и суфражистки като Емелин и Кристабел Панкхърст, тя развива интереса си към историята на жените и към избирателните им права, изучава британското индустриално общество и проблемите на работническата класа. В Англия става активистка и на Женската профсъюзна лига, а след завръщането си в Съединените щати се включва в американското движение за избирателни права на жените. Това, което я отличава от другите активистки, е, че Мери Р. Биърд обръща внимание на нуждите и интересите на маргинализираните жени, включително бедните жени, и макар и по-малко, и на цветнокожите жени. Тя е част от средите на социалните реформатори, които търсят начини за подобря-

⁷¹ Margaret Storrs Grierson.

⁷² По-подробно: **Voss-Hubbard, A.** “‘No Document – No History’: Mary Ritter Beard and the Early History of Women's Archives. *The American Archivist*, vol. 58, no. 1, 1995, p. 16–30.

⁷³ **Bair, S.** *Inclusive Historical Narratives: Lessons from Mary Ritter Beard and Carter G. Woodson*, *Social Studies Research and Practice*, Vol. 10, N2, Summer 2015, p. 124–134.

ване на условията на труд за жените и имигрантите, и от тях се раждат някои от най-новаторските идеи по отношение на ролята на жените в историята. Дейността на Биърд е насочена към разбирането на силата на сътрудничеството между жените и практическата социална промяна. Израз на това е първата ѝ публикувана книга през 1915 г. „Работа на жената в общините“⁷⁴. Следващите книги от историята на жените Мери Ритер Биърд публикува през 30-те години на XX век, когато пише „Разбиране на жените“⁷⁵ (1931 г.) и редактира „Америка през женските очи“⁷⁶ (1933). През 1946 г. тя публикува най-известната си работа „Жените като сила в историята: проучване в традициите и реалностите“.⁷⁷

Освен че пише активно, през този период Биърд работи по няколко проекта, свързани с образованието, за да подкрепи идеите, предложени в книгите си. Тя разработва обширна учебна програма за курс по история на жените, полага големи усилия да промени учебната програма на колежа и ръководи изследователски екип, който има за задача да преразгледа съдържанието на най-известните американски енциклопедии. Тази ѝ дейност поставя началото на осъзнаването на важноста на обучението и общодостъпните масови източници за видимостта на историята на жените. Заедно със съпруга си Чарлз Биърд пише поредица учебници по история, в които включва ролята на пренебрегваните социални групи в изграждането на Америка: *Американско гражданство* (1914), *Историята на Съединените щати* (1921), *Възходът на американската цивилизация* (1927) и *Американски дух* (1942). В тях те описват и историческите премеждия в социално, поли-

⁷⁴ **Beard M. R.** *Woman's Work in Municipalities*, New York, Appleton, 1915.

⁷⁵ **Beard M. R.** *On Understanding Women*, New York, 1931.

⁷⁶ **Beard M. R.** *America Through Women's Eyes*, New York, 1933.

⁷⁷ **Beard M. R.** *Women as Force in History: A Study in Traditions and Realities*, Macmillan, New York 1946.

тическо и икономическо отношение на непривилегированите групи, като индустриални работници, религиозни малцинства, афроамериканци и понякога жени, които са недостатъчно представени в други академични изследвания.⁷⁸ Мери Биърд поставя началото на промените в учебното съдържание по отношение на мястото на жените в историята и настоява за преминаване на границите между дисциплините, за да може жените да станат по-видими. Тя подчертава важността на социологията, културната антропология и други социални науки в изучаването на историята и настоява за използването на тези дисциплини за изследване на всички аспекти на живота в историческия разказ. Нейното разбиране е, че движението към тази интеграция е „най-забележителната и значима тенденция на съвременната социална мисъл“⁷⁹ и призовава за писане на нова история. Тя се отнася към социалното бездействие на университетските историци не като към привързаност към научната обективност, а по-скоро като „знак за социално изключване, елитарна апатия и гражданска безотговорност“.⁸⁰

Биърд смята, че жените имат потенциал, пренебрегван от историческата наука, който не се е реализирал чрез придобиването на изборителните права на жените и борбата им за равнопоставе, а съществува много преди това. Затова историята от древността насам трябва да се изследва с други методи и с друг поглед. Според нея семейството е в центъра на цивилизацията, а жената е в центъра на семейството и нейните възможности и сили не са забелязани от историците. Затова в книгата си от 1946 г. призовава за писане на „*дълга история на жените*“. Под това тя разбира и призовава да се скъса с всеобщото убеждение, характерно и за научните изследвания, че жените имат роля само в модерните времена, когато се

⁷⁸ **Jardins, J. D.** Women and the Historical Enterprise in America, 2003, p. 82.

⁷⁹ **Beard M. R.** America Through Women's Eyes, 1933, p. 1

⁸⁰ **Jardins, J. D.** Women and the..., p. 80.

включват в обществения живот. Тя смята, че липсата на регистриране на женските активности в по-ранни времена, и въобще на оптика за тях, включително и от изследователите, е причина за тези възгледи. Затова написването на „*дългата история*“ на жените е начин за получаване на равнопоставено място на жените в историческото развитие и признаване на техния принос. Това е и първата стъпка към съвременното възприемане на женската история и промененото писане за миналото. Големите трудности обаче са свързани с дефицита на източници, точно поради липсата на архиви и внимание към дейността на жените. Колкото по-рано, призовава Биърд, започне събирането и научната обработка, както на историческите следи, така и на съвременната дейност на жените, толкова повече този дефицит ще бъде преодоляван.

През 30-те години на XX век идеите на Биърд и настояването ѝ за изследване и преподаване на „*дългата история на жените*“ са приемани доста хладно в академичните среди. Въпреки това тя доразвива логистиката на специална учебна програма с надеждата, че ще се намери женски колеж, който да я реализира. Програмата е подготвена за Американска асоциация на университетските жени (AAUW) и в нея се призовават жените-преподавателки да обърнат внимание на последиците от преподаването на история, ориентирана само към мъжете. Университетските жени, както и всички други жени, трябва не просто да негодуват от дискриминацията по полов признак в „*мъжкия свят*“, а да поемат инициативата за промяна в преподаването на историята чрез по-широко проучване на жените в историята, както по отношение на времето (*дългата история*), така и чрез разширяване на дисциплинарната рамка.

Практическата работа на Биърд, в съчетание с научните ѝ изследвания, намира израз и в опита ѝ да организира *централен архив за документални материали за жените*. Нейната цялостна дейност е много важна за по-нататъшната организа-

ция на архивите на жени и най-вече за мащабите, в които трябва да се реализира тази идея.

На 15 октомври 1935 г. Мери Биърд прави опит да създаде *Световен център за женски архиви* [World Center for Women's Archives (WCWA)] и в Ню Йорк е проведено първото заседание на организационния комитет. Там тя получава одобрение и подкрепа от изтъкнати жени, включително Елинор Рузвелт, Катрин Хепбърн и други. WCWA официално стартира на 15 декември 1937 г. в хотел Балтимор в Ню Йорк. Центърът приема лозунга „**Без документи няма история**“ (“No Documents – No History”). В създаването и замисъла на *Световния център за женски архиви* има голямо участие и известната феминистката и пацифистка, родена в Унгария, **Росика Швиммер**⁸¹, която посвещава живота си на борба за правата на жените, както в Европа, така и в Америка.

Въпреки широката публичност и първоначалната подкрепа от изяви личности, центърът не успява да се изгради като стабилна структура. С избухването на Втората световна война се прекъсва финансирането на Центъра и, заради разногласия в ръководството, през 1940 г. Мери Биърд си подава оставката и това слага край на тази инициатива. Но стремежът на Мери Биърд да разруши мита за женската пасивност в исторически план оставя следи в дейността на последователите ѝ. Нейният принос се състои в привличане на вниманието към „дългото“ съществуване на жените в историята, в настояването ѝ за по-задълбочени изследвания на историята на жените от най-далечното минало до днес, насочване на вниманието и към маргинализираните жени и посочването на практическите стъпки за постигане на тези цели.

⁸¹ Rosika Schwimmer. По-подробно за дейността ѝ: Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries, eds. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, and Anna Loutfi, Budapest, 2006, 484–89.

Паралелно на Биърд, без да работят съвместно, пише и **Картър Уудсън** (1875–1950)⁸², който се посвещава на извоюване достойно място в историографията на цветнокожите американци. Той е роден в Западна Вирджиния, завършва местен колеж и известно време е учител. Както и при Мери Биърд, неговите възгледи също се формират след престой и обучение в Европа. По-нататъшната му дейност е насочена предимно в академичната сфера, като първата си книга публикува през 1915 г.⁸³ По-късно участва в създаването на Асоциацията за изучаване на негърския живот и история (ASNLH).⁸⁴ Каузата си Уудсън популяризира по най-разнообразни начини – чрез писане, публични изяви, събития, обръщения в пресата, създаване на общности от съмишленици.

Според изследователите подходът и дейността на Биърд и Уудсън се пресичат в три основни цели: оспорване и коригиране на точността на историческите сведения, използване на историята като инструмент за смекчаване на расовите и половите стереотипи и запознаване и достъпност за обществеността на историята на жените и историята на цветнокожите.⁸⁵ И двамата учени изхождат от убеждението, че учениците в училищата и колежаите в началото на XX век са обучавани на неточна история, поради комбинацията от пропуски, изкривявания и неверни твърдения в историческата наука. За Биърд коренът на проблема се състои в тенденцията сред ис-

⁸² Carter G. Woodson.

⁸³ **Woodson, C. G.** The Education of the Negro Prior to 1861: A History of the Education of the Colored People of the United States from the Beginning of Slavery to the Civil War, 1915.

⁸⁴ Association for the Study of Negro Life and History (ASNLH).

⁸⁵ **Bair, S.** Inclusive Historical Narratives: Lessons from Mary Ritter Beard and Carter G. Woodson. Social Studies Research and Practice 10, no. 2, 2015, p. 124-134.

торици и преподаватели да правят следните критични грешки при изследване на историята на жените: да определят историята твърде тясно, да разглеждат жените като пасивни жертви, а не като агенти на промяната, и да пренебрегват историческите сили и постижения на жените.

В допълнение към изследванията си, Уудсън и Биърд се застъпват и за въвеждане на приобщаващ исторически разказ в американските училища и колежи. Те поставят въпроса за учебно съдържание, в което учениците да могат да се идентифицират, да познаят себе си и собствената си история. Паралелната дейност на Биърд и Уудсън поставя и началото на цяло ново направление на изследванията, най-общо формулирани като *история на жени и малцинства*, съчетание, което е особено застъпено в третата феминистка вълна. Двамата не са работили заедно, но поразителните паралели между техните идеи и инициативи са изследвани.⁸⁶ Както Биърд вярва, че жените отдавна са играли активни и важни роли в историята, но са били пренебрегвани в историческите и научните изследвания, така и Уудсън твърди, че цветнокожите притежават богата история, която трябва да бъде реконструирана и изучавана в училищата. Изследователите днес идентифицират общата им философия и сходни стратегии и Уудсън е наречен „бащата на черната история“, а Биърд – „майка на женската история“.⁸⁷

Документите от мащабната дейност на Мери Р. Биърд и колекциите, които са събирани по нейна инициатива, са разпръснати в различни американски библиотеки, най-значителните сред които са Нюйоркската публична библиотека, *Колекцията „София Смит“* в Смит Колидж и *колекцията Шлезингер* в библиотеката в Радклиф.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ Пак там.

Библиотеката на Радклиф (колекцията Schlesinger) води началото си от колекцията на Мод Ууд Парк (1871–1955)⁸⁸, активистка за правата на жените, възпитаничка на колежа Радклиф. През 1943 г. тя дарява своите документи, книги, вестници и други, които е събирала за жените от нейното поколение, борили се за конституционното гарантиране на изборителните права на американските жени (Деветнадесетата поправка). На основата на тази колекция в следващите десетилетия колекцията разширява сбирката и я нарича „*Архиви на жените*“. През 1965 г. библиотеката е преименувана в чест на историка от Харвардския университет Артър М. Шлезингер и съпругата му Елизабет Банкрофт Шлезингер, които имат голяма роля за неимоверното ѝ разрастване, в резултат на документирането на новата вълна на женското движение през 60-те и 70-те години на XX век. Активистките от този период вече имат съзнанието, че техните борби трябва да бъдат документираны и историята им съхранена за бъдещите поколения.⁸⁹ Съпрузите Шлезингер започват програма за набиране на документи за жени, свързани с изборителното право, политиката, семейния живот, социалната работа, доброволчеството и т.н. и по-малко – в областта на изкуството и литературата, защото смятат, че тези жени са добре представени в други колекции. Днес колекцията Шлезингер съдържа книги, брошури, фотографии, плакати, мебели, други артефакти и лични архивни фондове на жени, отразяващи тяхната обществена дейност, домашния им живот, организационния и институционален живот във всички области.

Година преди Библиотеката на Радклиф, през 1942 г., в Смит колидж е поставено началото на ***София Смит Колекция*** от приятели на библиотеката към колежа. Тази колекция,

⁸⁸ Maud Wood Park.

⁸⁹ **Moseley E.** Women in Archives: Documenting the History of Women in America, The American Archivist, April 1973, pp. 215-222.

за разлика от *Шлезингер колекцията*, се специализира в събирането на документи за международните женски организации и жените, работили в международен мащаб, както и за жените в изкуствата.⁹⁰

Ако трябва да обобщим разгледаните американски случаи, можем да кажем, че те са пример за връзката между развитието на социалните движения, женските политически движения и феминистките теории. Моделът на американските женски архиви е свързан повече с академичното осмисляне на историята на жените и, същевременно с това, в продължение на десетилетия е насочен към изграждане на инфраструктура в образователна среда. Там се очертава и връзката с историята на чернокожите, осъзнаването на различията и признаване на тяхното минало. Разбира се, тези тенденции са свързани с развитието на световните феминистки вълни и политическите събития в САЩ, но те дават тласък и на женските архиви. Идеята за женски архив попада в борбите на част от най-активните и борбени феминистки – каквато е Росика Швимер (1877–1948)⁹¹. Лозунгът „*Без документи няма история*“ на Мери Биърд е припознат и от постколониалните историци и все още е дискутиран при постколониалното презентиране на миналото на колониите.

Европейски архиви на жени

Както в Съединените щати, така и в Европа инициаторите за създаване на женски архиви произлизат от средите на суфражетките и всички са участнички в политическите борби на женското движение. Първата инициатива за създаване на

⁹⁰ **Moseley E.** Women in Archives..., p. 215-222.

⁹¹ Феминистка от унгарски еврейски произход, родена в Будапеща, една от създателките на унгарското женско движение. Участва в създаването на Международната женска лига за мир и свобода.

женски архив в Европа е свързана с името на холандската феминистка и пацифистка **Роза Манус** (1881–1943), родена в Амстердам в заможено еврейско семейство на тютюнотърговец. Тя се присъединява към женското движение в началото на XX век, а впоследствие става една от създателките на *Международната женска лига за мир и свобода* по време на Първата световна война. След войната, когато в много европейски страни жените получават политически права (включително и в Съединените щати), Роза Манус се опитва да предотврати разпиляването на документите на феминисткото движение, за да не се допусне неговите борби и постижения да бъдат забравени. Тя осъзнава, че с нарастващата сила на фашизма документите на женското движение, обявили се за мир и антифашизъм, са застрашени.

Роза Манус (в средата) на XII международен женски конгрес в Истанбул, 1935 г.

Роза Манус и Суат Дервиш в Истанбул през април 1935 г.⁹²

През декември 1935 г. Роза Манус заедно с други холандски феминистки – **Йохана Вилхелмина Антоанета Набер** (1859–1941 г.)⁹³ и **Вилемийн ван дер Гот** (1897–1989)⁹⁴ – поставят началото на *Международния архив на женското движение* (IAV)⁹⁵ в Амстердам. Той се разполага в две стаи в

⁹² Двете снимки от работата на Роза Манус на конгреса в Истанбул са публикувани във *в. Джумхуриет*, 9 април 1935 г., 1 стр.

⁹³ Йохана Набер е холандска феминистка от времето на първата феминистка вълна, историчка и писателка. Тя е авторка на исторически текстове за влиятелните жени. Макар да няма историческо образование, през 1890 г. започва да публикува истории и много биографии на забележителни жени, както и трудове за ранното холандско женско движение през 19 век.

⁹⁴ Willemijn Posthumus-van der Goote

⁹⁵ Днес (IIAV). Международният архив на женското движение сега е известен като Институт „Атрия“ за равенството между половете и историята на жените.

новосъздадения Международен институт по социална история, чиято мисия е да обслужва книги и документи, застрашени от фашизма, нацизма и сталинизма. Роза Манус става и първата президентка на IAV. Там тя предоставя и собствените си документи. Този опит да бъдат документите на безопасно място всъщност има обратен ефект. След като нацистите нахлуват в Холандия през май 1940 г., те затварят архива и отнасят документите в Берлин. Дълго време следите на иззетите документи се изгубват, докато през 1992 г. не са открити в Москва и върнати през 2003 г. в Амстердам. Смята се, че това е само малка част от архива от 1930-те години, създаден от Манус. Днес архивът се съхранява в Амстердамския институт "Атрия".⁹⁶

През 1941 г., година след германската инвазия в Холандия, Манус е заклемявана от холандската нацистка преса като „активистка за правата на еврейските жени“ и представителка на „еврейска клика“. В резултат на това тя е арестувана заради пацифистките ѝ и интернационалистически позиции и след няколко месеца прехвърляне между различни затвори, е депортирана в женския концентрационен лагер в Равенсбрюк, където през март 1942 г. загива в газова камера. В продължение на десетилетия съдбата ѝ е неизвестна и името ѝ не се споменава. Макар и стигнала върховете на женското движение и развивала мащабна дейност в международен план през 1920-30-те години, в следващите десетилетия името ѝ сякаш е заличено поради липсата на документи, макар да съществуват нейни снимки в периодичния печат. Така например известна-

⁹⁶ Преименуван през 2013 г. на Atria Institute on gender equality and women's history. Преди това е International Information Centre and Archive for the Women's Movement (IIAV) (1988-2009) and Aletta, Institute for Women's History (2009-2013). Институтът Атрия има научноизследователска и обществено-политическа насоченост по въпросите на равенството между половете и архивирането на женската история.

та турска писателка и журналистка Суат Дервиш, която отразява работата на XII международен женски конгрес в Истанбул в поредица от публикации във в. *Джумхуриет* през 1935 г., публикува пространно интервю с Роза Манус.⁹⁷ С откриването на част от изчезналите архиви се възстановява паметта за Роза Манус и така собствената ѝ история се превръща в пример за важността на документите за запазване паметта за жените. До голяма степен на базата на тези новооткрити източници през 2017 г. е издаден сборник с изследвания, от които се вижда мащабната дейност на Роза Манус и на нейните съмишленици в междувоенния период⁹⁸.

Създаденият през 1935 г. по инициатива на Манус архив в Амстердам днес е един от най-големите женски архивни центрове и се нарича *Международен информационен център и архив на женското движение* (International Archives for Women's Movement - IAWM). Той се разраства през 1960-те години, когато предприема мащабно търсене на дневници, писма и лични документи на жени.

Холандските феминистки от поколението Роза Манус и Йохана Набер осъзнават колко важно е да се запазят архивите на женското движение за неговото развитие в бъдеще. Те разчитат, че култивиране на чувствителност, първоначално към паметта за женското движение, ще доведе по-късно до чувствителност изобщо към историческото присъствие на жените.

Роза Манус, както и Росика Швимер в Съединените щати, задават формата (архив) и мащаба (международен) на представата за съхраняването на наследството на жените, към

⁹⁷ Освен репортажи от конгреса, Дервиш прави и редица интервюта с известни феминистки, пристигнали в Истанбул от цял свят, включително и с председателката на Българския женски съюз Димитрана Иванова, които са публикувани през април 1935 г. във в. *Джумхуриет*.

⁹⁸ Rosa Manus (1881–1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist, **Everard, M., F. de Haan** (Eds.), Leiden, 2017.

която се стремят и днес големите женски документални наследства. Част от големите колекции в Европа са създадени около личен архив на една или повече активистки за женски права. Например във **Великобритания** най-голямото хранилище за история на женското движение е *колекцията Фосет* (Fawcett Collection (LSE's Library), обширна библиотека, изградена около документите на изявените лидерки на женското движение – сестрите Милисент Гарет Фосет и Луиз Гарет Андерсън. Милисент Гарет Фосет е начело на борбата за изборни права на жените и участва активно в законодателното решаване на въпроса през 1918 г. Сестра ѝ Луиз Гарет Андерсън е от първите лекарки в Англия и застъпничка за достъпа на жените до професионално образование. Личните документи на двете сестри поставят основата на тази в днешно време мащабна колекция. Библиотеката е основана през 1926 г., през 1957 г. е преименувана на *Фосет колекция*, а през 2002 г. – на *Библиотека на жените*.⁹⁹ Женската библиотека е най-старата и най-обширна колекция по историята на жените във Великобритания и съхранява материали, свързани с отвоюването на правата на жените, здравеопазването, образованието, заетостта, репродуктивните права, семейството и дома.

Архивите на библиотеката документират живота на жените и проблемите, които са ги вълнували и интересували предимно от средата на XIX век до наши дни. Основните колекции включват лични архиви и архиви на организации и отразяват историята на феминизма от трите вълни. Събират се и изследователски записи и материали от исторически проекти по устна история. Функционира и дигитален архивен хъб¹⁰⁰, който обединява около 500 архивни женски колекции

⁹⁹ Подробно за историята на създаването на тази колекция: **Grant, J. W.** In the Steps of Exceptional Women. The Story of the Fawcett Society 1866–2016, 2016.

¹⁰⁰ <https://archiveshub.jisc.ac.uk/>

от цяла Великобритания, включително университетските женски колекции.

Подобен е случаят **във Франция**, където основните женски колекции и архиви също стартират като инициативи на отделни жени. Това обикновено са жени, организирани се в малки феминистки групи, които съзнателно документират дейността си и търсят връзките си с жените в миналото.

В Париж през 1920-те и 1930-те години са създадени няколко малки „женски библиотеки“, организирани изцяло в домашни условия, подредени уютно с плакати и фотографии по стените, предлагащи чай и книги на посетителите си.¹⁰¹ От тях просъществуват само колекциите на **Маргьорит Дюран** и **Мари-Луиз Бугле**. Тези домашни женски библиотеки са изцяло зависими от благополучието на създателките си, като обикновено са поглъщали всичките им доходи и са се разпилявали при лоши житейски обстоятелства за основателките им. Така хиляди събрани документи, книги, брошури, свързани с историята на жените, са загубени и изчезват. Подобна е съдбата и на първия феминистки архив – на **Елиска Винсент**¹⁰² (1841–1914), която е първата архивистка на феминисткото движение във Франция.

Единствено колекцията на **Маргьорит Дюран** (1864–1936)¹⁰³, актриса, феминистка, журналистка, основателка на вестник *La Fronde* (списван предимно от жени) получава институционална подкрепа и оцелява. Покрай подготовката на вестника Дюран започва да събира феминистка литература и така поставя началото на колекция, която в днешно време е една от най-сериозните сбирки за френския феминизъм и борбата на френските суфражетки за равни права. Постепенно

¹⁰¹ **Bard, C.** “Les gardiennes de la mémoire”. Extrait du Bulletin Archives du féminisme, 5, juin, 2003.

¹⁰² Eliska Vincent.

¹⁰³ Marguerite Durand.

във времето тази колекция се разраства, Дюран започва да я обогатява с изрезки от вестници и статии от нейния вестник, книги и различни документи. За да я популяризира в края на 1920-те години, тя кани обществеността да се запознае със събраните материали под формата на „гостуване при госпожа Дюран на чай“. Този предприемчив ход ѝ позволява да получи по-широка подкрепа и през 1931 година да предложи колекцията си на Парижката община за осигуряване на официален статут за нейните книги и документи.¹⁰⁴ Предполага се, че това щастливо обстоятелство е в резултат на ходатайство на високопоставени познати на Дюран в префектурата¹⁰⁵, което показва зависимостта и на тези колекции от влиятелни мъже. Днес библиотеката на името на Марьорит Дюран съдържа голямо количество биографии, кореспонденции, фотографии, книги, картини и т.н. на изявени писателки, актриси, журналистки и жени от всички области.

Другата голяма френска **колекция на Бугле** има много различна и нетипична история. **Мари-Луиз Бугле**¹⁰⁶ (1883–1936) произхожда от бедно семейство, единадесето дете в семейството, осиротява на 16 годишна възраст. Първоначално е продавачка, после се образова във вечерни курсове и става машинописка. След като присъства на една лекция на Сесил Бруншвиг, известна френска феминистка, Мари-Луиз се присъединява към феминистките групи в Париж, където тя осъзнава важността на това да се положат усилия за събиране на документацията. Започва да обикаля книжарниците в Париж и сама да събира книги и документи. Свързва се с наследниците на феминистките от предишното поколение и получава тех-

¹⁰⁴ По-подробно за дейността на жените във Франция в този период: A Belle Epoque?: Women and Feminism in French Society and Culture 1890–1914, **Holmes, D., C. Tarr** (Eds.), Berghahn Books, 2007.

¹⁰⁵ По-подробно за Мари-Луиз Бугле виж: **Bard, C.**, цит. съч.

¹⁰⁶ Marie Louise Bouglé.

ните лични архиви, като влага всичките си доходи в тази дейност. Така успява да събере хиляди документи, книги, фотографии, които започва вечерно време да показва пред публика. След смъртта ѝ през 1936 г. посетителите на дома-архив създават *Дружество на приятелите на библиотеката на Мари-Луиз Бугле*, което събира средства и се опитва да запази колекцията. През 1942 г. съпругът на Мари-Луиз Бугле предлага колекцията като дарение на Националната библиотека на Франция, но тя отказва с мотива, че е незначителна. В крайна сметка колекцията се озовава в градска библиотека в Париж, където е захвърлена в кутии в мазето. В края на 1970-те години е открита случайно от студентка, която събира материали за дипломната си работа. Така каталогът на тази изключителна колекция, с уникални и недостъпни на други места материали за историята на жените във Франция, е публикуван за първи път през 1983 г.¹⁰⁷

Но най-трагична е съдбата на първия френски феминистки архив на **Елиска Винсент** – социалистка, феминистка, активна участничка в борбата за правата на жените, създателка на феминистка група и издателка на списание. Тя събира солидна библиотека и документи, включително за комуната от 1871 г. Завещава колекцията си на Социалния музей в Париж с надежда, че там ще се създаде феминистки институт. Мартъорит Дюран е сред изпълнителите на завещанието на Елиска Винсет, но въпреки това не успяват да предадат колекцията, тъй като музеят отказва да я приеме заради данъчни задължения. Така приблизително 600 000 документа за ранното женско движение във Франция изчезват и вероятно са унищожени.¹⁰⁸

¹⁰⁷ **Bard, C.** Les gardiennes de la mémoire..., цит. съч.

¹⁰⁸ Пак там. По-подробно за френските феминистки вж: **Offen, K. M.**, European feminisms, 1700–1950: a political history, 2000.

Френският опит във възникването на женски архиви е пример за силата на индивидуалната инициатива на жени, без финансови възможности, които със страст и убеденост дават всичките си сили и средства за тази идея. Незавидната съдба на голяма част от тези колекции, в които са вложени толкова усилия, е резултат от пренебрежението и отхвърлянето от институциите. Съхраняването им най-често е плод на случайности или нечие мъжко покровителство.

Не толкова персонализирана е историята на женските колекции в **Австрия**, където преобладават дружествените и обществени инициативи. Една от най-старите е колекцията на архивите на *Bund Österreichischer Frauenvereine* (Национален съвет на жените – Австрия), основан през 1902 г. Той представлява най-важният архив на първото женско движение в Австрия. Преобладават обаче граждански инициативи на различни групи, които от 1970-те години създават специализирани колекции за различни аспекти на живота на жените.

Една от ранните инициативи е STICHWORT – феминистки архив и библиотека във Виена, създаден през 1981 г. да събира документите на независимите лесбийски движения. Той съхранява плакати, брошури и документи, които не могат да бъдат открити в никой друг архив и библиотека, защото на такива материали се гледа с пренебрежение от институциите.¹⁰⁹

Университетът във Виена също започва да събира документи за жени в края на 80-те години на XX век.¹¹⁰ Колекцията започва като инициатива на преподавателки в университета, решили да отбележат 70-годишнината от правото на глас на жените в Австрия. Те пускат обява във вестник и в

¹⁰⁹ **Hauser M.** STICHWORT – a Feminist Archive and Library in Vienna, In: Women and Minorities Archives. Ways of Archiving, **Popova, K. and all** (eds.), Sofia-Viena, p. 75–84.

¹¹⁰ Interview with Edith Saurer, *Ibid.*, p. 16–19.

резултат на това започва набиране на непубликувани документи, писма, дневници, брошури на жени от всички слоеве, включително жени от ниските класи и от селата. Събраните материали дават възможност на инициаторките на тази колекция да осъзнаят мащабите на женското писане и на евентуалните колекции от документи на жени. Те констатира, че способността за писане на жените е неактивна и може да „избухне“ при различни обстоятелства. Примери за това са емигрантските истории, където писането има комуникационна функция, или писането от затвори и лагери, което може да бъде израз на воля за оцеляване. Женското писане отразява и начина на политическа съпротива на жените. Едит Заурер стига до извода, че „това е много важно ново откритие за нас, това означаваше, че писането на жените им е давало възможност да определят собствения си опит, своята идентичност и волята си да живеят и оцеляват“.¹¹¹

Колекцията от женски наследства в Института по история на Виенския университет е основана от Едит Заурер през 1990 г. и си поставя за цел да събира **его-свидетелства** и снимки на жени, както и на техни роднини и близки, които да бъдат обработени и направени достъпни за научна употреба. В днешно време колекцията от женски наследства съдържа документи от повече от 400 души за 250 жени. Материалите в колекцията варират от домакински книги до ръкописни или машинописни бележки, като дневници, поетични албуми и календарни записи, писма, картички за кореспонденция и полеви пощи..., до лични карти, удостоверения и тетрадки, литературни ръкописи и фотографии. Документите датират от XVIII век, но повечето са от XIX и XX век. Географският фокус е върху района на днешна Австрия, но колекцията отчасти съдържа и притежания на жени от чужбина. В нея има само

¹¹¹ Пак там, с. 18.

няколко автобиографии. Тя работи в тясно сътрудничество с документацията на биографичните записи в Института за стопанска и социална история на Виенския университет.

Описът е достъпен под формата на каталог. Каталогът съдържа описанието на всички архивирани лични документи и „наследства“, както и регистър на документи и регистър на местата. Може да се разглежда в различни библиотеки или на място във Виенския университет. Каталогните данни на колекцията също така са интегрирани в МЕТА¹¹² и могат да бъдат търсени онлайн.¹¹³

Друга такава инициатива е отново на университетско равнище – Research Platform – Repositioning of Women's and Gender History in the New European Context, който е създаден през 2002 г. във Виенския университет с цел да насърчи процеса на съхраняване на паметта и транснационалните изследвания в областта на историята на пола. Виенският университет е добър пример за предоставяне на възможности за изследователите, включително на екип от изследователки от Катедрата по история като Едит Заурер, Криста Хамерле и Маргарет Ланцингер. Най-важните инструменти на тези изследователски групи са международното периодично издание L'Homme. European Journal of Feminist History, допълнено от две поредици от книги и *Колекция от женски наследства*.¹¹⁴ От 2006 до 2012 г. *Колекцията от женски наследства* е част от изследователската платформа "*Neuverortung der Frauen- und Geschlechtergeschichte im veränderten europäischen Kontext*" /„Промяна на мястото на историята на жените и пола в променен европейски контекст“/ във Виенския университет. Тя е член-основател (2015) на Европейската мрежа за архиви

¹¹² <https://www.meta-katalog.eu>

¹¹³ https://bibliothek.univie.ac.at/sammlungen/sammlung_frauennachlasse.html

¹¹⁴ **Попова, К.** Писма, его-документи, манастирски архиви, Balkanistic Forum, 2012, 2, с. 199–202.

и колекции от дневници (EDAC), член на IDA и на FRIDA и на *Verein zur Förderung und Vernetzung frauenspezifischer Informations und Dokumentationseinrichtungen in Österreich* /Асоциация за популяризиране и изграждане на мрежи на специфични за жените институции за информация и документация в Австрия/, председателствана от Ли Герхалтер.

Колекцията от женски наследства на Виенския университет е част от бума на каталогизиране и дигитализиране на ресурсите за жени в Австрия през 1990-те години. Тогава се създават редица онлайн каталози и енциклопедии – например *Център за документация за женски изследвания* към Института за наука и изкуство (IWK) във Виена, биографичната база на *Център за документация biografiA*, *Австрийският център за информация и документация на мрежата за изследвания на жените* FRIDA, основана през 1991/1992 г. от група жени и др.¹¹⁵ Реализират се редица проекти, като „muSIEum“ – виртуално презентизиране на пола; свои колекции представят и Долноавстрийски федерален архив, Женският архив Боцен (Болцано), Колекцията от женски наследства, Университет на Виена, Еврейският музей – Виена, архивът на Йохана Донал¹¹⁶ в доверителния архив на Бруно Крейски, STICHWORT – Архив на женските и лесбийските движения и Ariadne – Център за документация за жените и половете в Австрийската национална библиотека. Австрийският опит в женските наследства показва модел на омережовяване на различни инициативи, които се допълват една друга.

Съществуването на женски архиви и в **Германия** е тясно свързано с женското движение, което е разделено на *Първо женско движение* до началото на Втората световна война и *Новото женско движение* от 1960 г. Германските

¹¹⁵ Women and Minorities Archives, **Popova, K. and all** (eds.), Sofia–Vienna: SEMARSh, p. 263–287.

¹¹⁶ Johanna Dohnal Archive, <https://portal.ehri-project.eu/institutions/at-002015>

женски библиотеки и архиви в днешния си вид са проекти на т. нар. „ново женско движение“.¹¹⁷ Съществуващите от преди него феминистки колекции, например на многобройни сдружения от буржоазното женско движение като *Общогерманско женско сдружение* или *Асоциацията за благосъстояние*, просъществуват само по няколко години поради липса на гарантирано постоянно финансиране. От средата на 70-те години на XX век, като част от *Новото женско движение*, се иницират множество независими женски социални проекти под формата на женски центрове, колекции, библиотеки, женски издателства и женски списания. В университетите също се разработва независимо женско изследователско движение, основано на модела на американските женски изследвания, което проучва теориите и съдържанието на науката от феминистка гледна точка. През 1977 г. възниква женският архив на университета в Дортмунд, като част от семинара „Жени и наука“, създаден от група от 13 студентки, които реализират идеята с помощта на професор Зигрид Мец-Гьокел. В началото е подкрепен и финансиран от университета, но постепенно тази подкрепа е оттеглена и днес продължава да съществува на доброволни начала.

В края на XX век в Германия функционират около 50 женски архива, които събират, класифицират и преразпределят „женска“ литература, която обикновено се пренебрегва от традиционните библиотеки и архиви. Концепцията за женските архиви съответства на идеите на феминистката образователна програма и женските архиви функционират като изследователски, образователни и комуникационни центрове за жени. Много институции първоначално се занимават само със събиране на материали по специфични за жените теми като

¹¹⁷ **Schuler, M.** Frauenarchive und Frauenbibliotheken – Bibliothek Forschung und Praxis, 1996, Vol. 20, 3, 348–369.

работата на жените, генното инженерство, феминистките теории, лесбийките, насилието срещу жени и др. Друга голяма група женски архиви събира материали за историята на жените. Архивът на германското женско движение в Касел се фокусира върху литературата за първото женско движение¹¹⁸, докато фондовете на *Независимия женски архив* във Висбаден документират новото женско движение от 1945 г. нататък. Съществуват и многобройни архиви, които се фокусират върху регионалната или местната история на жените. Първият лесбийски архив във Федерална република Германия е *Spinnboden-Archiv*, основан в Берлин през 1973 г. Днес има лесбийски архиви и в Ханوفر, Билефелд, Кьолн и Франкфурт.

В Германия функционират два организационни вида женски колекции – независими и интегрирани в институции. Независимите женски архиви са самостоятелно управлявани проекти, които сами определят дейността си и често функционират само благодарение на доброволци. Институционализираните женски колекции/библиотеки действат в рамките на институции, като използват техните ресурси, за да привлекат вниманието на обществото извън женското движение. Съвързането в мрежа на феминистките колекции помежду им е важна част от тяхната работа. През 1984 г., след като е създадена работната група на немскоезичните женски архиви и библиотеки, се създава и мрежа от феминистични колекции. Под тази обща шапка, която се нарича *i. d. a.*, немскоезичните женски и лесбийски архиви, библиотеки и колекции от доку-

¹¹⁸ <https://www.addf-kassel.de/>. Архивът на германското женско движение събира материали за историята на женските организации в Германия от 1800 до 1860 година. Той е също изследователски център, който издава списанието „Ариадне“. Центърът поддържа различни форми на работа с обществеността: дискусии, изложби, организирани посещения на места, свързани с историята на жените, представяния на книги.

менти от Германия, Австрия, Швейцария, Люксембург и Италия обменят опит и инициативи. В последните години германското министерство на семейството, възрастните, жените и младежта подкрепя мащабен проект на i.d.a. за дигитализирането на женските архиви. Така през септември 2018 г. е създаден *Дигиталният германски женски архив*.¹¹⁹

Жените в архивите на балканските страни

Във всички балкански страни липсват подобни на европейските специализирани женски архиви, а съществуващите сбирки са създадени в най-ново време, когато настъпват и промените в историографските изследвания. В **Сърбия** поради централизацията на архивния сектор липсват женски колекции. Там югославските архиви са организирани в началото на 50-те години на XX век като обединяват сръбските архиви от края на XIX век, държавния архив в Скопие и архивите в другите съставни страни на федерацията. Документите за жени са разпръснати в различни архивни фондове – на институции, съпрузи, бащи и т.н. и, както и у нас, писателките, художничките, видни членове на партизанското съпротивително движение и комунистическата партия са най-добре документираны в държавните архиви.¹²⁰

В момента в Сърбия съществува *Център за женски изследвания*¹²¹, който е основан през 1992 г. от известни жени от академичните среди, които поставят началото на джендър-изследванията в страната. Там се намира и най-голямата библиотека с феминистки книги и периодични издания в Сърбия.

¹¹⁹ <https://www.digitales-deutsches-frauenarchiv.de/start>

¹²⁰ **Pavlovic, J. and S. Mandic**, Yugoslav Women in Politics and Society Between Two World Wars: Digital Collection of the Daily Newspaper "Politika". In: Women and Minorities Archives, pp. 174–180.

¹²¹ <https://www.zenskestudie.edu.rs/en/>

Дейността на центъра е съсредоточена върху учебни, издателски и изследователски и обучителни програми съвместно с Белградския университет, в който също има *Център за пол и политика*. Центърът инициира и създаването на мрежа от женски библиотеки от цяла Сърбия.

В Историческия архив на Белград се съхранява масив от документи, предимно с международна кореспонденция, на *Асоциацията на жените с висше образование* - секция в Белград (основана през 1927 г.).¹²²

Подобна е ситуацията и в **Северна Македония**, където няма специализирани женски архиви, но отделни колекции се намират в архиви на научни и обществени организации, напр. *Македонско женско лоби*, *Съюз на организациите на жените в Македония* и др.¹²³ Съществуват и епизодични инициативи в държавни институции и архиви, които правят специализирани колекции или изложби и медийни събития, посветени на жените.

В **Гърция**, където има силни женски организирани движения през 1970-те години, свързани предимно с левите политически движения и с политически партии, има опити да се популяризират техните документални наследства. Например лявото *Движение на демократичните жени* [Kinisi Dimokratikon Gynaikon / KDG], което е първата голяма женска организация в Гърция, основана през 1974 г., постепенно се насочва към феминистките политики и взаимодействия с различни женски организации и независими женски групи. Също така политически ориентираният *Съюз на жените* в Гърция [Enosi Gynaikon Ellados / EGE], основан в Атина през 1976 г. и

¹²² Mandić, S. and J. Pavlović. The Association of the University Educated Women in Yugoslavia 1927-1941, – In: Women and Minorities Archives. Ways of Archiving, p. 227-233.

¹²³ По-подробно Ristovska-Josifovska, B. Woemn in Macedonia throughout Documentation, In: Women and Minorities Archives..., p. 247-257

първоначално свързан с ПАСОК, постепенно се превръща в най-масовата женска организация в страната и се ориентира към социалистическото феминистко движение. Другата лява организация, учредена през 1976 г. от 44 женски сдружения и клубове, е *Федерацията на гръцките жени* [Omospondia Gynaikon Elladas / OGE]. Гръцкият случай показва преобладаващо ляво-ориентирани женски движения, които са част от левия сектор на феминистките движения.

В **Турция** най-мощната колекция е основана от фондация, собственост на няколко жени и се нарича *Библиотека и информационен център за женски произведения*.¹²⁴ Тя започва дейността си през 1990 г. в историческа сграда в квартал Фенер в Истанбул, предоставена и поддържана от общината. Това е първата и единствена фондация в Турция, ориентирана към жените, която функционира и като архив, и като библиотечна колекция от произведения на жени от османския период до днес. По отношение на издирването на неизвестни документи това е важна институция за историята на жените в Турция. Нейните ресурси включват лични архиви на жени, семейни документи и архиви, писма, дневници, документи на женски организации, произведения на изкуството, автобиографии и биографии на жени, филми, видеоклипове, плакати, устни истории и др. Тук се съхраняват безценни източници на информация за жените, които не могат да бъдат намерени никъде другаде. Основното ядро на центъра се състои от 16 колекции като: специални архиви, женски организации, изрезки от вестници, плакати, визуални материали, редки произведения, устна история, книги, периодика, дисертации, изследвания, изкуства, жени писателки, жени художнички, аудиоматериали и др. Центърът не само предоставя документи и

¹²⁴ <http://kadineserleri.org/>

архиви, но също така локализира и каталогизира документи, свързани с жени в други институции, подготвя библиографии, архивни каталози. Фондацията откупува и важни частни архиви и колекции, съхранява ги и ги предоставя за използване, като осигурява дигитализация, за да ускори и улесни достъпа до тях. Така например там се съхраняват личните архиви на пет от делегатките на конгреса на Международния женски съюз, проведен през 1935 г. в Турция. Фондацията осигурява и превод на документи на жени от османски език.

Публикуването на тематични програми, традиционно издание на Фондацията, продължава като част от нейната работа.¹²⁵ Финансово се издържа изцяло от дарения.

Турският случай е пример за това, как една частна инициатива, в основата на която са няколко жени, може да получи широка обществена и институционална подкрепа. Той показва и как целенасоченото издирване на документи на жени може да отвори нови хоризонти за изследователите. Такъв е случаят с историята на Неджиле Тефик, неизвестна доскоро турска писателка на сценарии, поддържала връзки с известни холивудски режисьори през 1920-те години и продавала сценариите си на Холивуд. Напълно непозната доскоро, Неджиле Тефик се оказва автор на новата терминология в турското кино, въвела холивудските стандарти. Архивът ѝ е бил продаден за вторични суровини, оттам е намерен от антиквари и дълго време е бил неизвестен. През 1999 г. антиквар го предава и от едно писмо на Роза Манус до Тефик изследователите разбират за важната ѝ роля за историята на турските женски организации и турското кино, която тепърва ще бъде изследвана.¹²⁶

¹²⁵ Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu, Istanbul, 2009.

¹²⁶ В. „Джумхуриет“, 19.12.2019, с. 22.

От 2012 г. в Турция функционира и виртуален *Истанбулски женски музей* (ИКМ) със статут на градски музей. В него са представени разнообразни източници и артефакти за жените, обогатили културния живот на Истанбул. Музеят поддържа и академичен изследователски архив и библиотека за история на жените и реализира образователни програми в тясно сътрудничество с училищата и университетите.

Архиви на еврейските жени

Част от известните жени в международното женско движение са от еврейски произход. Макар да са от секуларистките среди, за някои от тях принадлежността им към еврейската общност се оказва важна, особено по времето на нацизма, какъвто е случаят с Роза Манус. Някои изследователи намират връзка между гражданската еманципация на евреите в Европа и развитието на женските движения (особено в холандското женско движение) и международните им организационни форми.¹²⁷

Освен документалното наследство на еврейките, участнички в женските движения от междувоенния период, което е част от големите женски архивни колекции, съществуват и специализирани архиви на еврейските жени. В Съединените щати такъв е *Архивът на еврейските жени* (Jewish Women's Archive (JWA)), който работи за включване на жените в еврейската история. Неговата дейност е насочена към историята на еврейската общност в Северна Америка и се стреми да „гарантира, че нито едно дете никога няма да получи образование, което да пренебрегне половината от историята.“¹²⁸ Архивът днес работи много активно за дигитализирането на

¹²⁷ Everard, M., F. de Haan (Eds.). Rosa Manus (1881–1942)..., p. 78.

¹²⁸ Jewish Women's Archive. "The American Jewess Project." (Viewed on December 18, 2020) <<https://jwa.org/aboutjwa>>

първични документи от историята на еврейските жени в САЩ от XIX век до днес.

Друга женска колекция в Съединените щати се намира в архивите на HADASSAH, голяма женска ционистка организация в Ню Йорк, основана още през 1912 г. Тя разполага с колекция от документи за основателката си Хенриета Шолд, известна политическа лидерка и преподавателка.¹²⁹

Съществуват и не толкова мащабни и целенасочени исторически наследства на еврейски жени в отделни страни, но е трудно да бъдат обхванати. Например в Югославия има тематичен еврейски архив към *Еврейския исторически музей в Белград*.¹³⁰ Идеята за такъв музей и архив, който да представя живота на евреите, се ражда още в Загреб през 1921 г. на първия редовен конгрес на *Асоциацията на еврейските религиозни общности* на Кралството на сърбите, хърватите и словенците, но се осъществява чак през 1948 г. в рамките на *Асоциацията на еврейските общности от бивша Югославия*.¹³¹ Музеят е насочен към съхраняване на документация за Холокоста и репресиите срещу евреите, но една от колекциите включва предмети, които са използвани от еврейските семейства в домакинството и лични ритуални предмети и амулети, брачни договори, дрехи и бижута на жени.¹³²

В България съществуват инициативи за събиране на устни истории на жени от еврейската общност, какъвто е проектът на Даниела Колева¹³³, но тематична архивна колекция на жени еврейки няма.

¹²⁹ Moseley E. Women in Archives..., p. 215–222.

¹³⁰ Радовановић, В. Јеврејски историјски музеј у Београду. Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2010.

¹³¹ Пак там, с. 5.

¹³² Пак там, с. 29.

¹³³ Koleva, D. A Quest for Jewish Identity: Personal Memory and Collective Forgetting. Women and Minorities Archives, p. 85–93.

Женските колекции, университетите и дигитализацията

Един от основните въпроси, пред който се изправят женските архиви, е свързан с проблемът за независимостта и интеграцията на документите на жените. Същият дебат се провежда и в академичните среди по отношение институционализирането на изследванията за жените – трябва ли да бъдат обособени, или да се интегрират във всички научни области – и двете позиции имат своите привърженици. Позициите са разделени между автономно и независимо проучване в центрове и интегриране в различните академични дисциплини¹³⁴, а за архивирането на документите за жени – автономност на женските архиви или интеграция в съществуващите архиви и институции. Двете позиции имат различни реализации и това определя в днешно време многообразието на формите на съществуване на женски архивни колекции и отделни женски архиви.

Много от специализираните архиви на жени, които познаваме днес, са плод на лична или поне индивидуална инициатива. С течение на времето някои от тези първоначални колекции получават институционална подкрепа и стават част от държавни архиви, библиотеки, музеи и др. В днешно време, особено в САЩ, Канада, Централна и Западна Европа, често университетите са тези, които създават и поддържат, изкупуват големите женски колекции. Още Мери Биърд задава модела на връзката *женски архив-университет* и така открива хоризонт за създаване на нови колекции с подкрепата на академичните среди. Това сътрудничество е пряко свързано с тенденциите в развитието на образованието. Повечето големи европейски университети имат създадени центрове за изслед-

¹³⁴ Lykke, N. *Feminist Studies...*, p. 17.

ване на жените, поддържат програми за изследвания на жени-те/пола, някои създават и архивни колекции, както Виенският университет, например. В много университети в Съединените щати също функционират програми за женски, етнически и афро-американски изследвания, придружени от архивни колекции. Обикновено тези колекции са специализирани по теми и се стремят да обединят различни ресурси, до които да предоставят широк достъп. Например Университетът на Илинойс съхранява и предоставя колекция от микрофилми или ксерокопия на документи, чиито оригинали се съхраняват другаде, Държавният университет в Уейн пък поддържа колекция по темите за трудова история и градските въпроси, свързани с жените, Фордъмския университет¹³⁵ поддържа огромна онлайн колекция от книги и статии за жени от античността до наши дни, с невероятен географски обхват за почти целия свят и т.н. Немските университети и независими архиви също развиват широка дейност и се стремят към цялостна дигитализация на женските колекции – например *Дигиталният немски женски архив* (DDF) по този начин цели да изгради мост между историята, от една страна, и настоящото състояние на жените.¹³⁶

Най-често университетските инициативи са свързани не толкова със съхранението на документи, поради спецификата на тази дейност, а по-скоро с каталогизирането на ресурсите. Характерно за университетските архивни колекции е, че те са сред първите, които предлагат достъп чрез световната информационна мрежа най-често на каталозите, а понякога и на пълнотекстови документи. Това позволява архивните материали да съществуват в синхрон с изследванията и академичните постижения в тази област в едно общо пространство

¹³⁵ <https://sourcebooks.fordham.edu/women/womensbook.asp#Greece>

¹³⁶ **Kiupel, B., Pöschl, S.** Ein Brückenschlag zwischen analog und digital: das Digitale Deutsche Frauenarchiv, *Feministische Studien*, 35, 2017, p. 1.

в интернет. Университетските мрежи дават възможност и за колаборация между отделни изследователски групи и пазители на архивни ресурси за жените. Така се преодоляват географски, културно-исторически и традиционни ограничения и могат да се включат университети и изследователски институти от региони като Централна и Източна Европа, постсъветските страни, които търсят възстановяване на общ културен ареал. Израз на тези възможности, получени благодарение и на технологиите, са два международни проекта с участие на български изследователи, в които сравнително се изследва опитът на различните страни в документирането и презентирането на документите на жени. През 2007-2008 г. е осъществен проект „Документи за жени и малцинства и дигитално представяне – от фрагментирани данни до интеграция в информационното общество“¹³⁷ с участието на университетски преподаватели и архивисти от Австрия, България, Македония, Румъния и Сърбия, в който се сравняват архивните системи по отношение на документацията за жени. Ясно се вижда, че политиката на паметта, организирана по централизиран модел, не позволява разнообразие от архиви и центрове за документация. Независимо обаче, дали са централизирани, или не, архивите и документационните центрове на всички участващи страни констатира нещо общо: документите, написани от жени като писма, дневници и т.н. често остават невидими в държавните архиви. Както и в архивите на балканските страни, така и в австрийските държавни и федерални архиви няма систематичен подход или намерение за изготвяне на специален каталог, посочващ документите, написани от жени или касаещи жените, „скрити“ в архивните фондове. В рамките на тази инициатива е създаден и първият уеб каталог на архиви

¹³⁷ <http://www.history.swu.bg/aso.htm>

за жени и малцинства в България, стартира и поредица от книги *Архиви на жени и малцинства* под логото *DocWoment*.

В рамките на друг международен проект, финансиран от Европейската комисия, е създадена онлайн изложба „Жените и трансферът на знания в Черноморския регион“¹³⁸. В него е включена информация за жени в науката, културата, изкуството от Армения, Азербайджан, България, Грузия, Гърция, Молдова, Румъния, Северна Македония, Русия, Турция и Украйна.

Целта на тази дигитална база е да обедини усилията на изследователи от различни страни, които да представят мястото на жените в трансфера на знания в историческата му динамика от XVIII до XXI век и да ревизира представите за жените като обекти на доминиран от мъже научен дискурс. Чрез кратки биографии и изследвания, този ресурс се стреми да обхване широк кръг въпроси и да презентира историите на жени, представени от чуждестранни пътници, описания на женски образи в местните традиции, мъжки дискурси за ролята на жените в публичната сфера и женското образование, възникването на женски гимназии, техните инициатори, първи учителки, жените в академичните среди, първите жени учени и тяхната работа, жени пътешественички, женски пътеписи, писателки, техните книги, писма, дневници, автобиографии, преводачки, феминистки, женски музеи и архиви от 11 страни от Черноморското пространство.¹³⁹

Университетите и изследователските центрове се оказват едно от най-комуникационните места за съхраняване на историята на жените. Те са естествен посредник между обществените и частни инициативи за съхраняване на паметта

¹³⁸ <http://womeninscience.swu.bg/>

¹³⁹ Концепцията на онлайн изложбата е разработена от Нурие Муратова и Кристина Попова.

за жените и включването на женското архивно наследство в научното познание.

Особености на специализираните архиви за жени

Представеният преглед на възникването, развитието и перспективите на женските архивни колекции не претендира за изчерпателност, а има за цел да покаже многообразието на модели на запазване на паметта за жените. Очертаното разнообразие от начини на създаване и форми на съществуване на архивите на жени дава възможност да се направят някои обобщения за техните специфики.

На първо място се вижда връзката между успехите на женските движения и желанието за демонстриране на ценността на жените и тяхната историческа стойност. Жените, които се борят за равни права и място в обществото, осъзнават историческата си роля и с ентузиазъм се заемат със събиране и документиране на женската памет. Осъзнатата отговорност за документиране на собствената дейност води до своеобразна революция в разбирането за архив, който дълго време е олицетворявал изключително институционалната власт. Общности от жени, събиращи се по кафенета, апартаменти, тавани и т.н. създават и първите женски колекции, които са независими, свободни и различни от историческото наследство, което се съхранява в държавните архиви до този момент. Съдбата на тези колекции често е нерадостна, като в много случаи те просто изчезват или се загубват, както е колекцията на Елиска Винсент, архивът на Роза Манус, архивът на Българския женски съюз и много др. А тези от тях, които оцеляват, обикновено случайно, страдат от липса на целенасочено финансиране. В подобна ситуация все още са повечето независими женски колекции, центрове и архиви, които по този начин плащат цената на своята автономност. Една от причините за създаването на отделни женски архиви и библиотеки, освен желанието за автономия на някои от тях, е, че

съществуващите държавни архиви и библиотеки все още смятат документите им за незначителни и са отхвърляни в опитите им за институционализиране. Но дори и тази част от първоначалните колекции, които се интегрират към някоя държавна институция (като библиотека, музей, университет и др.) понякога продължават да бъдат пренебрегвани.

Този тип лични и граждански инициативи, каквито са архивите на жени, успяват да прескочат строгите архивни правила и научните парадигми. Тъй като женските архиви са различна форма на събиране, съхраняване и използване на ретроспективна информация, те са хибрид между строгото разбиране за библиотеки, архиви и музеи и това определя някои техни предимства. Разнообразието на женските колекции, които включват различни неща, не само документи, ги прави нещо по-различно от традиционните представи за която и да е от трите институции. Самата идея за архив е разширена като хранилище и на писма, дневници, вестници и други документи, включително картини, брошури, плакати, дипляни,¹⁴⁰ дори надгробни паметници и надписи. Защото освен представата за архив, специализираните женски колекции променят и обхвата и разбирането за това, що е документ. Тези източници разширяват изследователския терен и стимулират изследване на личните архиви – например изследвания от рода на цитираното вече на Антоанет Бъртън за индийските жени, на Розалинд Кер „Четенето на живота на баба ми от нейните писма“¹⁴¹, на Жоржета Назърска¹⁴², на Нина Христова¹⁴³ и много др.

¹⁴⁰ В немскоезичното пространство се нарича „сива литература“ – Вж: **Schuler, M.** Frauenarchive und Frauenbibliotheken – Bibliothek Forschung und Praxis, 1996, Vol. 20, 3, 348–369.

¹⁴¹ **Helen M. Buss** and Marlene Kadar (Eds.). Working in Women's Archives. Researching Women's Private Literature and Archival Documents, Ontario, 2001.

Женските архиви обогатяват и начините на придобиване на документи и разширяват традиционните методи на институциите, използвайки разнообразни механизми – от обяви във вестници, ровене по мазета и тавани – до търсене и убеждаване на наследници и т.н. Активното събиране /Proactive collecting/, включително и използване на методите на устната история, помага да се запълнят пропуските в историческите записи, като се насърчават хора, които традиционно не са били дарители, да участват в изграждането и използването на различни архивни колекции.¹⁴²

Начинът на събиране на документите при специализираните женски архиви е въпрос на инициатива, а не нормативно заложен процес, както е в държавните архиви, и директно оспорва традиционните подходи към събирането. Женските архиви предполагат голямо внимание към предархивното поле, което се изразява в срещи и подготовка на жените да съхраняват материалите си. Самото производство на документи се подчинява на други правила и затова е нужно осъзнаване на важността им от самите жени и убеждаване за тяхното депозиране, тъй като документите на жените и досега са застрашени от изчезване още на много ранен етап. Обикновено личните архиви на жените претърпяват първата селекция още в семейството. Ако самите жени нямат съзнание за важността на документите си, съдбата на техния архив се решава от наследниците, в чийто ръце остава преценката за ценността им, а понякога и в ръцете на хора, които не са от семейството.

¹⁴² **Назърска, Ж.** Домакинският печат в модернизацията на българското село: изследване на случай от 30–40-те години на XX в., Балканистичен форум, 1, 2020, с. 28–47.

¹⁴³ Лични истории: Гина/Гита Ангелова Цачева, В: **Христова, Н.** Фрагменти от паметта за Слатина, С., 2013, с. 106–119.

¹⁴⁴ **Mason, K. M., T. Zanish-Belcher**, Raising the Archival Consciousness..., p. 344–359.

Например в случаи, когато жената е оставила личен архив, библиотека, дори книги, на които тя е автор, но наследниците ѝ отдават значение само на печатните текстове и снимките и унищожават бележки, кореспонденции, ръкописи и т.н. Т.е. за жените наличието на наследници също не е гаранция за запазване на архивите им.

Както видяхме от 70-те години на XX век насам, когато е своеобразен връх в разрастването на архиви на жени, те продължават да се развиват, като постепенно разширяват обхвата си към недокументирани досега групи. Архивите на жените продължават да търсят документите на тези, чиято история не е запазена, за да документират широк кръг от жени и да изградят разнообразен набор от колекции. Архивистите на женски колекции работят активно, за да уловят частите от обществото, които са оставяни извън мейнстрийма и по този начин дават глас на обезсилениите.¹⁴⁵ В резултат на това женските архиви променят пейзажа на архивирането и подобряват цялостното документиране. Те спомагат и за разгръщането в по-широки институционални и обществени граници на съхранението на документи за миналото, като разширяват кръга на ангажираните институции – не само държавните архиви и не само администрацията, а и обществени институции като музеи и библиотеки, университети и граждански сдружения.

Разбира се, женските архиви поставят и редица въпроси. Понякога демонстративният им отказ от традиционните архивни методики води до самоизолация и обезценяване. В стремежа си да неутрализират негативите на класическата архивна методика, която с категоризацията на архивните фондове, дори на отделните документи и степенуването им по важност, създава условия за йерархичен и властови подбор на

¹⁴⁵ Пример у нас е проектът „Ромски архив“, който се опитва да създаде дигитална колекция от документи за ромите в България.

документите за съхранение, женските архиви могат да стигнат до крайности. Документалният им състав понякога драстично се разминава със стандартите за историческа стойност, особено когато се състои от тиражни материали, които са често срещани. Обичайно документите на женските движения и на активистки в извоюването на женските права са в специализираните женски архиви, но те не могат да покрият целия спектър от живота на жените. Тъй като са поставени в ситуация да събират всичко и не подбират какво да съхраняват, те често съхраняват документи, които не само биха били класифицирани като „неценни“ в държавните архиви и библиотеки, но и наистина са със съмнителна стойност, фрагментарни, често случайно попаднали¹⁴⁶ частично оцелели комплекси, от случайни дарители и т.н. Понякога малките колекции, поради липса на възможности, работят и извън приетите архивни стандарти при консервирането, съхранението, научно-техническата обработка.

Характерен за женските колекции е и сблъсъкът с етични проблеми – поставят се въпроси за навлизането в частното пространство чрез използването на лични документи, особено при публични личности. Например при работа с негови други лични документи възниква въпросът могат ли да бъдат публикувани в името на научните изследвания и обществената памет, могат ли да бъдат използвани в образованието?

Друг проблем е използването и популяризирането на материалите от тези колекции. Големите женски центрове като Schlesinger и Sophia Smith Collection полагат усилия за популяризиране на колекциите си и резултатите от изследванията си под формата на курсове за жени, издават списания,

¹⁴⁶ Тук трябва да споменем специфичния опит на канадските архиви в създаването на „тотални архиви“. Вж: **Jardine, B., M. Drage.** The total archive: Data, subjectivity, universality. *History of the Human Sciences*, 31(5), 2018, 3–22.

статии, книги, радио- и телевизионни програми, дори се стремят да привлекат децата. Макар някои от тях да са по-гъвкави в предоставянето на достъп от държавните архиви, по-малките и независими женски архиви трудно успяват да привлекат общественото внимание. Затова е важно и доколко държавните архиви, музеи и библиотеки увеличават и оповестяват притежанията си за историята на жени. Защото в тях видимостта на документите на жените и изследването на женското минало все още изискват специални познания и умения.

ТРЕТА ГЛАВА

ЖЕНИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЪРЖАВНИ АРХИВИ

Държавните архиви в България са създадени през 1951 г. в структурата на Министерство на вътрешните работи по съветски образец и със съветски специалисти, на базата на установената методика от съветските архиви, която е производна на класическата архивна методика на западноевропейските страни. Тя включва строга система на описване, научно-техническа обработка и съхраняване на документите, но и предопределя политиките на комплектуване и достъп, подчинени на интересите и идеологията на съветския режим. Изградената архивна система е строго централизирана както на управленско и функционално ниво, така и на методическо. Това се отнася и за определянето на кръга на приеманите за съхранение документи (комплектуването), за които държавата поема грижата за постоянно съхранение и опазване. Централизираният модел на архивната система в България и идеологическата среда в средата на XX век предпоставят някои от дефицитите при комплектуването, включително и за фондовете за/на жени. По тази причина не може да се разглеждат наличностите в българските държавни архиви, без да се отчита институционалната политика, стояща в основата на формирането на архивните фондове и колекции до 1990 г. и провеждането в тоталитарен режим.

Марияна Пискова разглежда подробно как са представени жените в документалните масиви на държавните архиви

на базата на данни до 2009 г.¹⁴⁷ Анализирайки архивните политики и основавайки се на статистически съотношения между архивните фондове на/за жени и цялостната наличност в системата на държавните архиви, тя очертава кръга на видимост/невидимост на документите за жени в цялата архивна система. М. Пискова представя и особеностите на архивната методика и прави анализ на наличностите през 2009 г., на базата на данни от достъпните в този момент архивни справочници.¹⁴⁸ От резултатите от това изследване могат да се очертаят характеристиките на тези женски архивни фондове и комплекси от документи, които се съхраняват в българската държавна архивна система. Архивни документи на жени се съхраняват и в редица музеи, например в Националния музей на образованието в Габрово и в повечето регионални исторически музеи в страната. В последните години някои университети – например Софийският университет „Св. Климент Охридски“ и Нов български университет – комплектуваха архивни фондове на жени от областта на науката. Поради липсата на частни архивни колекции, с това се изчерпва кръгът на публични документи за жени и от жени, с които българските изследователи разполагат.

¹⁴⁷ **Пискова, М.** Предписания на паметта: Архивни политики към документалното наследство на жени и малцинства в българските архиви през втората половина на XX век и началото на XXI век, В: Архиви на жени и малцинства, Субекти на архивиране, т. 3, Благоевград, 2011, с. 14–32.

¹⁴⁸ Събирането на данните и редица изследвания на архивните политики са извършени в рамките на международен проект „Women and Minority Documentation and Digital Presentation - from Fragmented Data to Integration in the Information Society” и резултатите от него са публикувани в първия том от поредицата DocWomen – „Women and Minorities Archives“, Women and Minorities: Ways of Archiving. **Kristina Popova, Marijana Piskova, Margareth Lanzinger, Nikola Langreiter, Petar Vodenicharov** (eds.), Sofia-Vienna, 2009. Също така е създаден сайт от Н. Муратова: [<http://www.history.swu.bg/aso.htm>].

Историческите обстоятелства на формиране на архивната система, спецификата на методиката и съществуването само на държавни архиви очертават рамките на архивните наличности за историята на жените в България. Политиките на архивиране и строгата архивна методика подпомагат невидимостта на документите на жените – чрез по-малко комплектуване на лични фондове на жени, чрез семейните и родови фондове, където *се крият* много женски истории, чрез описанията и разкриването на документите. Тези фактори оказват влияние, изкривяват и предопределят (ре)конструирането на историческата памет.

Документалното наследство на жените все още не е стратегическа цел за приоритетно комплектуване и популяризиране на документи за жени от държавата, която е единствена притежателка и пазителка на архивното наследство. Макар днес държавата вече да не е монополист върху документалното наследство по презумпция, все още няма развита друга обществена инфраструктура, която да компенсира загубата на документалното наследство на жените.¹⁴⁹ Макар и малко, съществуват и примери на институционални архиви, които също комплектуват женски фондове, като например два университетски архива – на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и на Нов български университет. В Архива на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ от общо 16 лични фонда се съхраняват лични фондове на проф. Цветана Стоянова Романска (1914 – 1969), етнограф,¹⁵⁰ и на Жана Николова-Гълъбова (1908 – 2009), филолог.¹⁵¹ Те са предадени от наследници им. В архива на Нов български университет са обособени лични фондове на: Магдалина Станчева, Валенти-

¹⁴⁹ Не са изследвани документите и колекциите на жени, които се съхраняват в музеите и библиотеките.

¹⁵⁰ Архив на СУ, Фонд № 17, 363 а.е.

¹⁵¹ Пак там, Фонд № 25 , 205 а.е.

на Топузова, Вера Мутафчиева, Райна Михайлова – оперна певица и Лиляна Минкова – преводачка. Архивът на Вера Мутафчиева е в общ семеен фонд заедно с архива на баща ѝ – проф. Петър Мутафчиев и акад. Вера Мутафчиева. Също семеен фонд е на проф. Цеко Торбов и Валентина Топузова-Торбова.

Също така, екипи от учени работят за разкриване на съществуващите документи и съставяне на справочни издания – каквато е например енциклопедията на жените учени, работили в Българската академия на науките¹⁵². От нея се вижда, че и във ведомствените архиви съществува дефицит на фондове на жени – макар в академията да има 12 жени член-кореспонденти, нито една от тях няма архивен фонд. По тази причина информация за жените, работили в Българската академия на науките, може да се получи само от работните им досиета, а дори и съществуващите фондове в архива, тъй като са необработени, изследователите могат да ги използват само по волята на администрацията на архива и са принудени да ги подреждат сами.

Политиката на комплектуване и обхвата на съхраняваните документи са заложили при самото създаване на системата. С течение на времето архивната система е третирана от властта по различен начин и от структурата на Министерство на вътрешните работи, както е в първите десет години, постепенно е разположена в културно-образователния спектър и става съставна част от държавната администрация. Тези промени във визията за държавните архиви се отразяват и на политиките на комплектуване и определят някои специфики. Така например, от 1970-те години се дава приоритет на определени видове документи и започва повече да се обръща вни-

¹⁵² „Жените в историята на академичната наука в България. Хабилитираните жени в БАН“, Кацунов, В., Дж. Иванова, Цв. Величкова (Съст.). София, 2018.

мание на личните фондове, а през 1980-те години във връзка с различни кампании на режима – приоритетно става събирането на спомени.¹⁵³

Кръгът на институциите и личностите (фондообразуватели), чиито документи държавата припознава за важни и инвестира в тяхното съхранение, е предопределен от нормативно-регламентираната структура на архивната система. Така, в Централния държавен архив са включени архивите на централните и местните власти, религиозни институции, граждански организации, културни институции, стопански предприятия, а в регионалните архиви – документите на важните институции за конкретния регион. На същия принцип са подчинени и личните документи (личните архивни фондове), като в Централния архив се съхраняват, според нормативите документите, фондовете на видни държавни и политически личности и техните семейства, на хора на изкуството, науката и културата.¹⁵⁴ Това е кръгът на видни личности, чиито документи са издирвани от архивистите или са получавани чрез откупване, дарение или завещание в държавните архиви. Съставът на документите е определян в процеса на оценка, регламентиран от Методическия кодекс от 1980-те години. Важността се определя от три основни принципа: историчност, комплексност и идеологически партийен подход.

Личните, семейните и родовите фондове всъщност представляват формата, под която в държавните архиви попадат и документи, различни от традиционната институционална документация като кореспонденции, писма, снимки, бележки, дневници, записки и др. Те също са подчинени на ос-

¹⁵³ Вж. **Ангелова, М.** (Не)споделяната памет на късния социализъм. Движението "Народната памет разказва" (1983-1989), София, 2010.

¹⁵⁴ Сборник от нормативни актове по архивното дело България, С., 1978, с. 7-8.

новните принципи за комплектуване и на същите методически правила, както и институционалните фондове.¹⁵⁵

При създаването на архивната система и в последствие – при нейното развитие – придобиването на документи на институции и на лични документи се извършва по предварително одобрени годишни планове за всяка структурна част от архивната система. Периодичността на приемане на документи в държавните архиви е нормативно определена и се променя в различните периоди.¹⁵⁶ Философията на създаването на архивна система е, че ценните документи се съхраняват от държавата и са нейна собственост. Така държавата (респективно и Партията в тоталитарното общество) контролира целия документален масив като го одържавява, стопанисва и контролира. Това се отнася не само за документите, които се създават през този период, но и за историческите архиви.¹⁵⁷

Введена е категоризация на институциите, чиито важни документи остават на съхранение в държавните архиви, и самите архиви съставят списъци с категориите на фондообразувателите. Списъкът на първата категория се отнася до институции, организации и предприятия, които трябва да се разг-

¹⁵⁵ Вж. Документи на физически лица, Методически кодекс, Свитък II, София, 2013.

¹⁵⁶ Съгласно законовите разпоредби, валидни до 2007 г., документите с национално значение трябва да влязат в архивите 10 години след създаването им, а тези от местно значение - 5 години след създаването. В Закона за Националния архивен фонд, валиден от юли 2007 г., периодът на съхранение на документите в институциите е удължен на 20 години.

¹⁵⁷ Изключителната държавна собственост на документите е премахната след демократичните промени в България и през 2007 г. Държавният архивен фонд става Национален архивен фонд като така отразява промяната на изключителната държавна собственост на документите и допуска паралелно съществуване на частни и други колекции извън държавните. Настоящият модел на архивната система позволява паралелно съществуване на лични, частни и други видове архиви и архивни колекции, включени в Националния архивен фонд.

леждат с приоритет при придобиването на документи. Вторият се отнася до масови институции, организации и предприятия и от тях се вземат на съхранение само документите на малка част институции. Кой документи се считат за важни за живота на областта, е решение, предопределено от тези списъци и от категоризирането на фондообразователите. Третата категория се отнася до институции, организации и предприятия от вторичен характер и техните документи не се приемат в архивите.¹⁵⁸ Така, потенциално още в тази категоризация, остават извън обсега на събирането документите за жени, тъй като често феминизирани области, предприятия и институции са в последните две категории. В местните (териториалните) държавни архиви, където се съхраняват важните за региона документи, по-често попадат фондове на институции, които са от втора категория и понякога и от трета категория. Затова в тези архиви се откриват повече документи, свързани с историята на жените, които иначе биха били класифицирани като маловажни на централно ниво.

В сегашните стратегии за развитие на архивната система през 2020 г. се вижда, че един от важните приоритети на държавната архивна агенция е комплектуване на постъпления от личен произход.¹⁵⁹ Намаляването като цяло на комплектуването и на броя на фондообразователите в последните две десетилетия, поради свиването на държавния сектор, тласна и архивната система към търсене на нови и по-разнообразни източници. Въпреки това, функционирането на архивите в конкурентна среда и в условия на информационно изобилие ги принуждава да се борят за общественото внимание и отново да акцентират върху теми с висок обществен интерес. Това

¹⁵⁸ Методически кодекс, С., ГУА при МС, 1982 г., с. 27-29.

¹⁵⁹ Формулирани стратегически цели и приоритети на ДАА за 2020 г., https://www.archives.government.bg/uploaded_files/Prilojenie_1_celi_DAA_2020.pdf

поставя под въпрос дали архивите на жени могат да се превърнат в стратегическа цел на държавните архиви.

Като вземем предвид всички тези ограничения на държавните архиви, резултат на исторически, методически и политически обстоятелства и особености, все пак те остават и досега единственият пазител на документалното наследство на жените в България. Най-общо можем да обособим концентрацията на документи на и за жени в следните структурни групи от архивни фондове:

1. Институционални архивни фондове на институции, имащи пряко или косвено за обект жени, фондове на феминизирани институции;
2. Лични, семейни и родови архивни фондове на жени;
3. Документи за жени в необособени като такива архивни фондове.

Докато първите две групи са зависими от общите справочници на архивната система, третата група е изцяло зависима от степента на разкриване на документалния състав на фондовете и изисква специални компетентности от изследователя.

Институционални фондове с документи за жени

Особеностите на българската архивна система, централизираният ѝ характер и липсата на архиви извън държавния сектор определят периметъра на архивните фондове с документи за жени. Това са предимно фондове на държавни институции, а за периода преди 1944 г. – и документи на обществени и частни организации, които са пряко свързани с живота на жените. В държавните архиви се съхраняват документи на девически гимназии, женски благотворителни и просветни организации, девически манастири, медицински заведения и специализирани здравни институции за жени, социални институции и др.

Женското образование в края на XIX и началото на XX век извън държавните девически училища, до голяма степен е резултат на частни и дружествени инициативи, а не на държавни усилия. Такова е Училището за милосърдни сестри, такива са стопанските училища, Висшата социална школа за жени, различни професионални курсове, например тези по мода, които до голяма степен се възстановяват по немски архиви.¹⁶⁰ Липсват архиви на големи учебни институции, напр. на австрийския католически колеж „Санкта Мария“, на домакинския институт „Евдокия и Надежда“¹⁶¹ и др. Поради това, че не са държавни институции, техните документи най-често са разпилени или унищожени. Това затруднява в много голяма степен изследователската работа. Например Висшата социална школа на Български женски съюз (БЖС) няма запазен архив, както и липсва изобщо архивът на БЖС. По подобен начин стоят нещата и с професионалната реализация на жените. Както посочва Красимира Даскалова, държавата инвестира много по-малко средства в професионалното изграждане на жените, отколкото на мъжете, и оставя женското професионално образование главно на самоорганизацията на обществото.¹⁶²

В системата на държавните архиви се съхраняват 85 фонда на девическите гимназии и професионалните практи-

¹⁶⁰ **Попова Кр.** Езикът на дрехата, курсовете по мода на Българския женски съюз (БЖС) в София през 30-те години на XX век под ръководството на берлинската моделистка Лоте Вернекинк, В: Чрез миналото – към бъдещето. Сборник в чест на 60-ата годишнина на професор дн Маргарита Карамихова, С., 2018, с. 267–278.

¹⁶¹ **Назърска, Ж.** Девическите занаятчийски практически училища – един успешен социален и държавен експеримент в България (90-те год. XIX – 40-те год. на XX в.), Балканистичен форум, 1, 2019, с. 218–238.

¹⁶² **Даскалова, Кр.,** Жени, пол и модернизация в България..., с. 157.

чески девически училища от цялата страна¹⁶³. Съхранени са документи на някои девически училища от ранните години на девическото образование в страната, а само за София има 10 фонда, сред които на документи на Първа девическа гимназия, Втора девическа гимназия, Трета девическа гимназия – София, Четвърта девическа гимназия “Хр.Ботев”, Шеста девическа гимназия “Цанко Церковски” – София и др. Голяма част от запазените архиви са на девически практически училища и професионални гимназии. Една част от девическите гимназии след средата на 40-те години на XX век са или закрити, или преобразувани, някои нееднократно, в друг вид училища. При големите структурни, идеологически, организационни промени в този период¹⁶⁴ се загубват и голяма част от училищните архиви, които са разграбвани или просто не са стопанисвани в продължение на следващите десетилетия. Така например фондът на Първа девическа гимназия в София е комплектуван в държавния архив чак през 1983 г. и съдържа само 52 архивни единици – 0,3 линейни метра документи – само за периода от 1930 до 1943 г. Така за повече от 100 години са разпилени документите на гимназията, създадена през 1879 г., и от която се формира голяма част от българския женски елит.

Жоржета Назърска изследва подмяната на символния капитал на гимназията. Част от архива вероятно е унищожен или пострадал по време на бомбандировките през 1943 – 1944 г., когато са разрушени две крила на сградата на гимназията, а в следствие там са разквартирувани части от противовъздушна отбрана и месеци наред сградата е разграбвана. При

¹⁶³ Подробно виж: Приложение: Списък на фондовете за жени в българските държавни архиви.

¹⁶⁴ Подробно изследвани от **Чичовска, В.** Политиката срещу просветната традиция“, С. 2011.

настъпилия хаос след 1944 г. архивът е разпилян.¹⁶⁵ В последващите десетилетия документите са стопанисвани лошо и фондът на гимназията е комплектуван от държавния архив чак през 1980-те години. По сведения на Жоржета Назърска, в гимназията се намират главните книги, които в различните години са съхранявани на тавана, музея, мазето и други неподходящи места.

Табл. 1. Архивни фондове на институции с документи за жени

Девически училища	85 фонда
Девически манастири	16 фонда
Женски организации	137 фонда
Медицински училища от 50-те и 60-те години на XX век	9 фонда
Здравни заведения	22 фонда
Други институции за жени	16 фонда

От професионалните девически гимназии, които през 1930-те години са 167 на брой,¹⁶⁶ има запазени архивни фондове на 16 от тях. Понякога липсата на документи в архивите поне частично се компенсирала с личните фондове на учителки или директорки. Такъв е примерът със Стопанското училище “Мария Луиза”, което няма фонд, но поне има личен

¹⁶⁵ **Назърска, Ж.** Политически преход и средно образование в България (1944-1950): case study на Първа софийска девическа гимназия, *Drinovski sbornik*, vol. 11, Sofia-Kharkiv, 2018, с. 392.

¹⁶⁶ **Nazarska, G.** Girls as Members of an Educated Elite: The Bulgarian Case, c. 1850–1950, In: *History of the Girl*, **O’Dowd, M., J. Purvis** (Eds.), Palgrave Macmillan, 2018, p. 148.

фонд на неговата директорка Теофана Лукаш¹⁶⁷ за годините от 1904 до 1936 г.

Едни от най-ранните документи, създавани от жени и отнасящи се за жени в българските архиви, са документите **на девическите манастири**.¹⁶⁸ Техният брой не е особено голям, но в тези архиви вероятно се намират едни от най-ранните документи, писани от жени в България. Девическите манастири възникват през първата половина на XVIII в. и броят им се увеличава в следващото столетие, като *Калоферският манастир "Св. Въведение Богородично"* (около 1738 г.). Възпитанички на този първи манастир основават в последствие два нови девически манастира в Търновска епархия. Монахинята от Калоферския манастир Сусана Ганчева основава през 1828 г. метох, който в последствие през 1844 г. се превръща в първия девически манастир в Търновска епархия – Казанлъшкият манастир "Св. Въведение Богородично"¹⁶⁹. Документи от живота на този манастир за периода 1895–1951 г. се съхраняват в Държавен архив – Стара Загора¹⁷⁰. Приблизително по същото време в Търновска епархия през 1830 г. в Ново село е основан девически манастир "Св. Троица" (днес в Ловчанска епархия) от две монахини от Калоферския девически манастир. Запазени са, макар и оскъдни документи за този манастир от първата половина на 20 век, които се съхраняват в Държавен архив – Велико Търново.¹⁷¹

Възпитаничките на Калоферския манастир Ефросиния Николова и Ефросиния Попниколова основават и Габровския девически манастир "Св. Благовещение Богородично" по

¹⁶⁷ ЦДА, Ф. 1545К.

¹⁶⁸ Биляна Карадакова, "Девическите манастири в българските земи XVIII – началото на XX век", Дисертация, Югозападен университет, 2015.

¹⁶⁹ <http://www.pravoslavieto.com/manastiri/kazanlashki/index.htm#1>

¹⁷⁰ ДА-Стара Загора, Ф. 109К, 51 а.е., 1895-1951.

¹⁷¹ ДА-Велико Търново, Ф. 733К, 11 а.е., 1905 – 1948.

инициатива на архимандрит Йосиф Соколски, игумен на съседния Соколски манастир "Успение Пресвятия Богородици". Документи за този манастир има в Държавен архив-Габрово за дълъг период от съществуването му – от 1820 до 1958 г. в два обособени фонда за времето преди и след 40-те години на XX век.¹⁷² В продължение на три десетилетия манастирът е ръководен от ярка личност – Зиновия Богданова. През 1959 г. сградите на манастира са разрушени заради изграждането на градски парк и монахините са преместени в Соколовския манастир, който от този момент е превърнат в девически. При пренасянето част от архива се загубва. Документи за функционирането на този манастир се намират и във фонда на Великотърновската митрополия¹⁷³.

Една част от манастирите възникват първоначално като метох и в последствие прерастват в девически манастири. Други пък възникват в близост до големи мъжки манастири и са инициирани и подпомагани от тях. Такава е историята и на Арбанашкия девически манастир. През 1833 г. със съдействието на игумена на Преображенския манастир отец Зотик около разрушената църква "Св. Никола" е организиран девически манастир "Св. Никола" в Арбанаси. Негова първа игуменка е монахиня Теодора Христова от Търново. Документи за този манастир се съхраняват в Държавен архив – Велико Търново за периода от 1881 до 1975 г.

Като метоси възникват и Сопотският девически манастир "Св. Въведение Богородично" и Самоковският "Покров Богородичен". За съжаление, писмени свидетелства от техния живот не са съхранени в държавните архиви. През XIX век в България като девически възникват и т. нар. „семеини манас-

¹⁷² Девически манастир „Св. Благовещение“ – Габрово (1820-1944), ДА-Габрово, Ф. 186К, 27 а.е. и Девически манастир "Св. Благовещение" – Габрово (1948-1958), ДА-Габрово, Ф. 267, 18 а.е.

¹⁷³ ДА-Велико Търново, Ф. 74К.

тири” – Батошевският девически манастир "Въведение Пресвятия Богородици" и Присовският девически манастир "Св. Пантелеймон", създадени от определени духовнически семейства.¹⁷⁴ Техните документи също не са съхранени, включително и заради проблеми при собствеността на имотите, какъвто е случаят при Батошевския девически манастир, за който документи се съхраняват във фонда на създаденото в неговите имоти старопиталище¹⁷⁵ през 1920-те години.

Съдбата на девическите манастири е сложна и противоречива. Една част от тях съществуват и днес. Документите на повечето девически манастири са приети за постоянно съхранение в държавните архиви в началото на 1960-те години. Основният масив от тези документи се съхранява в Държавен архив – Велико Търново, както и в Централния държавен архив в София, в архивите в Габрово и Стара Загора. Повече от половината архивни фондове съдържат по няколко архивни единици, но въпреки това са едни от първите писмени свидетелства за жените и за монашеския живот въобще. Хронологическите граници на документите в тези фондове варират от началото на XIX век до средата на XX век.¹⁷⁶

Най-голям е масивът от документи, свързан с **женски-те организации**.¹⁷⁷ В него са намерили място документите на благотворителни женски дружества, предимно от времето преди 1944 г., просветни дружества от същия период, патриотично насочени женски организации, отразяващи националистичния патос след 1934 г.

¹⁷⁴ Подробно за историята на създаването на Батошевския девически манастир "Въведение Пресвятия Богородици", виж: Църковен вестник, бр. 21, 2002 г. <http://www.pravoslaviето.com/manastiri/batoshevski/index.htm#2>

¹⁷⁵ ДА-Габрово, Ф. 846К.

¹⁷⁶ Списък на архивните фондове на девическите манастири виж в *Приложение*. Списък на фондовете за жени в българските държавни архиви.

¹⁷⁷ Пак там.

От приблизително 137 архивни фонда на женски организации в цялата архивна система¹⁷⁸ – 42 фонда съдържат документи на женски дружества от преди 1944 г. Архивите на големите организации на женското движение от началото до средата на XX век в България не са съхранени. Най-фрапиращ е случаят с архива на Българския женски съюз, който до днес тъне в неизвестност.¹⁷⁹ Българският женски съюз съществува от 1901 г. и обединява женските дружества от цялата страна, първите от които се създават в средата на XIX век. В него членуват много образовани жени, които имат натрупан опит в документирането. Цялата деловодна документация на съюза, свързана с дейността му – протоколи, връзки с местните дружества, международни връзки, курсове и др. е изгубена. За мащабите на организацията и нейната работа съдим от в. *Женски глас*, който донякъде компенсира загубата на архива. Документи за дейността на Съюза се намират и във фонда на дългогодишната му председателка Димитрана Иванова, който се съхранява в БИА. Единични документи се срещат и в различни други фондове, но цялостен, пълноценен архив, който да отразява работата на най-голямата женска организация в България, не е открит.¹⁸⁰

¹⁷⁸ В този брой не са включени фондовете в Български исторически архив, където се съхраняват документи на женски дружества от XIX век.

¹⁷⁹ Има податки за целенасоченото унищожаване на документите на БЖС като „архиви на фашистка организация, непредставляващи никаква ценност“ (ЦДА, ф. 540, оп.1, а.е.25 л. 33). Благодаря на Марияна Пискова, която ме насочи към тези сведения.

¹⁸⁰ Непълни, разпилени и скрити са и документите на жените, участвали в Български женски съюз. Богат е личният фонд на дългогодишната ръководителка на съюза Димитрана Иванова, който се състои от над 4000 документа и се съхранява в БИА, Фонд 584 към Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Сред фондовете в архивната система има много скрити документи за съюза във фондове на негови деятелки или в семейни фондове, например документите на Мария Златарева (ЦДА, Ф. 1117К). Семееен фонд Златареви – макар целият семееен фонд да се състои от 7 сним-

Подобен е случаят с документите на Българската асоциация на университетските жени, съществувала от 1924 г. до 1950 г.¹⁸¹ Архивът на организацията също е загубен, разпръснат, части от него са използвани за възстановяване дейността ѝ след демократичните промени. Дейността на тази институция потъва в забрава в продължение на десетилетия и дълго не се знае нищо за нея.

Според Ж. Назърска, липсата на повествователни документи на жени се обяснява с това, че тоталитарният режим не само е унищожил женското движение, но също така налага атмосфера на подозрение и потиснатост към тези, които се осмеляват да пишат мемоари.¹⁸² Дългогодишните занимания на Жоржета Назърска с архивите на жени, издирвания по семейства, наследници и всевъзможни източници, ѝ дават основания да твърди, че вероятно част от архивите на женските организации може да са останали частно притежание и поради недоверие към държавата не са предадени в държавните архиви. Според нея, тъй като обикновено документацията остава в някоя от жените от управителните съвети на дружествата, когато всички те са закрити през 1950 г., повечето от тези жени вече или не са между живите, или са изселени и изпратени в лагери. За наследниците им тези документи дълго време представляват опасност, а в сегашния период не искат да ги предават на държавен архив от огорчение и недоверие и най-често ги изхвърлят на боклука или ги продават на антиквари за жълти стотинки. Затова често местообитания на безценни иначе документи сега са пазарите за стари стоки (битащи), откъдето само случайност може да ги направи известни

ки, сред тях има и снимка на участничките в първия конгрес на БЖС през 1901 г.

¹⁸¹ **Nazarska, G.** The Bulgarian Association of University Women, 1924–1950, *Aspasia*, Volume 1, 2007, p. 153–175.

¹⁸² Пак там, с. 154.

за обществото. Единици са случаите на наследници, които се посвещават да проучват, съхраняват и публикуват наследените документи, вместо да ги изхвърлят.

От посочените примери се вижда как, за разлика от европейския и американския опит, където документирането на живота на жените е целенасочена дейност, започнала преди повече от век, у нас, както и в други страни от постсъветското пространство, не се създават архивни женски колекции извън държавните архиви. По тази причина връзката *женско движение – женски архиви – история на жените* у нас не се осъществява. Поради редица исторически обстоятелства архивите на женското движение не са съхранени, нито пък има инициатива от активистките на движението, по примера на европейските и американските феминистки. В средата на XX век женското движение е изместено от комунистическите новосъздадени женски организации, които, освен имуществото, в някои случаи наследяват и архивите, а в други случаи тези архиви остават в някоя от активистките.¹⁸³ Тези документи в повечето случаи изчезват, като или биват унищожени, или остават в незаинтересовани наследници. След създаването на архивната система, документите на част от участничките в женското движение са комплектувани като лични фондове. Архивите на големите женски организации остават неизвестни и до днес – на Български женски съюз, на Български женски земеделски съюз, както и на редица други женски организации, за чиято дейност днес разполагаме само с откъслечни документи.

По-различно е положението с документалното наследство на женските организации от социалистическия период.

¹⁸³ Вж. **Рошкева, Р.** Русенското женско движение в преход. В: Пол и преход: 1938-1958, Даскалова, Кр., Т. Кметова (съст.), София, 2011, с. 243–255; **Муратова, Н.** Женските дружества през втората половина на 40-те години – една мъжка инициатива за женско равноправие. Пак там, с. 222–234.

Най-много са съхранените документи на Български женски народен съюз (БЖНС), организация, създадена след 9 септември 1944 г. с цел да замени женските дружества от предходния период и най-вече Български женски съюз. Макар и съществувала само 6 години – от 1944 до 1950 г. (когато се влива в Отечествения фронт), в държавните архиви се съхраняват 21 фонда на организацията, както на централно ниво, така и на околийско и местно ниво. Множество са и документите от различни нива на държавни, административни и политически структури, насочени към работа с жените, каквито през този период изобилстват. Особено голям е масивът от документи на квартални, градски, околийски, областни женски структури. Това е период, в който работата сред жените е част от пропагандата на режима и по тази причина е и богато документирана. Големият обем документи, които носят всички особености на времето си, е за сметка на неустановената им информативност и до този момент слабото им използване от изследователите. Документите в тези фондове представляват предимно партийно-административни нареждания и „окръжни“, стратегически планове, отчети и др. Сред тях има и сведения за работата на властта сред жените от малцинствата¹⁸⁴.

Доколкото може да се съди от запазените документи, архивният опит и умения на жените в женски дружества, училища и други женски институции е голям. Това се вижда от прецизното водене на запазените протоколни книги, отчетни документи, доклади, програми и т.н. Затова загубата на документални материали и цели архиви не се дължи на безотговорност на създателите им, а по-скоро на определени политически на архивиране и исторически обстоятелства.

¹⁸⁴ За тези документи виж по-подробно в следващата глава.

Лични архивни фондове на жени

Най-богатият и разнообразен масив от документи на жени в държавните архиви са именно личните архивни фондове. Те са познати като форма от самото начало на създаването на архивната система и се подчиняват на същите правила като институционалните.¹⁸⁵

Индивидуалните лични фондове на жени в системата на държавните архиви са 688.¹⁸⁶ Статистиката по професии на жените-фондообразувателки показва, че най-голям дял имат жените в областта на литературата, изкуството и науката, следвани от жените в областта на образованието, на медицината и ангажираните с обществена работа през периода 1944–1989 г., герои на социалистическия труд, партийни функционери, дружинни ръководителки. Има по няколко фонда и на агрономки, журналистки, юристки, инженерки, архивистки.

Освен фондовете от личен произход, в българската архивна практика съществуват и **семеенни и родови архивни фондове**. Те се образуват при наличието на документи на едно семейство или род и често съдържат документи за жени – майки, сестри, дъщери. Още през 1954 г. документалисти от Български исторически архив разработват правила за комплектуване и описание на архивните материали, в които засягат и въпроса за документите на жени в семейните фондове. В тях се предвижда „документални материали, отнасящи се до

¹⁸⁵ Подробно за институционалната политика за личните архивни фондове виж: **Пискова, М.**, цит. съч., с. 19-22.

¹⁸⁶ Държавна агенция „Архиви“ не води статистика за броя на фондовете на жени, затова данните в таблиците са резултат на проучване, извършено от авторката в Информационната система на държавните архиви през януари 2021 г., което не изключва неточности в рамките на статистически допустимата грешка, както и е възможно непълно и ненавременен отразяване на актуалната ситуация в информационната система.

членове от семейството на фондообразувателя, се запазват в неговия фонд.“ Допуска се, „ако съпругата или децата на фондообразувателя са заемали видно обществено положение, документалните материали, отнасящи се до тях, се обособяват като отделни фондове“, но ако документите се отнасят до омъжени дъщери на фондообразувателя, тези материали минават към фонда на съпруг, ако той има фонд, иначе остават във фонда на бащата. Даден е и пример: „документалните материали от и до Недялка Драган Цанкова, по мъж Александър Людсканова, които са постъпили в БИА с фонд Драган Цанков, се прехвърлят във фонд Александър Людсканов, който също се съхранява в БИА.“¹⁸⁷ С течение на времето методическите правила се прецизират и е утвърдена типова класификационна схема и в семейния фонд на първо място се систематизират документите на основния фондообразувател, след които се разполагат документите на членовете на семейството по степен на родство (родители, жена, деца и т.н.).

В *таблица 2* се вижда съотношението между общия брой лични фондове, личните фондове на жени и семейните/родови фондове в отделните архиви.¹⁸⁸ От общо 6016 лични архивни фонда, тези на жени са 688, а семейни/родови фондове, които също съдържат документи на жени, са 154.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Правила за комплектуване, обработка, запазване и използване на документалните материали от личните и обществените архивни фондове и лекции от XIX и XX век. (Из опита на Български исторически архив при Държавна библиотека „Васил Коларов“). **Тодорова-Петкова, Б., Панайотов, и др.** Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“, 1954, Без номер, 218–298. (https://electronic-library.org/articles/Article_0059.html)

¹⁸⁸ Данните в тази глава са резултат от мое проучване в Информационната система на държавните архиви, тъй като Държавна агенция „Архиви“ не води статистика за броя на архивните фондове на жени.

¹⁸⁹ Тези данни не включват фондовете от Български исторически архив, който е извън системата на Държавна агенция „Архиви“

Табл. 2. Лични фондове на жени – по професии

Фондове на жени от областта на изкуството и културата		Фондове на жени от областта на образованието и науката	
Актриси	68	Учителки	62
Писателки, поетеси	50	Професорки	42
Оперни певици	23		
Музикантки	17	Фондове на жени от областта други професии	
Балерини	8	Агрономки	10
Певици	6	Журналистки	9
Преводачки	5	Юристски	6
		Инженерки	5
Фондове на жени от областта на медицината		Архивистки	2
Лекарки	13		
Ветеринарни лекарки	6	Фондове на жени функционерки през комунистическия период	
Медицински сестри	3	Общественички	61
Акушерки	3	Партийни функционерки	12
		Герои на социалистическия труд	11
		Дружинни ръководителки	3

Общо фондовете от личен произход с документи на жени в системата на държавните архиви са 847, което е сред-

но около 14% от всички фондове от личен произход.¹⁹⁰ Географското разпределение показва, че повечето от тези документи принадлежат на Централния държавен архив в София – 263. Някои регионални архиви са по-активни от други в събирането на лични фондове, включително семейни и женски – напр. архивите в Стара Загора и Габрово. Могат да се открият и различни профили на архивите – някои са ориентирани към семейните фондове (в Смолян), а в други архиви те са рядкост (в Стара Загора). В ДА-Шумен, например, се срещат документи за жени в колекции, например Колекция „Шуменски творци на изкуството и културата“ (1906–2007)¹⁹¹, където има документи на три жени – Зорка Косева Колевка (1926–), Къна Петрова Бойчева (1931–) и Байсе Арифова Чаушева (1936) и Колекция „Шуменски спортисти и спортни дейатели“ (1913–1992)¹⁹² – на известната треньорка Петранка Георгиева Драганова (1913–1992). Три лични фонда – на Петранка Драганова, Къна Бойчева, Зорка Колевска са закрити и са пренесени към тези колекции.

От данните се вижда, че почти 20% от всички документи на жени в архивите са класифицирани в семейни и родови фондове. Някои изследователи смятат тази практика в представянето на жените и документирането на тяхната роля за отражение на представите, че „националните герои са мъже, а жените са само майки на тези синове и войници“.¹⁹³ Мъжете се жертват за нацията, те я олицетворяват. Жените само имат поддържаща функция. Затова и голяма част от документите за

¹⁹⁰ Този брой включва и две колекции, в които има документи за изявени жени.

¹⁹¹ ДА-Шумен, Ф. 1819.

¹⁹² Пак там, Ф. 1820.

¹⁹³ **Ивкович, Р.** Жените, национализмът и войната: „Прави любов, а не война“, В: Женски идентичности на Балканите, Даскалова, К, К. Славова (съст.), София, 2004 г., с. 47.

тях, всъщност, се намират в архивните фондове на техните бащи, братя, съпрузи.

Табл. 3. Лични и семейни/родови архивни фондове

Архив	Общо лични фондове	Лични и семейни фондове на жени
Благоевград	99	11
ЦДА	1814	263
Бургас	271	32
Варна	190	35
Велико Търново	153	25
Видин	187	18
Враца	103	11
Габрово	183	27
Добрич	138	29
Кърджали	70	9
Кюстендил	143	15
Ловеч	169	22
Монтана	182	19
Пазарджик	167	24
Перник	62	8
Плевен	167	33
Пловдив	306	28
Разград	63	6
Русе	189	47
Силистра	59	12
Сливен	107	3

Смолян	270	21
София	125	24
Стара Загора	199	56
Търговище	58	5
Хасково	112	15
Шумен	237	24
Ямбол	131	23
ДВИА	62	1
Български исторически архив	Ок. 900	36
Общо:	6916	883

Табл. 4. Разпределение на архивите на жени в лични фондове и семейни и родови фондове

Архив	Лични фондове на жени	Семейни фондове	Общо лични и семейни фондове на жени
Благоевград	7	4	11
ЦДА	223	43	263
Бургас	19	13	32
Варна	27	8	35
Велико Търново	20	5	25
Видин	12	6	18
Враца	9	2	11
Габрово	14	13	27
Добрич	29	0	29
Кърджали	7	2	9

Кюстендил	12	3	15
Ловеч	18	4	22
Монтана	17	2	19
Пазарджик	22	2	24
Перник	6	2	8
Плевен	30	3	33
Пловдив	28	0	28
Разград	5	1	6
Русе	42	5	47
Силистра	8	4	12
Сливен	2	1	3
Смолян	10	11	21
София	19	5	24
Стара Загора	47	8	56
Търговище	5	0	5
Хасково	11	4	15
Шумен	17	7	24
Ямбол	20	3	23
ДВИА	1	0	1
Общо	688	161	847

Често под формата на семейни фондове **попадат документи на жени, които иначе не биха имали шанс** да бъдат на постоянно съхранение в държавен архив. Това са случаи, когато поради комплектуването на даден фонд като *семеен*, документите на съпругата попадат наред с тези на известния съпруг. При семейства, когато и двамата са партийно обвързани, документите на жените попадат директно с тези на съпрузите им. Така по идеологическа и политическа линия са комплектувани семейни фондове, особено когато и двамата

съпрузи са свързани с властта – например фондове като *Семеен фонд Щькови*.¹⁹⁴ Но по-често се случва покрай съпруга, чието занимание се смята за престижно, всъщност **документите на жените се „скриват“**. Пример за такъв случай е семеен фонд Треневи, приет за съхранение през 1981 г.¹⁹⁵ Фондът е откупен от държавата срещу възнаграждение. Макар съпругата да е известна учителка и документалните материали да са свързани предимно с нейния живот, този фонд е приет като семеен заради участието на съпруга ѝ във войните. В известна степен такива са и семейните фондове Денкови¹⁹⁶, Бакалови¹⁹⁷ и др. Понякога семейният фонд се състои пре-

¹⁹⁴ ЦДА, Ф. 1835К. От историческата справка за фондообразувателя става ясно, че Денчо Иванов Щьков, по професия шивач, през 1930 г. осъден по ЗЗД и лежи 4 години в затвора, а след това е ятак на партизанския отряд "Чавдар". След 9. септ. 1944 г. работи като следовател, крояч и партиен секретар. Съпругата му Любка Йорданова Щькова след 9. септ. 1944 г. работи като счетоводител в промкомбинат "Мир", зам.-председател на профкомитета на СП "Чистота" и счетоводител на СБХ.

¹⁹⁵ ЦДА, Ф. 1672К. От историческата справка става ясно, че Георги Тренев е участник в национално-освободителното движение в Македония, в Илинденско-преображенското въстание е войвода на Воденската чета. Участва в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. На служба е в артилерийския полк във Враца до 1947 г. Съпругата му Мария Тренева (1869-1939) учителства в български училища в Източна Румелия. Инициатор и съосновател на стопанското училище "Мария Луиза" в София.

¹⁹⁶ ЦДА, 1552К, Семеен фонд Денкови (1895–?). Според историческата справка на фонда: „Гаврил Мишев Денков завършва Висшето практическо търговско и индустриално училище в Париж (1923). Служител в БЗКБ. Член на БЗНС; редактор на в. „Пладне“. Ненка Владиславова Денкова – съпруга (1897–?), членка на БЗНС, общественичка, архивар-писар в БЛ в Париж (1917–1923); емигрантка в Прага (1923–1927).

¹⁹⁷ ЦДА, Ф. 1842К, Семеен фонд Бакалови. Историческа справка: Георги Иванов Бакалов – съпруг (1873–1939). Роден 1873 г. в Стара Загора, умира 1939 г. в София. Завършва естествени науки в Женева (1893). Общественик, публицист, литературен критик, историк, издател. Член на БРСДП (1891), на ЦК на БРСДП (1891, 1903). Депутат в XVIII ОНС (1919). Емигрант в СССР (1925) и във Франция (1929). Стефана Попова-Бакалова – съпруга

димно от документи на съпругата, например семеен фонд Ковачеви, където снимки на оперната певица Райна Ковачева са в основата на семеен фонд.¹⁹⁸

При известни фамилии документите на жените в тях са сред документите на съпруг, свекър, брат, съпруг и т.н. – напр. документите на журналистката и общественичка Мария Лещова Трънка (семеен фонд Трънка)¹⁹⁹, Родов фонд Джумалиеви (1804–)²⁰⁰, Семеен фонд Павлови²⁰¹ и др.

В други случаи дъщери остават в сянката на баща си – например фондът на Иван Гошев (1886–1952) (учен, академик) и дъщеря му Кина Гошева (1921–2006) – художничка.²⁰² Също така документите на Кръстина Бацарова – Златоустова, р. 1860 г., от първото поколение учителки със завършено образование, основателка на д-во „Милосърдие“ – Бургас, авторка на спомени, чиито документи са във фонда на баща ѝ²⁰³, на дъщеря ѝ и сина ѝ. Често това са случаи на дъщери, които са съхранили и предали документите на бащите си съвместно със своите документи в общ семеен фонд.²⁰⁴ Понякога дори дъщерята да има отделен фонд, той остава необработен – нап-

(1882–1955). Родена 1882 г. в Трявна, умира 1955 г. в София. Завършва гимназия във Велико Търново (1899). Учи философия в Цюрих (1909). Учителка, преводачка, редактор в издателството на Георги Бакалов. Членка на БРСДП (т.с.).

¹⁹⁸ ЦДА, Ф. 1269К.

¹⁹⁹ ЦДА, Ф. 970 К. За Мария Лещова Трънка по-подробно вж: **Назърска, Ж.** Мара Лещова-Трънка – в „търсене на родното“ между Париж и София, В: Кирилицата в духовността на европейската информационна цивилизация. – София: За буквите-О писменехъ, 2008, с. 738 – 751.

²⁰⁰ ЦДА, Ф. 1386.

²⁰¹ ЦДА, Ф. 1210К.

²⁰² ЦДА, Ф. 2013К.

²⁰³ БИА, Ф. 328, а.с.15, л. 1-74. Фонд Никола Бацаров.

²⁰⁴ Наумов, Петко Йорданов (1879–1933), Наумова, Величка Петкова (1916–?) – бащата диригент и композитор, дъщерята музикален педагог.

пример фондът на Константин Щъркелов и дъщеря му Богдана Щъркелова²⁰⁵.

Интересен е случаят с архивното наследство на една от големите женски фигури от първата половина на XX век Евгения Марс (Евгения Павлова Бончева-Елмазова), оставила следи и в обществения и в културния живот на страната. Нейните документи са комплектувани през 1953 г. веднага след създаването на държавните архиви и са обособени като личен фонд на нейно име. При последващо дарение обаче от внучката на писателката през 2019 г., с което постъпват документи за съпруга ѝ, д-р Михаил Елмазов (известен стоматолог), и сина ѝ, Павел Елмазов (оперен певец), личният фонд е преобразуван на семеен и в момента фигурира под името „Семеен фонд Елмазови“.²⁰⁶ Този случай е показателен колко лесно могат да се скрият документите на жените, та дори и те да са много известни и значими. По същия начин са решени и случаите, когато и двамата съпрузи са значими фигури, например семеен фонд Радеви²⁰⁷, в който са обединени документите на Симеон Радев (дипломат, историк) и Бистра Винарова (художничка), макар тя да не е известна с фамилията на съпруга си.

Често срещано е обединяването в семеен фонд при еднакви професии на съпрузите – напр. семейството театralи Димитрови (Петър и Мила)²⁰⁸ и актьорите Коста и Кица Стоянови (Семеен фонд Стоянови)²⁰⁹, оперните певци Лидия и Никола Николови²¹⁰, родов фонд Цибулка – Мара Маринова и

²⁰⁵ ЦДА, Ф. 2051К.

²⁰⁶ ЦДА, Ф. 69К.

²⁰⁷ ЦДА, Ф. 77К.

²⁰⁸ ЦДА, Ф. 816К.

²⁰⁹ ЦДА, Ф. 817К.

²¹⁰ ЦДА, Ф. 999.

Иван Цибулка²¹¹ и др., като това се среща дори и в случаи, когато жената е заемала високи държавни постове, например Рада Балевска.²¹² Аналогичен случай е и при баща и дъщеря, когато дъщерята е наследила баща си професионално, например диригентите Бончо Николов Бочев (1899–1975) и дъщеря му Лиляна Бончева Бочева (1924–2005)²¹³. Има случаи и на обединяване на фондове на сестри – например Пенка Радева Тороманова-Списаревска (1892–1961), певица, има личен фонд, приет през 1961 г., и отделно семеен фонд заедно със сестра ѝ Геновева Тороманова-Списаревска, също музикантка, който не е обработен.²¹⁴ Такива двойни фондове се срещат и на други места – например за поетесата Веса Паспалеева в Кюстендилския архив има семеен фонд и личен фонд.²¹⁵

Отпадането на идеологическите и политическите табу-та след 1989 г. даде възможност на архивната система да разшири обхвата на комплектуване на лични фондове. В резултат, в държавните архиви попадат документи и цели фондове и на жени, репресирани от комунистическия режим, изпращани в лагери, изселвани, професионално преследвани и др. Такива документи се срещат и в семейните фондове – например документите на Елена Козарова,²¹⁶ съпруга на Антон Козаров (областен директор на София до 9.09.1944 г., осъден от Народния съд и разстрелян), изпратена в лагера на остров „Белене“, а в последствие изселена. Подобен е случаят с Мара Чилова, която през 1948 г. в края на живота си е изселена за-

²¹¹ ЦДА, Ф. 624К.

²¹² Семеен фонд Балевска, Рада и Серафимов, Васил Стефанов, ЦДА, Ф. 1000.

²¹³ Семеен фонд Бочев (1899–2005), ЦДА, Ф. 1381.

²¹⁴ ЦДА, Ф. 616К и Ф. 1133.

²¹⁵ ДА-Кюстендил, ф. 959 „Паспалеева, Веселина Владимировна (1900 – 1980)“; ДА-Кюстендил, ф. 269К „Семеен фонд Караманови (1883–2000)“.

²¹⁶ Семеен ФОНД Козарови (1894–1963), ДА-Бургас, Ф. 868К.

едно със семейството на сина си.²¹⁷ В Държавен архив-Перник се намира и фондът на Цветана Джерманова²¹⁸, прекарала дълги години по лагери заради политическите си убеждения. В Държавен архив-Враца се съхранява архивният фонд на Цветана Гайдарджиева, изпратена през 1949 г. в женския лагер в Оброчище, заради това, че е възпитаничка на Американски девически колеж в Ловеч²¹⁹. Съхранени са личните документи и на Живка Божкова²²⁰, която, макар и да е споделяла леви убеждения, през 1956 г. е изпратена в Белене поради несъгласие с партийната линия за отнемането на земята на селяните при колективизацията. Има вече и архивни фондове на жени от турската общност (напр. Вилдан Байрямова Руфатова)²²¹ и фондът на Роза Христова (Гюлшан Назифова Мустафова), в който са отразени събитията от насилствената асимилация на мюсюлманите от комунистическия режим²²².

Съхранението на документи на репресирани жени е в резултат на по-обхватното комплектуване на лични фондове след 1989 г., появата на нови теми в публичното пространство и променените обществени нужди. От представената по-долу таблица се вижда, че повече от една трета от фондовете на жени в системата на държавните архиви са приети в последните 30 години, след падането на тоталитарния режим.

²¹⁷ Родов фонд Чилови (1885–2003), ДА-Смолян, Ф. 481К.

²¹⁸ ДА-Перник, Ф. 1195.

²¹⁹ ДА-Враца, Ф. 1305.

²²⁰ ДА-Смолян, Ф. 489К

²²¹ ДА-Кърджали, Ф. 1122

²²² ДА-Шумен, Ф. 1837. Христова, Роза Николова (Мустафова, Гюлшан Назифова) (1957 –)

Табл. 5. Комплектуване на лични фондове на жени след 1989 г.

Архив	Общо лични и семейни фондове на жени	Комплектувани след 1989 г.
Благоевград	11	2
ЦДА	263	58
Бургас	32	11
Варна	35	18
Велико Търново	25	11
Видин	18	11
Враца	11	9
Габрово	27	12
Добрич	29	6
Кърджали	9	3
Кюстендил	15	5
Ловеч	22	13
Монтана	19	9
Пазарджик	24	15
Перник	8	7
Плевен	33	15
Пловдив	28	14
Разград	6	4
Русе	47	20
Силистра	12	3
Сливен	3	2
Смолян	21	5
София	24	3

Стара Загора	56	7
Търговище	5	5
Хасково	15	8
Шумен	24	17
Ямбол	23	14
ДВИА	1	0
Общо:	847	308

За разлика от учрежденските фондове, които постъпват в държавните архиви регулярно и с регламентирана законово периодичност, личните фондове се приемат ситуативно чрез дарение, завещание или откупуване.²²³ Затова постъпването им в архива често е в резултат изключително на активността на архивистите, тяхната компетентност и талант за издирване по тавани, мазета и т.н. От *Таблица 6* се вижда, че в голямата си част личните фондове на жени постъпват за съхранение чрез дарения, а за една малка част са изплатени възнаграждения. Сборът на дарени и откупени фондове не е равен на общия брой лични фондове на жени, тъй като няма достъпна информация за начина на придобиване на всички фондове.

Таблица 6. Начин на придобиване и степен на обработка

Архив	Общо лични и семейни фондове на жени	Необработени	Дарени	Откупени
Благоевград	11	0	10	0
ЦДА	263	50	49	21

²²³ Закон за Националния архивен фонд, чл. 55, ДВ, бр. 57, 13.07.2007 г.

Бургас	32		32	0
Варна	35	0	35	0
Велико Търново	25	0	15	10
Видин	18	0	13	1
Враца	11	0	11	0
Габрово	27	4	24	3
Добрич	29	0	29	0
Кърджали	9	0	2	7
Кюстендил	15	0	0	1
Ловеч	22	0	22	0
Монтана	19	0	19	0
Пазарджик	24	0	24	0
Перник	8	0	6	0
Плевен	33	0	34	0
Пловдив	28	0	21	3
Разград	6	0	6	0
Русе	47	0	47	0
Силистра	12	0	9	0
Сливен	3	0	1	0
Смолян	21	0	12	11
София	24	0	15	5
Стара Загора	56	0	46	0
Търговище	5	0	4	0
Хасково	15	0	10	4
Шумен	24	2	27	0
Ямбол	23	0	21	1
ДВИА	1	0	0	0
Общо	846	56	544	67

Представените данни не изчерпват цялостната наличност на документите на и за жените в българските държавни архиви. Трудностите с изследванията на историята на жените са свързани не само с липсата на източници, но и със спецификите на архивното търсене в съществуващите архивни колекции и фондове. Архивните справочници дават контурите и най-видимите части от документалните наличности. Задълбоченото проучване предполага анализ и издирване на документи за жените във фондове, в които след познаване на механизмите на архивиране, може да се предполага наличие на подобни документи. Такива са фондове на институции, свързани с феминизирани професии, например учителска, лекарска и т.н. Възможностите на научно-справочния апарат на архивите, архивните политики за разкриване на документите и особено функционирането на съвременна информационна система са път към разкриване на *невидимото* документално наследство на жените. Въпросът за достъпа е и проблем на тематичното разкриване на документите в държавните архиви, които вече не са идеологически ограничени²²⁴ и намират нови начини да отговарят на интересите на обществото.

Документалното наследство на жените е още по-зависимо от описанието и каталогизирането в историческите архиви, заради дългия период на пренебрежение към него. Макар голяма част от тези проблеми да са решени с общодостъпната в електронна среда информационно-търсеща система, дори и днес институционалната политика има голямо значение.

²²⁴ За периода на социализма М. Пискова анализира подробно политиките на архивите за разкриване на документите за жените и малцинствата чрез научно-справочния апарат – описи, ръководства, тематични колекции, изложби, издания и др. Вж. **Пискова, М.**, цит. съч.

Световният опит показва, че *дружелюбните* към женското документално наследство исторически архиви дават специални указания към потребителите си как да преодолеят трудностите в търсенето на документи за жените. Някои архиви се стараят да дават насоки и да препоръчват техники за търсене на информация за жени – например архивът при *Университета в Уисконсин* поддържа страница на сайта със съвети *Как да изследваме историята на жените в архивните източници*.²²⁵ Потребителите, които се интересуват от история на жените, са насърчавани да влязат в ролята на архивисти и да мислят като архивисти, за да постигнат по-добри резултати. За да се проучват жените не е достатъчно само търсене в архивни каталози по ключови думи и тематични термини²²⁶, а трябва да се познават правилата за описание на документите и да се държи сметка за логическите връзки между тях. Това включва разбиране на начина, по който се формират архивните фондове, за да може да се прецени кой би могъл да е създател (фондообразувател) на документи, свързани с историята на жените, които често се крият в по-големи колекции. Най-често вариантите са: личен фонд; семеен фонд; професионална институция; активистка организация; организация за социални грижи, училище и др.²²⁷

Всичко това показва, че архивната компетентност все повече е необходима както на изследователя, така и на обикновения потребител на историческа документация, а това особено се отнася при изследване на историята на жените.

²²⁵ <https://researchguides.library.wisc.edu/womenshistoryinarchives/womens-history-research>

²²⁶ Освен това много термини, често използвани в изследванията на пола и жените, не се използват в архивните каталози.

²²⁷ <http://researchguides.library.wisc.edu/c.php?g=177948&p=1168872>

В тези проучвания се налага да се върши „детективска“ работа, с която да се разкриват често скритите, неподходящо описани или непълни документи за жени.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

СКРИТИТЕ ЖЕНСКИ ИСТОРИИ – АРХИВНИ СЛУЧАИ

Изследването на конкретни случаи показва разнообразието от *женски архивни съдби* и на базата на присъствие/отсъствие в архивите може да отговори на въпросите: в какви архиви се съхраняват документи на жени, на какви женни документалното наследство не оцелява, на какви е унищожено и какво може да се направи? Представените женски истории са изследвани в различни контексти, но тук ще разгледам приоритетно документалната база и обстоятелствата около запазването или изчезването на тяхното документално наследство. Поради дефицит на конвенционални и традиционни архивни документи, тези случаи са показателни и за възможностите за използване на разнообразни източници и различни методи за изследване, както и за взаимодействието между различните нива на документална видимост.

Това, което обединява всички тези истории, е, че колкото и да са разнообразни, те са част и от неразказаните истории на тоталитарното време, доскоро са прикривани и премълчавани, включително и от историографията. В изследването си „Памет и справедливост“ Даниела Колева очертава носителите на травматичния разказ за комунизма у нас: освен политически субекти (като възстановените през 1990 г. партии от опозицията до 1948 г.) и новосъздадени организации (като Съюза на репресираните след 9.09.1944 г.), също така носители на травматичния разказ за комунистическото минало са и самите репресирани лица – оцелели лагеристи и политически затворници, наследници на осъдените и безследно

изчезналите.²²⁸ Свидетелствата им стават част от реконструирането на премълчаните истории и оформят нов пост-документален архив.

Установяването на прикривани и заличени факти и процеси, съпроводени с опити за унищожаване на документи, поне отчасти става възможно и благодарение на отварянето на архивите на тайните служби²²⁹ и достъпа до архивите на бившата комунистическа партия²³⁰. Това е съпроводено и с процес на разсекретяване на документи по *неудобни за режима теми* от системата на държавните архиви. Това разкриване на нови източници е наречено *архивна революция*, която дава надежда за установяване на факти от близкото минало и осигурява шанс за преосмислянето им от обществото. Д. Колева нарича този процес "политика на истината" и го вижда като придобиване на „надеждна информация за осъществяване на други инструменти на възстановително право: идентифициране на жертвите, установяване на тяхната съдба, съдебно преследване на извършителите и пр.“ От особено значение за обществото е и по-широкият смисъл „от гледна точка на солидарността с жертвите и историческата справедливост, разбрана като натрупване и разпространение на знания за миналото.“²³¹

²²⁸ Колева, Д. Памет и справедливост. Лични спомени и публични разкази за комунизма. С., 2020, с. 204.

²²⁹ Дълъг процес, придобил относителна завършеност със Закон за достъп и разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия, ДВ, бр. 102 от 19 декември 2006 г.

²³⁰ По силата на Договор между ВС на БСП и ГУА при МС за предоставяне за съхранение и използване документите на Централния партийен архив и местните партийни архиви за периода 1891–10.11.1989 г., подписан на 8.07.1993 г.

²³¹ Колева, Д. Цит. съч, с. 138.

Жените и техните истории на невидими, преследвани, репресирани са важна част от възстановяването на историческата справедливост. Пренебрегването на участието на жените в исторически събития и процеси от историографията се наблюдава дори при сериозно и плътно изследвани периоди и събития. Освен в случаите на изобретяването на мит или легенда за героичен женски образ,²³² обикновено женските съдби не присъстват в „героичните“ събития, освен в редките случаи, когато са предмет на целенасочено изследване.²³³ Неизвестните истории на жените са тема, която е особено дефицитна за българската историография и остава извън *големите наративи* за *големите събития*. Тук разглеждам натрупването на маргинализации при мюсюлманките и ромките и шест различни житейски съдби, демонстриращи разнообразните форми на *невидимост* на жените в архивите.

Жени от малцинствата – пресичане на неравенства

От анализа на съхранените архивни документи на и за жени в българските държавни архиви се вижда най-слабото присъствие на информация за жените от малцинствените групи. Същата констатация е в сила и за изследванията, особено за ромките. През последните 30 години се създаде корпус от

²³² Виж Ланцингер М., Р. Сартри. Как „Момичето от Шпингес“ се превърна в Катарина Ланц. Изобретяването (making of) на една героиня от антинаполеоновите войни, В: Архиви на жени и малцинства, Субекти на архивиране..., с. 106–131.

²³³ Напр. участието на жените-мюсюлманки в съпротивата срещу асимилацията на мюсюлманите в България през 70–80 години на XX век – виж: **Zafer Z.** Bulgaristan'da Zorunlu Asimilasyona Karşı Mücadele ve Kadın, TOBİDER, International Journal of Social Sciences, Volume 2/2 Fall, 2018, p. 1–11. Също така изследванията на **Назърска, Ж.** (Само)наложени мълчания: „Пренаписване“ на биографиите на българските интелектуалки след 1944 г., Балканистичен форум, 2015, 2, 176–184.

изследвания за малцинствата и особено за мюсюлманските групи в България²³⁴, но единици са целенасочените изследвания на жените от тези общности.²³⁵ Съществуват няколко публикации за жените мюсюлманки и донякъде за ромки, които са публикувани на английски език от изследователки от чужбина.²³⁶ Техните изследвания, в основната си част, изпъл-

²³⁴ Вж. **Иванова, Е.** Отхвърлените „Приобщени“, С., 2002; **Груев, М.** Между петолъчката и полумесеца, С., 2003; **Груев, М., Ал. Калънски.** Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим, С., 2008; **Стоянов, В.** Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998 и много други; устни разкази като: **Воденичаров, П., Попова К., Пашова А.** „Искам човекът да е приятен и да си правим моабет“. Речево поведение и жизнени светове на българите мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко, Благоевград, 1998; **Пашова А. и кол.** „Искам благородна професия...“. Традиции, мода, модерност в Западните Родопи, Благоевград, 2000; **Пашова А. и кол.** Семейство, религия и всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи, Благоевград, 2003, **Рагару, Н.** Пътуване в идентичността. „Пространство-време на принадлежностите на българските турци, установили се в Турция. – Българска етнология, бр. 2, 2015, с. 242–260 и др.

²³⁵ **Муратова, Н.** Политики на социалистическата власт в България към жените мюсюлманки, В: Да познаем комунизма, София, 2011; **Петкова, Е.** Всекидневието на българките мюсюлманки в Средните Родопи, 2015; **Бурнаски Г.** Жените сред елита на турската общност в България: подготовка за и участие в политическия живот (1944 – 1984), Анамнеза, Год. XIV, 2019, кн. 3, с. 31–66.

²³⁶ **Neuburger, M.** Difference unveiled: Bulgarian national imperatives and the re-dressing of Muslim women, 1878–1989, In: Anti-Veiling Campaigns in the Muslim World Gender, modernism and the politics of dress, Stephanie Cronin (Ed.), Taylor & Francis Books, 2014, p. 252–266.; **Neuburger, M.** The Citizen behind the Veil: National Imperatives and the Re-dressing of Muslim Women, In: The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria, Ithaca, 2011, p. 116–141.; **Nahodilova, L.** Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990, Contemporary European History, 19, 1 (2010), pp. 37–53.; **Todorova, M. S.** Race and Women of Color in Socialist/Postsocialist Transnational Feminisms in Central and Southeastern Europe, Meridians: feminism, race, transnationalism 16, no. 1, 2018, p. 114–141.; **Nazarska, G.** Muslim Women and the Women’s

зват теоретичната база на интерсекционалните, ориенталистките и постколониалните теории и се опират на архивни документи от българските държавни архиви, статии от пресата и множество интервюта и устна история. От тях се вижда, че интерсекционалната оптика и използването на устна история дават възможности за анализ и са релевантни и приложими за проучванията на тези групи жени.

Тук си поставям за цел да очертая кръга на възможни източници, да констатирам липсите и да установя перспективите на изследванията, основани на посочените вече теоретични рамки за жените мюсюлманки (туркини, татарки, помацини) и жените ромки (независимо от религиозната им принадлежност). Не включвам жените от други малцинствени, доста по-малобройни групи, като арменки, еврейки, рускини и др., тъй като те са били обект на други политики и тяхната принадлежност към етническата и религиозна група в сравнение с мюсюлманските жени носи различни конотации във възприемането им от обществото.

Върху групите на мюсюлманките и ромките през периода на държавния социализъм в България се пресичат стереотипи, нагласи, политики и геополитически цели и съображения, които често ги поставят в центъра на активни и продължителни, специално насочени към тях, действия на властта. Те стават обект на насилие и принуди, жертва са на обществени нагласи и намеса в личното пространство повече, отколкото това се отнася за мъжете от собствените им групи. Отделно от това, мюсюлманките и ромките често са подложени на

Monement in Bulgaria (1940s–1960s): Archive Documentation and Historical Problems, In: *Women and Minorities Archives...*, p. 123–133. Тук можем да прибавим и изследването от Мадан на Кристен Готси, макар да е насочено към постсоциалистическия период: **Ghodsee, K.** *Muslim lives in Eastern Europe: gender, ethnicity, and the transformation of Islam in postsocialist Bulgaria*, 2010.

нормативен натиск от страна на общността си. Пресичането на половата им принадлежност с религиозната и/или етнически непрестижна принадлежност, расова другост и социална изолираност засилва тяхната маргинализация и изключване, както социално, така и от научните изследванията.

Върху тези жени се пресичат и отдавна установени ориенталистки нагласи, вътрешноколониални, идеологически, национални и държавни проекции. Преплетеността на времената смесва и проблемите, както посочва Мери Нюбъргър „Ориенталистското възприемане на мюсюлманките е продукт на вековните срещи с исляма, които са изпълнени както с интимност, така и с насилие... Русия и Балканите са ориентализирани от Запада, затова те от своя страна се опитват да се оттласнат от *замърсяващото* източно в себе си.“²³⁷ Чешката изследователка Ленка Находилова също развива тази идея и стига до извода, че по време на комунистическия период концепцията за *национален враг* се слива с концепциите за *колониален дискурс с ориенталистки привкус*, който се стреми да разграничи Европа от Ориента.²³⁸ Типичният ориенталистки образ на източната жена я въобразява като забулена, изостанала, потисната. Към жените този ориентализъм по западен образец е въплътен в отношение на превъзходство, но и с елементи на известно еротизиране.

Ето как още през 1896 г. Стою Шишков описва срещата си с помакини в драматичен разказ за принудителното изселване на цяло помашко село към Турция: „Младите помакини наведоха лицата си, прекъснаха кресливите си гласове и поизправиха яшмаците си, бели като сняг, за да се скрият не толкова от съзнание да спазват строгите мохамедови правила, отколкото да задоволят ревността на мъжете си или поне да се

²³⁷ Neuburger, M. Difference unveiled..., p. 252.

²³⁸ Nahodilova, L. Communist Modernisation..., p. 43.

покажат уж изпълнителки на харемния живот. Това е така, защото в село ние ги срещаме много често по улиците и щом няма наоколо мъж помак, те никак не желаеха да скриват светлите си и хубави лица от нас. При всичката им предпазливост, ние пак можехме сегиз-тогиз да надникнем из някое нарочно може би открито кътче на яшмаците, за да откраднем по един нежен поглед, често пъти съпроводен с по някоя бисерна сълза от тъга.²³⁹

Село Горно Дряново (личен архив)

Четири десетилетия по-късно образът на „бялата помакия“, вече заробена от „ходжи и имами“, е описан и нарисуван от художничката Мара Д. Попова, която три месеца през 1937 г. обикаля селата в Източните Родопи. Като се завръща в

²³⁹ Шишков, С. Помашки сълзи, сп. Български преглед, 1896, IV, с. 29.

София излага в изложба картините си и внася доклад до Народно събрание, в който споделя впечатления си от жените от помашките села. Придвижвайки се „на катър и муле“ и с помощта на „благих думи и подаръци“ тя успява да проникне „даже в самия дом на помакия, който от векове е бил недостъпен почти за никого“ и дори тайно да нарисува портрети на няколко жени.²⁴⁰ Български женски съюз организира изложба с тези картини и изпраща описанието до министър-председателя и министъра на външните работи и вероизповеданията.²⁴¹ В него художничката защитава тезата за насилственото потурчване на помаците и твърди, че още пазят християнството си и че с очите си е видяла в домовете им „старите болярски носии“ и „аспаруховата войнишка каска“. Мара Попова вижда помакия като хранителка на българския дух – работлива, „бяла, синеока“, години наред възпирали мъжете си от бунтове и изселване. Тя съветва властта да изпрати жени лекарки, учителки-съветнички, за да проникнат в дома на помакия, да „бъдат в по-тесен контакт и „със съвети, сказки осъзнаем тая помакия и по тоя начин ѝ открием, че тя е българка“.²⁴² Това е може би първата програма за целенасочени политики към жените от тази общност.

Описанията на Стою Шишков и Мара Д. Попова са еманация на голяма част от устойчивите представи за мюсюлманките – бели, красиви, но заробени от мъжете си и от ходжите, с покрити лица не по собствено желание, измъчвани от тъга по свободата и готови да се освободят, ако има кой да им помогне. Белите яшмащи, впечатлили Шишков, обаче бързо се превръщат в черно фередже, покривало, което както и в европейския ориенталистки поглед винаги се разглежда като

²⁴⁰ Д-р Христов, Бяла помакия, Женски глас, 31 май 1937 г., бр. 12–13, с. 4.

²⁴¹ ЦДА, ф. 166К, оп.6, а.е.3, л.1–11.

²⁴² ЦДА, ф. 166К, оп.6, а.е.3, л. 9.

символ на ориенталистката „дивота и тъмнина“²⁴³, а желанието да бъдат „цивилизовани“ и „модернизирани“ не закъснява.

Една от първите институции, която проявява този стремеж, е Българската православна църква, която по време на „кръстилката“ през 1912–1913 г. влага в мисионерската си акция модернизиращи намерения. Освен че изпраща монахини по селата, които да въвеждат мюсюлманките в новата вяра,²⁴⁴ църквата настоява и за изпращането на учителки за „новопросветените помакини да научат най-необходимото по кроенето, шиенето, плетенето и пр.“²⁴⁵ Преодоляването на изостаналостта и модернизиране по европейски модел са в основата и на последващите действия към тези жени от активистите на Дружба „Родина“, както и на комунистическия режим в следващите десетилетия. От Дружбата се застъпват за „нов открит, светъл живот“ на мюсюлманката и организират акции за закупуване на европейски дрехи – рокли, палта и др.²⁴⁶ Кампаниите за преобличане на мюсюлманките, разфереджаване и цялостна промяна на жената, е позната от съветската практика от началото на 20-те години на XX век.

В съветската и постсъветската наука съществуват редица изследвания по този въпрос.²⁴⁷ Изследователите от съ-

²⁴³ Neuburger, M. Difference unveiled..., p. 252.

²⁴⁴ „Св. Синод, като познава досегашния уединен живот на жените на новопросветените помаци, намери за нужно да се изпроводят в тия места някои по-възрастни монахини, които да служат като клисарки, читателки и наставници на жените в домовете им и в църквата.“ В: **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** Покръстването на българите-мохамедани 1912–1913. Документи., С., 1995, с. 54–55, цитиран е документ от ЦДА, Ф. 791, оп.1, а.е. 24, л. 30–34.

²⁴⁵ Пак там, с. 309, цитиран е документ ЦДА, Ф.791, оп.1, а.е. 24, л. 431–451.

²⁴⁶ Позив от управителния съвет на Дружба „Родина“, гр. Смолян, към българите мохамедани да захвърлят робските белези – фесове, фереджета и др., 1937 г., В: Дружба „Родина“. Спомени за бъдещето..., С., 2009, с. 46–49.

²⁴⁷ Подробно по този въпрос: **Баберовски, Й.** Враг естъ вездє., Цит. съч.

ветско време, идеологически обременени, също представят тези акции в светлината на освобождаването на жените от робството на исляма и наблягат на модернизационния аспект.

Село Краище (личен архив)

В по-ново време обаче редица учени гледат на тези политики като на колониални и ги разглеждат през призмата на постколониалните теории.²⁴⁸ В съветски контекст, както и в българския случай, се пресичат конотациите на изостаналост с ориенталски привкус. Това отношение към тези жени, типично за колониалните практики (по Фанон), се запазва до самия край на комунистическия режим, въпреки видимите успехи на някои от големите кампании като ограмотяването, промяната в облеклото на по-младите жени и появата им в

²⁴⁸ Пак там и Тлостанова, М., цит. съч.

публичното пространство. Модернизационните политики вървят редом с презумпцията за изостаналост и нескривано намерение жените да бъдат научени „как да живеят като нови хора, как да се обличат, как да се хранят, как да поддредят своя дом и да възпитават своите деца”.²⁴⁹ Особено важно се оказва как се обличат, дотолкова, че, както отбелязва М. Нюбъргър, „изборът на облекло на ислямските жени се превърна в лакмус за мярката за успех на държавните проекти за модернизация” и стават мярка за успех както за националното, така и на социалистическото развитие.²⁵⁰ Фереджетто е заклеймено като *подвижен затвор* за жената и символ на робското ѝ положение, наложено от ислямската религия. „То е черно (вече – б.а.) и трябва да покаже, че жената е нечестиво същество. На черния цвят още от старо време се гледа като на цвят на смъртта.”²⁵¹ Преминали през *белите яшмаци*, *черните фереджета*, в по-късните периоди тези жени вече се обличат с *прекалено цветни*, но пак не модерни дрехи и отново са стигматизирани като изостанали.

Ленка Находилова също отбелязва, че мюсюлманските жени не само представляват „ориенталска дивотия“ и опасно

²⁴⁹ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 44, л. 291.

²⁵⁰ Neuburger, M. Difference unveiled..., p. 253.

²⁵¹ ДА – Благоевград, Ф. 2 Б, оп. 12, а. е. 40, л. 4–16

„наследство“ от османската епоха, но принадлежат към религиозно и етнически двусмислена група, която представлява национална „нечистота“.²⁵² Според нея качествата на „благородния дивак“²⁵³ в български контекст традиционно се приписват на помаците, а образът на „дивостта“ се приписва на региона на Родопите като цяло и отразява класическата дихотомия между „традиционно“ и „модерно“, „градско“ и „селско“, но с конотации за етническа принадлежност и пол. Така „родната“ жена от Родопите е изобразявана като *благороден дивак с естествена красота*, защото се инвестира в ценности на „националната култура“²⁵⁴, от които е част и природната

красота на жените. Тя е част от националния образ, към който мюсюлманките са приобщавани и е противопоставена на естетическата неприемливост на грозното фередже, което пък от своя страна е символичната разделителна линия между традиционното и модерното. Освен национални и модернизационни мотиви, комунистическият режим има и идеологически цели, като се бори срещу религията. Функционерите от този период използват както естетически, така и здравни аргументи: „Религиозните елементи в облеклото

пречат и на здравето на хората. Забулването не позволява на

²⁵² Nahodilova, L. Communist Modernisation..., p. 43.

²⁵³ За употребата на този термин вж: Ellingson, T. The Myth of the Noble Savage. Berkeley; London; Los Angeles, 2001.

²⁵⁴ Nahodilova, L. Communist Modernisation..., p. 45.

очите да се радват на дневната светлина. Фереджето пречи на женското тяло да е свободно и намалява неговата работоспособност. Носенето му през горещите летни дни изтощава до краен предел организма. Нима това заслужава трудолюбивата родопска жена днес”²⁵⁵. Така мюсюлманките са принуждавани да се откажат от традициите си чрез кампаниите за разфереджаване, разшалваряване и т.н. в противоречие на провежданата иначе в страната политика за запазване на автентичното фолклорно наследство и съхраняване на традициите в националистичен контекст. В този смисъл са и другите репресивни практики, които комунистическият режим провежда, като забрана на традиционното обрязване, религиозните празници, насилствена смяна на имената, изселвания, съдебно и извънсъдебно преследване и др. политики на асимилиране и заличаване на културната специфика. Жените от тези общности се оказват и в центъра на националния проект на режима за „единна социалистическа нация“, който постепенно от 80-те години на XX век се превръща в националистически проект. В по-ранно изследване на политиките на режима към жените разглеждам подробно конкретните асимилационни практики към мюсюлманките в Югозападна България.²⁵⁶ Там се вижда как нищо от живота на жените от общността, от техния опит, не може да намери място в обществения живот и това ги обрича или на асимилация, или на двойствено съществуване, на крайна маргинализация и репресия.

Доминиращият идеологически език официално нарича репресивните практики „пречупване“, „освобождаване“,

²⁵⁵ ДА – Благоевград, Ф. 2 Б, оп. 12, а. е. 40, л. 12.

²⁵⁶ За аспектите на тези политики по-подробно виж. **Муратова, Н.** Политики на социалистическата власт в България към жените мюсюлманки, В: Да познаем комунизма, София, 2011.

„преобразяване”, „преустройство”²⁵⁷ и др. Жоржета Назърска посочва същите политики, насочени към туркините – идейно и политическо влияние, анти-религиозна пропаганда, мерки за модернизиране на ежедневието и за освобождаване на жените.²⁵⁸ Тя отбелязва отрицателните стереотипи и социалната дистанцираност, която се вижда от това, как са наричани туркините в документите – „кадънки“ или измислените наименования като „представителки на българите, приели исляма“ и отбелязва стремежа за асимилация, маскиран зад риториката за еманципация и модернизация.

Мюсюлманките са поставени във фокуса на политиките на режима малко след 1944 г., особено от 1948 г., когато започва кампания за масирано проникване сред мюсюлманското население и контрол върху него. Тъй като „верският фанатизъм не позволява до жената да се доближи мъж-организационен работник”²⁵⁹ по селата изпращат жени, подготвени идеологически и убедени в цивилизаторската си мисия. Дълго време те дават мълчалив отпор, а опитите на режима да включи мюсюлманките към масовите организации са саботирани. Приложени са и специални форми за създаване на свои кадри – такива, които колониалната критика разпознава като подготвени отвътре агенти, които да превеждат за общността езика на колонизатора и да прокарват политиката му. Създадени са интернати в различни градове (напр. Гоце Делчев, Пловдив, Якоруда и др.) за мюсюлмански и ромски

²⁵⁷ Повече за езика на документите, отразяващи тези процеси виж: **Пашова, А., Воденичаров, П.** „Възродителният процес” и религиозната крипто-идентичност на мюсюлмани от Благоевградския окръг, Балканистичен форум, 1/2010, с. 82.

²⁵⁸ **Nazarska, G.** Muslim Women and the Women's Monement..., p. 123–133.

²⁵⁹ ДА-Благоевград, Ф. 628, 2, 44, л. 208.

деца,²⁶⁰ в които те са откъснати от родителите си и са изцяло подложени на формиращо въздействие. Изследователката Миглена Тодорова отбелязва, че в тези интернати ромските деца, далеч от майките и семействата си, трябва да се превърнат в „циганска интелигенция“: напълно асимилирани лица, които от своя страна могат да подтикнат асимиляцията на своите общности.²⁶¹

Със същата цел и отново специално насочени към жените са и т.нар. Школи за активистки²⁶² – места, където властта принудително вкарва и затваря момичета в продължение на 45 дни при казармен режим, без право да напускат и да се виждат с никого, откъсвайки ги от родните села и от семействата им.²⁶³ Там са приложени колониални практики в *стерилна среда, извън общността*. Младите жени са държани на строг режим, придружен с идеологическа индоктринираща програма от лекции и посещения – запознанство с местни жени, посещения на образцови домове и т.н. При срещите им с активистки на властта от града, в който е школата, те полу-

²⁶⁰ Пашова, Ан. “Всички цигани да се преобразят в българи”. Политики на тоталитарната власт към ромите в България /1944–1989/, В: Обществено подпомагане и социална работа в България, Благоевград, 2005, с. 172–199.

²⁶¹ Todorova, M. S. Race and Women..., p. 194.

²⁶² Вж. Муратова, Н. Политики на социалистическата власт..., цит. съч., за Школата в Смолян – Петкова, Е., цит. съч.

²⁶³ ДА-Благоевград, Ф.628, Оп. 3, а.е. 82, л. 41. „Колко сълзи ляха майките и бабите им..., колко заръки им заръчаха да се държат твърдо, да не се „покаурат“ – пише ръководителката на школата в Гоце Делчев през 1961 г. „Покаурат“ (побългарят). Това е свързано с увереността у мюсюлманите, че огромяването, срещу което има пасивна съпротива почти навсякъде, е начало на покръстване. Много са случаите, когато огромятелите не са пускани в къщата и са настройвани кучета срещу тях. (ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 2, а.е. 23, л. 4). Въпреки съпротивата веднага след 9 септември 1944 г. огромяването набира скорост и за 15 години грамотността рязко скача, от 80–90% неграмотни остават само около 10%. Всяка кампания на властта е приемана с недоверие, както и паспортизацията.

чават подаръци, поощрява се сприятеляването с местни жени и девойки, за да „се преодолява тяхната свитост и озлобление“. Навсякъде в докладите се подчертава *дивостта* им, шокът им от това, което виждат за първи път – как се подрежда дом, как се държи домакинята с гостите и т.н. Организират се дори посещения в модерна градска болница, където да присъстват на сложна операция! Така тези жени трябва да разберат, че досега са живели извън цивилизования свят, в който може да ги въведе само партията. Лекциите са идеологически насочени, като преследват и асимилационни цели – изясняване на българския им произход, формиране на материалистически и антирелигиозен мироглед, отказ от традиционното облекло. Цялата програма внушава и трябва да ги убеди колко безнадеждно са изостанали и колко благотворно е влиянието на школата. „*Най-голяма трудност срещнахме при първото ходене на кино и баня. Повечето се скриваха под леглата, зад вратите и където могат*” – съобщава ръководителката на школата. – ... *Сега нашите курсистки, израстнали в каторгата на стария кирпичен и патриархален дом, непознаващи досега повече от стръмната градинка и по-далече от каменистата нива в родното село, се движат свободно по улиците, изказват се и задават въпроси по лекциите, показват какво те могат и какво още желаят.*”²⁶⁴

Лесно се забелязва и педагогическият подход, който е отбелязан от теоретиците като част от колониалните механизми – директорките и другите ангажирани жени се отнасят към курсистките като към деца, които за първи път се срещат с науката и с киното, наблюдават въздействието им върху тях, отбелязват стеснителостта им, поощряват ги, хвалят ги. Покровителственото отношение и интимничене трябва ги убеди да им се доверят и да се противопоставят на родителите си.

²⁶⁴ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 81, л. 115–116.

*„Всякога сме си служели с убеждение и примери...– пише ръководителката на школата в Гоце Делчев – Особено спомогна в работата личното общуване с курсистките. През цялото време ние бяхме сред тях, те станаха близки с нас, като споделяха и най-интимните си неща. Явно станаха по-искрени, по-близки и любознателни.“*²⁶⁵

Извън школите по места, с тази мисия са ангажирани учителки, активистки на партията и Отечествения фронт, здравни работнички.²⁶⁶ Любезността и създадените възторжени човешки отношения между жени от различни светове, създават различни нагласи в двете страни. В ангажираните партийни и обществени функционерки, лектори, учителки остава убеждението за мисия.²⁶⁷ Това чувство се среща и до днес в спомените на жените, участвали в тези процеси.²⁶⁸

В колониален ракурс жените мюсюлманки и ромки (това важи и за мъжете от тези общности) са оценявани по степента на асимилация, макар никога да не успяват да се изравнят със своите посестрими от мнозинството. За да маскира този факт, режимът използва единици жени, които поставя на средно високи позиции.²⁶⁹ Тези практики са насочени

²⁶⁵ ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 81, л. 115.

²⁶⁶ ДА-Благоевград, Ф. 120, оп. 1, а.е. 71, л. 122 и ДА-Благоевград, Ф. 628, оп. 3, а.е. 82, л. 26..

²⁶⁷ Миглена Тодорова прави аналогия с международната дейност на режима: „На жените социалистки, принадлежащи към привилегированите „европейски“ и „съвременни“ мнозинства, беше поверено да изпълняват такива еманципиращи мисии, насочени към ромски и мюсюлмански жени у дома и не-бели жени в чужбина.“ (**Todorova, M. S. Race and Women...**, p. 123).

²⁶⁸ Интервю на авторката с Л. З., Благоевград, 2009 г., интервю на авторката с Б. К., Благоевград, 2011.

²⁶⁹ Неотдавна проект на изследователи от Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ на тема: "Жените сред елита на турското население в България през втората половина на XX в." изследва точно този създаден от режима показан елит. Вж. <https://crsa.uni-sofia.bg/bg/page/zhenite-sred-turskiya-elit-v-bulgariya-0>

към създаване на *свои хора*, които да прокарат политиките на режима. Поради езиковата бариера при туркини и ромки, а и поради необходимостта от въвеждане на идеологически понятия, режимът има голяма нужда и от *преводачи*, които да свеждат до общността нарежданията и политиките на властта. Ако се върнем към Франц Фанон, виждаме как всяко колонизиране създава свои *верни офицери* от средите на завладените.

Мерките на режима към жените мюсюлманки и ромките имат характеристиките на експанзия в смятани за недостъпни и затворени общности²⁷⁰ и същевременно отразяват нагласи, произтичащи не само от идеологията на социалистическия режим, но много преди това. В ориенталистки, колониален и расистки контекст се открива категоризирането на ромите и мюсюлманите в социалистическите общества като не-бели. Дали призрактът на черното фередже не е това, което сътворява мюсюлманките като не-бели? През призмата на интерсекционалните подходи Миглена Тодорова анализира прилаганите през социализма насилствени методи за модернизация на ромски и мюсюлмански жени и опирайки се на Ян Лоу²⁷¹ ги характеризира като „червен расизъм“ – парадоксален антирасистки проект, в който всъщност расата е в самата сърцевина на социалистическите представи.²⁷² Периодично ромските жени са прикрепвани към политиките към туркини и помакини, но целенасочените отделни действия на тоталитарния режим към тях не са откроявани.²⁷³ Не е провеждано и специално изследване за жените от ромската общност през

²⁷⁰ „Ние въобще нямаме и не можем да имаме допир с тези жени” – пише председателят на ОК на ОФ в Сатовча. ДА-Благоевград, Ф. 628, Оп. 3, а.е. 82, л. 53.

²⁷¹ **Law, I.** Red Racisms: Racism in Communist and Post-Communist Contexts. New York: Palgrave Macmillan, 2012.

²⁷² **Todorova, M. S.** Race and Women..., p. 119.

²⁷³ Анастасия Пашова изследва политиките на режима към ромите. Вж: **Пашова, Ан.** “Всячки цигани да се преобразят..., цит. съч.

периода на държавния социализъм. М. Тодорова се опира на изследвания на тези политики в други страни от бившия социалистически лагер и стига до извода, че ромите са избрани за насилствено държавно реформиране не само в България, но и в целия социалистически блок, тъй като в съзнанието на идеолозите на режима устойчивите ромски култури, ценности и начин на живот предполагат съпротива срещу социалистическата материалност.²⁷⁴

Съпротивата

Противопоставянето на жените М. Нюбъргър нарича „режим на ежедневна съпротива срещу комунистическите директиви“²⁷⁵, който се изразява не само в начина на живот и стремеж за съхраняване на културата и религията, но понякога и в рискови действия на жени, които са подложени на преследване и затвор. Тя заключава, че „мюсюлманските жени носят уникален товар като показатели за държавен успех и символи на местна съпротива“.²⁷⁶ През

²⁷⁴ Todorova, M. S. Race and Women..., p. 121.

²⁷⁵ Neuburger, M. Difference unveiled..., p. 253.

²⁷⁶ Ibid., p. 264.

периодите на насилствени асимилационни политики в ежедневието съпротивата е изразявана чрез носене на забраненото облекло и практикуване на забранени традиции. Това неподчинение е последвано от лишаване от елементарни човешки права и забрана за достъп до институции, продукти, лекарства, транспорт.²⁷⁷ Както отбелязва Зейнеп Зафер, жените понякога заемат челните позиции на фронтовите линии, понякога рамо до рамо с мъжете, а понякога просто са най-важните поддръжници и защитници на своите репресирани съпрузи, бащи и братя.²⁷⁸

Съпротивата на жените е свързана със страх от асимилиране. От архивите на Държавна сигурност се вижда картината на протичане на т. нар. разбулване и съпротивата в селата в Гоцеделчевско. Жените се противопоставят, като заплашват със самоубийство, желание за изселване с категоричен отказ да променят облеклото си. В селата Лъжница, Корница, Брезница и Буково в края на октомври 1959 г. избухват женски бунтове, при които жените нападат с камъни комисииите, дошли да им променят дрехите, разбиват врати, нахлуват в училищата и т.н. В Буково се събират почти всички жени от селото пред кметството и започват да хвърлят камъни и тояги по сградата, а в село Лъжница по същото време се стига до стрелба.²⁷⁹ След като напада и училището, групата от жени е

²⁷⁷ Пашова, А., Воденичаров, П. „Възродителният процес”..., с. 82.

²⁷⁸ Zafer, Z. *Bulgaristan'da zorunlu...*, p. 1–11.

²⁷⁹ КРДОПБГДСРСБНА, Ф 6, оп 1, а.е. 25, л. 223–224. Ето как е описан в архива на ДС този случай от 1959 г.: „Акцията за разбулване започнала на 27.Х.т.г. В с. Лъжница по акцията са отишли: Петър Ангелов, представител на Окръжния комитет на БКП, Ангела Тупарова, Крум Воденичаров, Костадин Маринов, Йосиф Палаханов от гр.комитет на БКП гр. Гоце Делчев, Стефан Пашалиев от БЗНС. На 27.Х.т.г. след обяд извикали в пълномощничеството ходжата Асан Ибраимов Хаджиев. Др. Ангелов го задължил да си снесе феса. Той се възмутил от това и казал, че в съда не е снемал фес, а сега го задължнявали да го сменя и то в пълномощничеството. В процес на

разпръснатата от милиционери, пристигнали от близкия град Гоце Делчев. В същия ден по аналогичен начин е посрещнат призивът за разфереджаване и в с. Корница, където „вечерта към 18.30.ч. от всички квартали се стекли стотици жени с дървета, колове, камъни и други предмети в ръцете под фереджетата и се събрали на площада. Всички те били наострени за нанасяне на побой над групата, която е дошла по разбулването.“²⁸⁰

В с. Брезница също такава група от почти всички жени от селото, обкръжава партийната комисия, като дори се стига до разправа с учителите в училище, откъдето жените отиват да си вземат децата.²⁸¹ Тези разбунтувани жени се противопоставят на асимилаторския модернизационен натиск на режима, готови са да напуснат родното си място, ясно осъзнавайки, че властта не цели да ги модернизира. От думите им, които са цитирани в докладите за събитията, личи, че са наяс-

разговор давал отклончиви отговори. По това време влезнали група жени и насила извели ходжата от пълномощничеството. На 28.X. т.г. към 9,10 часа др. Петър Ангелов и Стефан Пашалиев и Кирил Жерев, директор на училището, отиват в дома на Исмаил Мустафов Кисъов ходжа, болен. Още докато били в дома му „агитаторите“, група жени обкръжили къщата. Те си пробихли път, като се наложило Петър Ангелов да стреля. Много от жените носели колове, за да ги бият. След като се прибрали в пълномощничеството, от всички страни се стекли към тях жени с колове, събрали се над 200 жени, без предизвикателство те започнали да хвърлят камъни по стъклата на пълномощничеството. След като изпочупили прозорците, някой направил опит да влезнат в стаята през прозорците, като слагали стълби. Друга група се събрала в коридора и силно натискала вратата, където били агитаторите. Целта им била да влезнат вътре и ги бият. Др. Тупарова направила опит да се обади на милицията, но телефонът бил прекъснат от дете от 3 клас. В този метеж са участвували и децата, имало е и няколко мъже. Някои от агитаторите са ударени леко. Др. Ангелов върнал един камък и, както сам казва, е ударил някоя жена. Наред с това е стрелял два пъти през вратата, високо, с цел да ги стресне, но това не дало резултат.“

²⁸⁰ Пак там, л. 226.

²⁸¹ Пак там, л. 230.

но, че жените в Турция не са забулени: „В Турция... можем и голи да ходим, но тук в никакъв случай фереджетата няма да свалим“.²⁸²

Забележително е, че в тази и следващата съпротива през 1973 г. в същите села, когато режимът започва насилствено да сменя имената им, отново жените, заедно с децата са на предната линия на протеста. Те изразяват волята на общността и стоят най-отпред с надеждата, че властта няма да посмее да убива жени и деца. Но в тези събития има жени, които са измъчвани, в първата половина на 1970-те г. дори и убити²⁸³, а стотици жени са ранени и подлагани на насилие при принудителната промяна на имената на турците²⁸⁴ през 1984–89 г., някои са осъдени. През майските събития от 1989 г. две жени дори изиграват важна роля в протестите²⁸⁵ – Гюлтен Османова²⁸⁶ и Айше Фетова²⁸⁷ – говорят на митинги, апелират към режима, свързват се със западни радиостанции. На 20 май 1989 г. едно младо момиче на име Къймет чете свои стихове на мирен протест в с. Климент²⁸⁸. Имената на повечето жени от тази съпротива са почти неизвестни за изследова-

²⁸² Пак там, л. 247.

²⁸³ **Иванова, Е.** Отхвърлените „приобщени“, С., 2002, с. 109, 114.

²⁸⁴ **Zafer, Z.** Bulgaristan'da zorunlu..., p. 3–4.

²⁸⁵ Пак там, р. 8.

²⁸⁶ Някога, в 89-а. Интервюта и репортажи от архива на журналистката от радио „Свободна Европа“ Румяна Узунова, Александриева Л. (съст.), С., 2007, с. 355–360.

²⁸⁷ **Zafer, Z.** Bulgaristan türklerinin 89 göçünü hazırlayan eritme politikasına karşı direnişi, In: 89 göçü. Bulgaristan'da 1984–89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç, İstanbul, 2012, pp. 226–228, 231.

²⁸⁸ **Zafer, Z.** Bulgaristan'da Zorunlu..., p. 8. По-късно поезията, възплътила преживяванията при насилията, е събрана в антологията *Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те-80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности*, Зейнеп Зафер, Вихрен Чернокозев (съст.), София, 2015, в която са включени три жени-поетеси.

телите.²⁸⁹ Една част от тях, а и много други, освен тях, заедно със семействата си стават изселници и понасят тежестта на живота далеч от роднини, на непознати места и с трудно препитание.²⁹⁰

Жените са на предни позиции и при забраната на обрязването. Много жени са обвинени за „нанасяне на телесна повреда“ на децата си и излежават тежки присъди, тъй като поемат върху себе си отговорността. Това е и най-широкият контингент от жени мюсюлманки, които попадат в затвора. Те са осъждани за криминални деяния и често в затвора са заедно с ромки, осъдени за амбулантна търговия и търговия със златни и сребърни бижута, която официално е забранена. Има и две жени, които в разрез с нормите в исляма наистина обрязват деца в домовете им и в гората, като поемат огромен риск за здравето им. Това е уникален пример, който едва ли има аналог, тъй като извън здравни заведения, сунет никога не е извършван от жена.²⁹¹

В затвора прекарва почти две години и активистката на Независимото дружество за защита правата на човека в края на 1980-те години Зейнеп Ибрахимова²⁹², свидетелка и потърпевша от описаните събития в с. Корница. От ранна възраст тя е част от съпротивата срещу асимилацията от площада в Кор-

²⁸⁹ За участието на жените в протестите от 1985 г. вж. **Zafer, Z.** 30. Yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Zorunlu Göç, Bölüm adı: Kuzeydoğu Bulgaristan Kadınının Zorunlu Asimilasyona Karşı Mücadelesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2020; **Kayapınar A.** Osmanlı'dan Günümüze Bulgaristan'da Türk Kadını, International Journal of Social Sciences, Volume 2/2 Fall, 2018, p. 74–101.

²⁹⁰ Вж. **Ибрахимова З.** „Завинаги изселени“, В: „Насилие, политика и памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя“, Съст. Груев М. и др., София, 2011, с. 602–629.

²⁹¹ Емине Кунгьова и Неджибе Немчова от с. Баня, Разложко, Вж: **Zafer, Z.** Bulgaristan'da Zorunlu..., p. 7.

²⁹² В Турция – *Зейнеп Зафер*.

ница, изселванията, пречки за образование, бягство през граница до затвор, гладни стачки и изгонване от страната като политическа активистка за правата на човека.²⁹³ Името на Зейнеп, която редовно съобщава по телефона за съпротивата на турците на западната радиостанция „Свободна Европа“, става нарицателно за мюсюлманските жени, протестиращи срещу режима.

Тези актове на съпротива – пасивна и активна не са документирани, освен в архивите на Държавна сигурност и без целенасочено изследване техните имена трудно могат да бъдат открити. Какво предлагат историческите архиви за жените от мюсюлманската и ромската общност в България?

Източници за изследване на жените от малцинствата

Документите за жени от мюсюлманската и ромската общности в **българските държавни архиви** са част от институционалните архивни фондове на тези институции, които са провеждали политиките спрямо тях. Тъй като няма лични архивни фондове на жени от тези групи, държавните архиви много трудно могат да дадат представа за историята и преживяванията им. Съществуват устни разкази, събирани от различни изследователски екипи, но поради изключителния дефицит на автентични документи и свидетелства от самите общности, его-документи, дневници, писма и т.н. изследването на тези групи жени е много затруднено. Намирането на документи за тях във фондовете на държавните архиви понякога е в ръцете на случайността. Например такъв неочакван източник от периода преди 1944 г. е участието на жените в първите избори, в които имат право да гласуват. Тъй като

²⁹³ **Зафер, З.** Турското крило на Независимото дружество за защита правата на човека (НДЗПЧ), Балканистичен форум, 2019, 3, 91-127.

властта се опитва да направлява тяхното изборно поведение, можем да намерим интересни сведения за начина, по който управляващите гледат на тях,²⁹⁴ като на подчинени на мъжете си и неспособни да имат собствен глас.

Най-голям масив от документи за мюсюлманките след 1944 г. се съдържа във фондовете на Отечествения фронт (ОФ), както на централно, така и на местно ниво, защото политиката към малцинствата по места е провеждана от ОФ.

Държавните архиви съхраняват документи от различните политически действия, предприемани към жените, например от курсове за битова култура за придобиване на различни умения (готварство, шев и т.н.). Интересното е, че почти не се срещат документи, които да имат информативно-познавателен потенциал, което е обяснимо с нежеланието на властта да опознае и проучи начина на живот, нравите, навиците, нагласите на тези жени. Документите отразяват погледа към тях за изостаналост, дивост и отразяват най-вече успехите в „модернизирането“, често силно преувеличени. Това личи и от документите на институциите, свързани с **ограмотяването** – една от акциите на властта, в която се включват партийни организации, училища, профгрупи и др. Информация за ограмотяването и работата с жените в първото десетилетие след 1944 г. се съхраняват във фондовете на Централния комитет на Отечествения фронт и по места, например на Околийски комитет на Отечествения фронт (ОФ) – Гоце Делчев (1944 – 1958)²⁹⁵, а за следващите десетилетия – фондовете на окръжните структури, като Окръжен комитет на Отечествения

²⁹⁴ Подробно за участията на жените в първите избори в България виж **Попова, К. Н. Мурагова**, Пространства на женския глас. Документални следи за първите участия на жените в избори в България (1937–1939 г.), Научни известия, Югозападен университет „Неофит Рилски“. Правно-исторически факултет, Т. 6, бр. 1–2, 2010, с. 209–224.

²⁹⁵ ДА-Благоевград, Ф. 120.

фронт – Благоевград (1947 – 1987)²⁹⁶. Фондовете на местните структури често са по-богати на информация за самите жени, защото съдържат и първични доклади на грамотителите, които посещават жените по домовете им.

**Мюсюлманки гласуват на референдума за република,
8 септ. 1946 г.²⁹⁷**

Трудно е да се установи дейността на **женските организации** сред мюсюлманките, поради изчезването на архива на най-голямата от тях преди 1944 г. – Български женски съюз (БЖС). Във фондовете на Български женски народен съюз (БЖНС) има запазена повече информация, особено по места²⁹⁸, където се вижда, че мюсюлманките почти не участват и са дистанцирани. Жоржета Назърска изследва документите за малцинствата в държавните архиви за периода 1940–1960 г. и

²⁹⁶ Пак там, Ф. 628.

²⁹⁷ ЦДА, Ф. 1365, Оп. 1, а.е. 1612.

²⁹⁸ Вж **Муратова, Н.** Женските дружества през..., цит. съч.

участието на мюсюлманките в женските движения.²⁹⁹ Тя открива основни корпуси от документи във фондовете на Български женски народен съюз (по-късно наследен от Комитет на българските жени) и в Централния комитет на ОФ, към които има женски отдели. Тя констатира преобладаващото количество официални документи, макар да се срещат и спомени. Понякога в докладите на инструктори по турските села се цитират думи на самите жени, които не могат да се приемат безрезервно, защото те са принудени да се съобразяват с официалната пропаганда и да говорят на доминиращия език. Всичко извън тези рамки не попада в официалните доклади и документи, които отразяват единствено гледната точка на институцията. Характерно за този масив документи е, че те са в големи обеми, но с доста повтарящо се съдържание и понякога съмнителни данни. Скрити в каталожните описания, те остават и почти неизползвани от изследователите.

Друг източник са фондовете на Българската комунистическа партия (БКП). Във фонда на Централния комитет на БКП³⁰⁰ има 46 описа, които съдържат документи, свързани с политиката към малцинствата. Важни са и документите на Първичните партийни организации (ППО) на Българската комунистическа партия (БКП) в селата с мюсюлмани. От Благоевградски окръг има архивни фондове на ППО в с. Кочан³⁰¹ и на с. Бабяк³⁰², където се създават партийни организации още през ноември 1944 г. и през есента на 1945 г. Въпреки че са

²⁹⁹ **Nazarska, G.** *Muslim Women...*, p. 123–133.

³⁰⁰ ЦДА, Ф. 1Б, Оп. 5, 6, 7, 8, 12, 13, 15, 16, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 51, 53, 55, 57, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 76, 82, 83, 89, 91, 99, 101. Подробно: Политиката на БКП към етническите, етнокултурните и имигрантските групи в България (1944–1989 г.) по документи на фондовете на БКП, съхранявани в ЦДА, Архивни справочници, 18, ДА „Архиви“, С., 2015.

³⁰¹ ДА-Благоевград, Ф. 549Б.

³⁰² Пак там, Ф. 401Б.

сред най-активните в региона, архивните им фондове не са особено богати, състоят се от протоколи и материалите към тях от заседания и събрания на организацията (1945 – 1986), а описанието на архивните единици е крайно неинформативно, което е обща характеристика на архивното описание на всички фондове на БКП. Архивните фондове на повечето мюсюлмански села, поради категоризацията на фондовете, изпадат от комплектуване след 1963 г. – например на първичните партийни организации в с. Плетена, с. Горно Осеново, с. Юрково, с. Иланско, с. Бел камен, с. Буково, с. Лъжница, с. Блатска, с. Рибново и др.

Документите на партийните организации, отечественофронтовските дружества, женските дружества в региона показват, че жените мюсюлманки не присъстват в тези структури. Единични са случаите на участие в партийните и отечественофронтовските комитети – в района на Гоце Делчев и Разложко е документирано партийното израстване на една жена – Айша Ибраимова от с. Плетена. В тези документи присъстват единици конкретни имена, за които също не се намират достатъчно документи. От 1970-те години, а особено в началото на 1980-те архивите събират и каталогизират документи, които да подкрепят асимилаторската политика на режима с „доказателствен материал под формата на документи, с чийто съдържание да се изменя съзнанието на това население, че то има български произход“³⁰³. В този период, от една страна, са унищожени документите на предприятия, болници, архиви и т.н, заради мюсюлманските имена в тях, а, от друга, започва активно събиране на „доказателства“.

В края на 1985 г. в разгара на преименуването на турците, Главно управление на архивите при Министерски съвет на Народна република България започва да изпълнява „План

³⁰³ Пак там, Ф. 1082, оп. 2, а.е. 13, л. 15.

програма за издирване и популяризиране на архивни документи по възродителния процес“.³⁰⁴ Стратегията е планирана за бъдещите пет години и всички противоречащи на тази линия документи са унищожени. Това се случва дори при жени, които до този момент са имали добра реализация, но отказват да сътрудничат на властта – например учените тюрколожки Мефкюре Моллова и Хайрие Мемова.³⁰⁵ В архива на Софийския университет, където едната работи в продължение на 10 години, а другата – повече от 20 години, няма нито един съхранен документ за тях.

Освен унищожаването на архивни документи и граждански регистри за мюсюлмански малцинства, дори запазените документи се нуждаят от „превод“. От официалните документи трудно може да се разбере например за ежедневното преследване („административни мерки“) на жените заради облеклото им (което е наречено „неприлично облекло“). От устните разкази, обаче, става ясно, че зад тези понятия стои отказ от обслужване в магазините, от транспорт, от лекарска помощ.³⁰⁶

³⁰⁴ Пак там, л. 1–15.

³⁰⁵ Подробно за случая на Хайрие Мемова вж: **Муратова, Н., З. Зафер**, Политически и научни репресии – случаят Хайрие Мемова-Сюлейманова. – Балканистичен форум, 2020, 3, 9-56.

³⁰⁶ „Бяха забранени носите. Така наречените шалвари, бяха забранени забрадките, беше забранено говоренето на турски език в автобусите, не качваха така наречените в неприличен външен вид. В автобусите, които говореха на турски език, биваха сваляни, биваха глобявани и партийният секретар обикаляше цеховете, училищата, даже и полето. Хората, които се занимаваха със земеделска работа, примерно копане на тютюн, и като видеше жени с шалвари, на другия ден получаваха актове.“ (Джемал, с. Дъбница).

„Всеки ден имаше тъжни истории навън, след като излезеш, все нещо ще ти се случи неприятно. Да тръгнеш към автобуса, тръгваш със страх, защото знаеш, че ще бъдеш върнат да се качиш, да отидеш до определеното място. За хляба също щеше да бъдеш върнат и в магазина, и навсякъде не се

Насилническите актове понякога се пренебрегвани и премълчавани от изследователите. Това донякъде се дължи и на факта, че властта рядко регистрира актовете си на принуда и почти задължително те остават извън документите, които попадат в държавните архиви. Липсата на други алтернативни източници често подвежда изследователите и те са принудени да се опрат само на „наличното“, което е показателно за властта на архива като институция върху паметта за миналото.

Отчасти светлина върху насилническите акции на властта може да хвърли архивът на бившата репресивна машина на комунистическия режим Държавна сигурност, какъвто е примерът с описания по-горе случай с „разфереджаването“ през 1958–1959 г. в няколко села около Гоце Делчев. В архивите на ДС има сведения как протича т. нар. разбулване и съпротивата по всички села в Гоцеделчевско. Ако изследователят няма достъп до тези тайни архиви, няма как да разбере, че е имало сериозна съпротива от жените, а остава с впечатлението, че тази акция минава, макар и трудно, все пак успешно – както твърдят официалните доклади. Затова е много важно тези различни по начина си на формиране документални комплекси да бъдат засичани от изследователите.

Архивът на ДС все още е с необозрими възможности за възстановяването на историята на жените, преследвани от режима. Например, неизвестна е съдбата на конфискуваните архиви и материали при обиски и изземвания от страна на Държавна сигурност. Губят се следите, например, на личните

извършваха никакви услуги спокойно и нормално. Жените не излизаха навън, защото не се обличаха по изискването, особено старите хора бяха за жалост, на тях беше много трудно.” (Джемиле).

„Забраниха ни да ходим в джамията, да носим потури, иначе не можехме да идем на доктори или да си купим хляб.” (Атидже, Сатовча), **Пашова, А., Воденичаров, П.** Цит. съч., с. 128–156.

архиви и работните материали на тюрколожките Хайрие Мехмеда и Мефкюре Моллова, иззети при обиск на 11 август 1981 г., на архива на Независимото дружество за защита правата на човека, който също е иззет от ДС по време на обиск в дома на поета дисидент Петър Манолов.³⁰⁷

Личните архиви на жените, които са оказвали съпротива на режима, и тези, които се включват в неформалните сдружения в края на 1980-те години, все още не са намерили място и в държавните архиви. Дори архивът на Румяна Узунова, известната журналистка от радио „Свободна Европа“, който е предаден в Централния държавен архив в средата на 1990-те години, все още не е обработен и е недостъпен за читатели. Изучаването на частните лични архиви, които остават извън сферата на комплектуването в държавните архиви, засега е в перспектива.

Визуални архиви

Снимки на мюсюлманки и ромки в държавните архиви, макар и доста оскъдни, могат да се намерят във фондовете на „Българска фотография“. Те са предимно фотографии от масови чествания, организирани от ОФ и БКП, например за 27-годишнината от смъртта на Ленин, когато във всички 68 села в Благоевградски окръг са проведени тържествени събрания и литературни програми; чествания на 1 май; 8 март и т.н. Една част от тези фотографии са публикувани и в централния и местния печат. Също така има случайно съхранени снимки в архиви на местни краеведи, а в националната филмотека са съхранени някои пропагандни филми.³⁰⁸

³⁰⁷ **Zafer, Z.** *Bulgaristan Türklerinin...*, p. 214.

³⁰⁸ Например: Национална филмотека, Кинопреглед № 161/1947 – Откриване на българо-мохамеданска гимназия в Пловдив; №196/1948 – Прием на мохамеданска делегация при д-р Минчо Нейчев; №219/1948 Българо-мохамедани работят по пътя Михайлово-Лясково; №237/1949 Курс за огра-

Най-големият масив от фотографии се намира в личните и семейни архиви. Едни от най-ранните снимки в тези архиви са свързани с изселванията на мюсюлмани, особено голямото изселване през 1950–1951 г., когато цели семейства се снимат за спомен на заминаващите си роднини за Турция.

Снимка за спомен на роднини в Турция, Якоруда, 1950-те

мотяване на туркини във фабрика; № 425/1952 Съвещание на звеноводките – декември, Пловдив. Жени-звеноводки. Фатме Танкьова; №50/1957 Президиборно събрание – София, говори Рустем Рустафов – с българо-мохамедани; № 20/1958 Туркини свалят фереджетата си. Коларовград – рокли, платове, веселия; №51/1960 Есенни дни... Шериф Рамадамов и стопанката му в нова къща с 8 стаи, с. Момин проход; №4/1962 Избори – Шерифе Хюсеинова – учителка в с. Ст. Михайловско; № 10/1964; Очерк за лекарката Нуртин Хасанова – туркиня-лекарка в с. Бяла, Сливенско; №16/1965 Съвещание в Търговище – жени-туркини, слово Ахмед Арунов – Аг.и пропаг.на ЦК; №18/1965. Очерк за една учителка от Якоруда – Мая Юркова, захвърли фереджето и в учителския институт в Благоевград и др.

Такива снимки има почти всяко семейство. Най-много са снимките от сватби и семейни и общностни събития, като изпращане на момчетата в казармата, абитуриентски балове и т.н, които голяма част от общността отбелязва заедно. От този тип фотографии често се срещат и в ромските семейни архиви, които са сред най-непроучените.³⁰⁹

Архивната структура и архивните политики априори изключват събирането и съхраняването на документи за ромите.³¹⁰ Тяхната „невидимост“ е предопределена от липсата на собствени институции, които да документират живота им, а това ги обрича и на изключване от историческия разказ. Участието им в национално значими събития (като например във войни и др.) също обикновено е пренебрегвано и не е отбелязвано. От цялата архивна наличност в системата на държавните архиви се откриват само два специално обособени фонда за роми – на ромското училище в Шумен и на ромския театър в София. Съществуващите документи за ромите в други фондове е много трудно да бъдат открити, тъй като са разпръснати в различни архивни фондове. М. Пискова смята, че само цялостно опознаване на всички документи може да даде представа за всички съхранявани документи за роми.³¹¹ През 2016 г. тя прави анализ на базата на достъпната електронна архивна информационна система и откроява 436 архивни фонда (от общо над 65 000 в цялата архивна система), в които

³⁰⁹ **Пашова, Ан.** Толерантност в различността (Жизнени светове и ценности на ромската култура), Благоевград, 2002. Също: Ромски архив, [<http://roma-swu.weebly.com/vizualni-dokumenti.html>]

³¹⁰ Подробен анализ виж **Пискова, М.** Архивни документи за историята на ромите в системата на българските държавни архиви, В: Ромски архив..., с. 283–299.

³¹¹ Пак там, с. 285.

се съдържат документи за ромите.³¹² Това са предимно институционални фондове на институции, провеждащи държавни политики към тях – документи на администрацията, нормативни документи, статистики, партийни програми, както и на някои религиозни организации. От тези документи се вижда, че жените от тази общност не са във фокуса на специални политики, както е при мюсюлманките.

През 2017 г. беше реализиран проект за **виртуален ромски архив**³¹³, който да очертае липсата на източници и да започне събиране на лични документи на ромите. Теоретичната база на тази инициатива се основава на теорията на Н. Феаклаф, който определя господстващите обществени групи като налагащи своя символен ред и ги нарича „говорещите“ в обществото, а маргинализираните групи – „немите“.³¹⁴ Така само наложените доминиращи и определени като важни символи се институционализират и артикулират, а за да се получи диалог, е необходимо обществото да позволи на „немите“ на проговорят.³¹⁵ Една такава трибуна за тях може да бъде архивът като форма на запазване и презентиране на паметта, а в случая с ромите – и на социално включване и публичност.³¹⁶ Най-неми са ромските жени, които са тройно и повече заглу-

³¹² Пак там, с. 287.

³¹³ <http://roma-swu.weebly.com/>

³¹⁴ **Fairclough, N.** Language and power, London, 2001.

³¹⁵ **Воденичаров, П.** И ромите имат право на история, В: Ромски архив. Демократична публичност чрез право на история, Ан. Пашова, Н. Муратова (съст.), Благоевград, 2017, с. 5.

³¹⁶ Проект „Изграждане на дигитален ромски архив за Югозападна България – демократична публичност чрез право на история“ се реализира в Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград през 2017 г. Проектът е подкрепен от фондация „Отворено общество“, София по „Програма за студентски иновации“. Разработен е от екип от преподаватели от Педагогическия, Правно-историческия и Филологически факултет. Ръководител на проекта е доц. Анастасия Пашова.

шени (полово, расово, етнически, а понякога и религиозно) и документалните следи за тях са най-оскъдни.

Ромки от Лом

Виртуалният *ромски архив* обхваща материали само за ромите от Югозападна България и се изгражда на базата на документи от Централния държавен архив, регионалните архиви в Благоевград, Кюстендил и Перник. В него са включени, освен архивни документи, издирени от изследователи и студенти от Югозападния университет, също и устни автобиографични интервюта, визуални материали и „его- документи“. Макар в реализирането на идеята да участват студенти роми, този проект, както всички други инициативи, си остава също патерналистична инициатива отвън и отгоре. Той не може да компенсира липсата на естествено възникнал вътрешен общностен архив, който би отразявал живота на общността в други параметри и други перспективи и би избегнал обективизирането на ромите.

Въпреки това изграждането на специализиран ромски архив от писмени, устни и визуални документи е първият опит в България да се организира някакъв специализиран масив от материали за историята на ромите. Неограниченият достъп до тези документи цели демократизиране на историческото знание и повишаване на ромската самооценка и самосъзнание на ромите за ценността на документите от миналото. Това е и опит да се преодолеят широко разпространени представи, че ромите нямат история, а само фолклор и нямат интерес към обществото и политиката.

Рядкото съприкосновение на ромите с институциите вероятно е една от причините за липсата на документални материали за тях. От друга страна, билингвизмът им и липсата на ромска азбука не стимулира писмовните практики и затова семейните ромски архиви се състоят предимно от визуални свидетелства – снимки, видеофилми и др. Богатата наративна традиция на общността позволява да се използват методите на устната история и това се вижда от дигиталния ромски архив, където от публикуваните житейски разкази две трети са на жени. Жените от тази общност, макар и често да

са обект на негативно медийно внимание, са най-невидими за науката.³¹⁷

Прегледът на архивното присъствие на жените от мюсюлманското и ромското малцинства констатира тяхното минимално присъствие в историческата памет на обществото, а оттам и в историографията. Травматичният опит на жени от тези общности донякъде е привлякъл интереса на изследователите, които в последните десетилетия използват методите на устната история³¹⁸, но много повече аспекти от техния живот остават невидими. Съществуващите изследвания показват, че проучването им е възможно чрез използването на устна история, но изисква полагане и на големи, целенасочени усилия за откриване на документални източници.

Очевидна е **липсата** на лични архиви на жени от тези общности, но поради слабия изследователски интерес остават непознати и его-документите, дневници, лексикони, писма, фотографии, също и друг тип източници, като предмети от бита, от майсторството на жените и др. Този непроучван ресурс от лични архиви на жените, осъзнаването на важността на това, което самите жени казват за себе си, може да подпомогне преодоляването на негативни нагласи, създавани в продължение на десетилетия. Както и да се противопостави на рефлексите на доминиращите дискурси да се поддържа хегемонична интерпретация на чуждия опит.³¹⁹

³¹⁷ Единствената монография, насочена към изследване на ромките засега е на **Иванова, Е., В. Кръстев**, Ромската жена. Пространства и граници в живота ѝ., Стара Загора, 2008. Вж. също: **Карамихова, М.** Ромската жена и домашното насилие. – Насилието в ромското семейство (културални измерения на проблема). С. 2003.

³¹⁸ Жизнени разкази напр.: „Искаме човекът да е приятен и да си правим моабет“, „Искам благородна професия“, „Насилие, политика и памет“, „Горчиви разкази“ и др.

³¹⁹ **Schraub, D.** “Playing with Cards: Discrimination Claims and the Charge of Bad Faith.” *Social Theory and Practice*, vol. 42, no. 2, 2016, p. 285–303.

Ромски жени, 1960-те години
(личен архив на Тихомир Радославов)

Два архива, два живота (Райна Лапардова, Невена Елмазова)

Появата на нови архивни извори даде възможност на изследователите да сравняват общодостъпната информация от официалните държавни архиви с документите от тайните архиви на репресивните служби (ДС). Това породи редица ситуации на *препрочитане* и даде възможност за синтезиране на по-достоверна историческа информация. В някои случаи се разкрива и противоречие между официалните архивни документи и документите на репресивните служби на тоталитарната държава. Такива са историите на земеделската активистка Райна Лапардова и журналистката Невена Елмазова, при които двата архива (официалният и тайният) представят две различни истории на един и същи човек. Официалната архивна памет за тях противоречи на истинската история на техния труден живот, която може да бъде възстановена от документите по преследването им. Райна Лапардова (1904–1980) прекарва няколко години в лагери, а Невена Елмазова (1895–1981) е държана под наблюдение и под натиск от Държавна сигурност в продължение на 10 години. Райна Лапардова³²⁰ и Невена Елмазова³²¹ имат лични архивни фондове в Централния държавен архив (ЦДА), от които се вижда дейността им на журналистки и общественички. Въпреки богатите архивни фондове, двете жени не присъстват нито в историите на земеделското движение (към което са съпричастни и на което са посветили голяма част от живота си), нито в историите за съпротивата срещу комунистическия режим (на който стават жертва). Те са част от въпроса за документирането, конструирането и „автоконструирането“ на паметта за жените.

³²⁰ ЦДА, Ф1265К.

³²¹ ЦДА, Ф1454К.

Архивният фонд на Райна Лапардова е предоставен от нея самата през 1970 г. и съдържа 106 архивни единици (0,18 л.м.), състоящи се от поредица от автобиографии, писани през 60-те години на XX век, кореспонденции със съмишленици, статии от печата, чернови на изнасяни речи и снимки и др.

Невена Елмазова също сама предава своя архив през 1975 г. Той се състои от цели 431 архивни единици (1,37 линейни метри) и съдържа лични нейни документи – автобиографии, писани по различни поводи, документи около имуществата и т.н. Голяма част от материалите е свързана с творческата ѝ и професионална дейност като разкази, сказки и нейни статии в пресата. Във фонда се съдържат също така нейни разсъждения на политически теми, свързани с БЗНС, кореспонденции, автографи и др.

Двата архивни фонда, предадени от притежателките им през 1970-те години в Централния държавен архив, представят официалната и желана в онзи момент биография, която тези жени са искали да оставят за себе си, без да има и следа от тяхното алтернативно битие на обекти на репресивната машина на режима. С едно малко изключение – няколко реда в документ от фонда на Райна Лапардова – от които става ясно, че ѝ се отнема за половин година право на колети от управата на трудовия лагер в Белене.³²² Дотук се изчерпват и публичните източници. Историите на Лапардова и Елмазова са случаи на „(само)наложени мълчания“, по Жоржета Назърска³²³, която ги определя така: „автобиографиите, писани през 50-те-началото на 60-те год. на XX в., период на чистки, репресии и страх, носят най-голям драматизъм. Те представляват тип оправдание, като не само реконструират биографичния

³²² ЦДА, Ф. 1265К, Оп.1, а.е. 7, л. 1.

³²³ **Назърска, Ж.** (Само)наложени мълчания: „Пренаписване“ на биографиите на българските интелектуалки след 1944 г., Балканистичен форум, 2015, 2, 176–184.

разказ, но го конструират в нов и преподреждат индивидуалната памет. Тук мълчанията на жените могат да се определят като самоналожени и провокирани от страх и желание за приспособяване към новия политически режим.³²⁴

В архива на Държавна сигурност, обаче, се вижда, че и двете жени са били преследвани от репресивния апарат на режима и са запазени документите от разработките срещу тях. Тези документи разкриват напълно различни биографии. Сравняването на двата „архива“ за една и съща личност дава възможност да се проследят механизмите на памет, насочвана от институционалните архиви и *другата* памет, за която по презумпция не е предвидена публичност. Жизнената траектория на журналистката Райна Лапардова, както е очертана в архивния ѝ фонд в ЦДА, може да заблуди изследователя, защото там той среща една жена, занимавала се с въпросите на земеделското движение, вълнувала се от правата на жените и от множество други социални проблеми.³²⁵ В архива на ДС, обаче, същата тази „безобидна“ жена е разработвана под името „Кучка“, а разследването срещу Невена Елмазова, също в официалната си биография журналистка и общественичка, е озаглавено „Усойница“.

Официалната биография

Архивният фонд на Райна Лапардова в ЦДА съдържа само документи от живота ѝ преди 1945 г. и такива след като е освободена от лагер, и е възстановено правото ѝ да живее в

³²⁴ Пак там, с. 177.

³²⁵ Подобен случай на загуба на памет и документални следи за жена, която е постигнала много в областта си, е изследван от Кристина Попова, „...*Социалната работа, която избрах за професия на моя живот...*“. Райна Петкова (1895–1957) в огледалото на своето служебно досие, В: Архиви на жени и малцинства, Субекти на архивиране, т. 3, Благоевград, 2011, с. 157–170.

София през 1955 г. Тя е една от трите дъщери на Александър Стоянов Лапардов³²⁶, основател на БЗНС и близък приятел на Александър Стамболийски от с. Ветрен, Пазаржишко. Баща ѝ е активен участник в съпротивата срещу 9-юния преврат 1923 г., заради което семейството е подложено на обиски, тормоз, изземване на имуществото и т.н. Тормозът върху семейството още в ранната ѝ възраст, според самата Райна Лапардова, много я наранява и амбицира.³²⁷ Още като дете, чрез приятелите на баща си, които често вижда вкъщи, известни дейци на земеделското движение като Спас Николов, Йордан Керезов, Вергил Димов, тя се включва в Постоянното присъствие на Българския младежки земеделски съюз (БМЗС). Лапардова на толкова ранна възраст участва в партийния живот, че това дава повод по-късно на Михаил Геновски да каже: „Райна е незаконороденото дете на Младежкия съюз, тъй като участваше преди да има право да членува.“³²⁸

В БЗНС тя се включва през 1924 г., когато все още жените нямат право да членуват. Участва и в съюзния конгрес на БМЗС в Пловдив през 1927 г., когато е изменен уставът на БМЗС и момичетата могат да членуват наравно с момчетата. Тя е първата девойка, избрана в Управителния съвет, в Постоянното присъствие и редактор на страницата „Млада селянка“ във в. „Младежко знаме“, орган на БМЗС. Членува и в студентската земеделска група „Петко Д. Петков“. През 1928 г. и 1931 г. – представлява българската земеделска младеж на конгреси в Чехословакия.

³²⁶ Александър Лапардов е осъден на 8 години затвор като подбудител и организатор на деветоюнските събития от 1923 г.

³²⁷ ЦДА, 1265К, Оп. 1, а.е. 1, л. 14–24.

³²⁸ Пак там, л. 18.

През 1931 г. Лапардова завършва дипломатическо-консулския отдел на Свободния университет, където се обучава при едни от най-прочутите професори за времето си – Бобчев, Златарски, Мишайков, Увалиев, Иширков и др.³²⁹ Впоследствие завършва и кооперативни и библиотечарски курсове. Участва в студентската стачка срещу Ал. Цанков и през нея минават всички афиши и позиви, които се печатат в печатницата на „Земеделско знаме“ на „Врабча 1“.

Райна Лапардова в ръководството на дружеството на завършилите Свободния университет³³⁰

От 1927 до 1931 г. тя заема почти всички длъжности в БМЗС – секретар, касиер, редактор, организатор при Постоянното присъствие. През 1931 г. възстановява Българския женски земеделски съюз (БЖЗС), където през цялото време е

³²⁹ ЦДА, 1265К, Оп. 1, а.е. 2.

³³⁰ Всички снимки тук на Р. Лапардова са от ЦДА, 1265К, Оп. 1, а.е. 99.

членка на Управителния съвет и на Постоянното присъствие. Секретарка е на организацията до преврата от 1934 г. На 2 декември 1933 г. по инициатива на някои членки от женската секция на ОБЗНС „Ал. Стамболийски“ и „Врабча 1“ е учреден и Културно-просветен и благотворителен комитет „Селянка“, в който Райна Лапардова е една от водещите фигури.

**Събрание на БЗНС, на което е говорила Р. Лапардова,
Св. Врач, непосредствено след 9 септ. 1944 г.**

Райна Лапардова активно участва в борбите за извоюване правата на жените. Тя е сред образованите жени за времето си – първата жена в България, завършила дипломация.

През 1933–1934 г. Лапардова работи в отдела за Социално подпомагане, но след преврата от 19 май 1934 г. е уволнена от там като политически неудобна и остава без работа в продължение на 8 години. Благодарение на Орлин Василев, с когото се познава от университета, през 1942 г. е назначена в Градската библиотека в София, където работи 2 години до

1944 г. За този 8-годишен период тя се смята за преследвана заради левите си политически идеи. Съдена е по Закона за защита на държавата като неблагонадеждна гражданка. Преди 9 септември 1944 г. членува в редица антифашистки организации и дружества. Запазените нейни ръкописи на реферати и изказвания я представят като изградена демократка.

Р. Лапардова (на първи ред) на женско земеделско събрание, Панагюрище, 22 април 1945 г.

На 21 септ. 1944 г. Райна Лапардова е в основата на възстановяването и на Български женски земеделски съюз (БЖЗС), но по-късно на една конференция с представители от провинцията, се взема решение БЖЗС да се превърне в женска секция при БЗНС, без да е самостоятелен съюз. Така след 1944 г. Лапардова става членка на БЗНС, когато уставът вече е изменен и позволява еднакво членство на мъже и жени. Тя е една от малкото жени и първата жена изобщо, преминала последователно през всички подразделения на БЗНС, като

постовете, които заема, както и дейността ѝ са от национален мащаб.

Всичко това научаваме от биографиите, които тя е предала в Централния държавен архив. Те са в шест чернови с различни нюанси в тях и са подготвени да придружат молба от 1967 г. до Постоянното присъствие на БЗНС за ходатайство пред Централния комитет на *Бойците против фашизма и капитализма в България* да бъде призната за активен борец против фашизма и капитализма. Това „обстоятелство, което за мен ще бъде голям морален кредит и стимул“³³¹ – пише Лапардова, всъщност е израз на опита ѝ да оцелее, когато вече е на над 60-годишна възраст и е изцяло зависима от политическото благоразположение към нея. Преди това, от 1958 г. до 15 май 1963 г. тя събира препоръки за себе си от хора, които разказват за миналото ѝ, за общественно-политическата ѝ дейност и „гарантират“ за нея като благонадеждна пред властта – от д-р Вера Златарева, Янаки Хр. Почеканов, Велико Великовски и др.

Зад тази биография обаче стои друга, неизказана история, която се разкрива от разработките срещу Райна Лапардова, съхранени в архива на тайните служби. Въпреки цялата ѝ активна антифашистка дейност преди 1944 г. тя е гледана с недоверие от властта и преследвана в продължение на почти 15 години.

Животът на Райна Лапардова след 9-септемврийския преврат от 1944 г. и следващите три години, когато са ликвидирани всички опозиционни партии, е документиран от органите на репресивния апарат на режима. Както повечето земеделски дейци, при излизането на Никола Петков в опозиция срещу правителството на Отечествения фронт, тя се присъединява към към него. Властта е подозрителна към нея, защото

³³¹ ЦДА, 1265К, Оп. 1, а.е. 1, л. 40.

активно се включва в предизборните битки, в организирането на дружби по селата в цялата страна. Изнася речи на митинги, чете доклади, убеждава селяните да не се отказват от земеделската партия.

През юли 1948 г. по заповед на Антон Югов е отнето правото на софийско жителство на Райна, майка ѝ, баща ѝ и сестра ѝ Веса Лапардова. На тях им е разрешено да се заселят във всички краища на страната, с изключение на градовете Пловдив, Варна, Русе, Бургас и пограничните райони. Те избират да се заселят в с. Алекоконстантиново, Пазарджишко.

На 29 април 1951 г. Райна Лапардова е арестувана и е задържана в отдел VII-ми на ДС. При арестуването ѝ е направен обиск, при който са ѝ иззети: „1. Един ръчен часовник, повреден; Дамски 1 пръстен с камъче; 1 автом. писалка; 1 автом. молив, л. бележник; 1 кърпа за глава; 1 спестов. книжка № 008243 с влог 27,431 лв., 1 л. карта 673, 1 спест. Книжка 1155, пари 461 лева, 1 огледалце“.³³²

На 5 юни 1951 г. Райна Лапардова е изпратена в ТВО-Белене, Свищовско за 6 месеца със Заповед № 121.³³³ В Трудово-възпитателното общежитие в Белене тя се разболява сериозно и се налага да бъде настанена в болница. От характеристиката, която ѝ дават ръководителката на общежитието лейт. Е. Славчева и началник-общежитие кап. Ст. Китов през 1952 г., научаваме, че тя не се „поправя“: „През престоя си тук не е показала с нищо, че осъзнава своите грешки и че има желание да се поправи. Напротив, държи се дръзко и заявява, че е тук заради хора-кариеристи, че не било престъпление човек да е в опозиция. Няма правилно отношение към труда и меропрориятията на народното ни правителство. От няколко месеца насам здравословното ѝ състояние не е добро. Изпра-

³³² КРДОПБГДСРСБНА, Ф. 6, оп. 4, а.е 59, л. 28.

³³³ КРДОПБГДСРСБНА, Ф. 12, оп. 1, а.е. 32, л. 105–106.

тена в болницата Главиница, Тутраканско се оказа, че имала базедова болест. Засега е много отпаднала и има треперене на крайниците и подутина на гушата. По преценка на лекарите положението ѝ е сериозно и има нужда от клинично изследване и лечение. Няма опасност да прави опит за бягство от болницата, но да се свърже с писмо или свиждане с свои хора, ще го направи положително.“³³⁴ От Белене е превъдворена в ТВО Ножарево, Тутраканско.

През 1952 г. е предложена за превъдворяване за още 4 години, тъй като е третирана като ръководителка на буржоазна партия, но поради липса на каквито и да е доказателства за вредителство, в крайна сметка е освободена със Заповед № 25³³⁵ на 8 септември 1953 г. Характеристиката ѝ от Държавна сигурност обобщава нейния образ: „... През 1942 г. е била поканена да стане членка на нелегалния ОФ комитет, но най-демонстративно е отказала... След 9.9.44 год. тя продължава членството си в БЗНС, но още в началото проличава нейното опозиционно отношение спрямо БКП и народната власт. Отказвала е категорично да подкрепя всички народополезни начинания, и е имала „вражески“ изказвания по тези въпроси. Като чиновничка в отделение „Културна грижа“ при столичната община е отказала да членува в ОРПС³³⁶, отказала е да подкрепя агитацията за югославските деца. При разцеплението на БЗНС, веднага минава на страната на опозицията и активно се проявява. Открито е говорила против СССР, хулила е комунистите и е говорила „разни нелепости по адрес на властта“, като е казвала: „В Съветския съюз няма демокрация. Сталин налага сурова диктатура, която не се различава много от фашистката диктатура“. По време на изборите за ВНС е кандидатствала за народна представителка от николапетко-

³³⁴ КРДОПБГДСРСБНА, II сл. д., а.е. 1333, л. 67.

³³⁵ КРДОПБГДСРСБНА, Ф. 12, оп. 1, а.е. 37, л. 53.

³³⁶ Общ работнически професионален съюз – б.м.

вистите. Агитирала е също така по „много хитър начин“ против войната с Германия и изпращането на армията ни в Унгария. Била е членка на П.П.³³⁷ на БЗНС. След разтурването на опозицията, същата е ходила да получава инструкции от София за образуване на нелегални николапетковистки дружби в селата на околията.“³³⁸

Обвиненията срещу нея са конкретизирани като бойкот на инициативите на властта: „...Като чиновничка в отделение „Културни грижи“ при Софийска община не е посетила нито едно общо събрание на чиновниците при централната община, като е казвала, че никой не може да я застави да ходи на събрания, които не са организирани от нея. През месец март отсъства 8 дни. Ходила е по агитации из провинцията: Харманли и околията. ...Тая неделя 22 април отказа да дойде доброволно на трудовия ден и е ходила в Панагюрище пак по агитация“.³³⁹

През целия опозиционен период от 1945 до 1947 г. Райна Лапардова е следена и постоянно е докладвано за връзките ѝ с Никола Петков и за партийната дейност на земеделците. На 16 октомври 1945 г. агент Симо докладва: „Днес имаше събрание на женската секция при Н. Петков, което се откри в 4 ч. от Райна Лапардова в клуба на ул. Ц. Шишман и Гурко. По време на събранието се яви Кръстю Зарев, който поиска да бъдат отлъчени 5 жени делегатки, за да присъстват на погребението на убит ЗМС-ист от неизвестни лица в гр. Кюстендил. За такива бяха избрани следните: Р. Лапардова, Нада Стамболийска, Чалъшканова, Елена Георгиева, Нотева... Райна Лапардова съобщи, че при нея е ходил Маркам и е изказал впечатленията си от обиколката из Белослатинско и е

³³⁷ Постоянното присъствие – б. м.

³³⁸ КРДОПБГДСРСБНА, III раз. 10735 – Наблюдателно дело 8873, л. 1.

³³⁹ КРДОПБГДСРСБНА, III раз. – 443 (Пз) – Пазарджик, л. 68.

останал много доволен, като е казал няма земна сила, която да възпрепятства българските селяни да вървят с опозицията.“³⁴⁰

Лапардова е водеща на всички женски събрания на БЗНС, а също така обикаля по селата и води митинги за агитиране на селяните да гласуват за земеделците и да не се поддават на натиска на комунистите. Агентите съобщават, че Райна Лапардова говори с омраза против Работническата партия, нейните дейци, против милицията и разказва за повсеместен терор из цялата страна. „Комунистите не са за искрен съюз между селяни и работници – цитирана е Лапардова – тяхната цел е чрез милицията да ликвидират БЗНС. Ние живеем като в робска страна. Терорът е непоносим, отнети са всички свободи на българските граждани, които не са сигурни нито за имота, нито за живота си. Произволът на комунистите, техните издевателства заставиха Н. Петков и другите министри да напуснат ОФ правителството на Кимон Георгиев. Никола Петков не върши предателство. Той изпълнява своя граждански дълг по съвест... В Съветския съюз няма демокрация. Сталин налага сурова диктатура, която не се различава много от фашистката диктатура. Истинската народна демокрация има в Англия. Ние сме за такава демокрация... Съветският съюз е изтощен от войната. Ако не беше Американската помощ, той (Съветския съюз) нямаше да може да победи Германия. Червената армия водеше война с американска артилерия, американски танкове и самолети, продоволствието се извършваше с американски камиони.“³⁴¹

След освобождаването ѝ от лагера Райна Лапардова се завръща в София, но остава под подозрение и през 1954 г. срещу нея е заведено ново наблюдателно дело с псевдоним „Глупачка“ по линия „Николапетковисти“ с цел изясняване

³⁴⁰ Пак там, л. 35.

³⁴¹ Пак там, л. 36.

дейността и характера на връзките ѝ с бившите николапетковисти.³⁴² Започва ново наблюдение, внедряване на агенти в близкото ѝ обкръжение, следене, подслушване и т.н. – „мероприятия“ от арсенала на службите. Три години Лапардова работи като библиотекарка в Отдел „Култура“ към музея „София“ и една партийна секретарка, която работи известно време в една стая с нея през 1957 г., съобщава в ДС, че „...впечатлението ѝ е, че тя е доста вражески настроена и говори против мерориятията на народната власт. За приобщеност и дума не може да става“.³⁴³

Р. Лапардова (четвърта отляво надясно) като председателка на секция на ОФ, 9 юни, 1965 г.

³⁴² КРДОПБГДСРСБНА, III раз. 10735 – Наблюдателно дело 8873, л. 1–2.

³⁴³ Пак там, л. 34.

Контрастът между тези две биографии на една и съща личност е поразителен. Едната – антифашистка, лява и добре поставена жена (според архивния фонд в Централния държавен архив) и другата – опозиционерка, несъгласна с терора на комунистите, наложен след 1944 г., с ясни антисъветски позиции (според архива на Държавна сигурност).

Райна Лапардова, както и другите земеделци, известно време очакват всеки момент Съединените щати да започнат нова война, за да освободят Източна Европа от съветското влияние. В края на 1950-те години, обаче, вече преминала през лагерите, видяла терора върху всички несъгласни, разбира, че това няма да се случи. Тогава тя, както и други жени в нейното положение, вече на възраст, с редица тежки заболявания, лишени от пенсии и препитание, са принудени да „пренапишат“ биографиите си, за да се впишат в обществото и да оцелеят физически. Лапардова се обръща към добре приети от властта личности, които да напишат „препоръчителни писма“ за обществено-политическата ѝ дейност, между които д-р Вера Златарева, Янаки Хр. Почеканов, Велико Великовски и др. През 1960-те години Държавна сигурност вече не се занимава с остарелите и безопасни за режима жени. Райна Лапардова пише няколко свои приемливи „автобиографии“, запазени в архивния ѝ фонд в Централния държавен архив. „За малко се бях отклонила в опозиция...“ – пише в една от тях и вписва в биографията си хора, които са далеч от истинския ѝ живот – Тодор Павлов и Гана Павлова („Бачо Тодор и леля Гана“), Лиляна Димитрова („която много често идваше у дома“), Рада Тодорова и „другарката Стойкова“, с които заедно участват в женското събрание-митинг, устроено по ОФ-линия във Варна и др.³⁴⁴ Това пише в автобиографията си в

³⁴⁴ Множество варианти на автобиография, ЦДА, Ф. 1265К, Оп. 1, а.е. 1, л. 1–40.

края на живота си, след като е преживяла преследвания, арести, изселвания, затвор, глад, болести, уволнения, лишила се от семейство... „Тя не позна и не изпита ласките и очарованието на лирична интимност и на семейното огнище – пише в препоръчителното си писмо един от земеделските активисти Велико Великовски – защото нейните идеали и мечти за щастие се сливаха и изразяваха в идеали и мечти за всенародно щастие и добруване. В тяхното осъществяване тя виждаше осъществяване и на мечтите си за лично щастие“.³⁴⁵

Актът на предаване на личния си архив в официалните държавни архиви в края на живота ѝ е опит от нейна страна да възстанови „нормалността“ на живота си, да остави образа си на жена, образована, ангажирана и работила за идеите си. Отварянето на архивите на тайните служби на репресивния апарат, обаче, е ключово за разбирането на истинските мащаби на тази житейска съдба. Документалното наследство на Райна Лапардова е пример за многопластовостта на процеса на документиране – пример, колко лесно би могъл да се заблуди изследователят при липса на разнообразни архиви.

Подобен е случаят на друга земеделка, станала подозрителна за комунистическия режим – журналистката **Невена Елмазова**. Тя също има обемен личен фонд в Централния държавен архив, от който се вижда единствено мащабна журналистическа и писателска дейност, неиздадени ръкописи, спомени („Срещата ми с Георги Димитров“³⁴⁶, спомени от затвора от 1925 г.³⁴⁷), публицистични статии за положението на жената в обществото, по социални въпроси и др. Невена Елмазова обаче е следена от Държавна сигурност от 1946 година. Открито ѝ е досие на 21 март 1951 година и е стартира-

³⁴⁵ Пак там, а.е. 5, л. 19.

³⁴⁶ ЦДА, Ф. 1445К, оп. 1, а.е. 33.

³⁴⁷ Пак там, а.е. 40.

на разработка, красноречиво наречена „Усойница“.³⁴⁸ Конкретният повод са показанията на Гаврил Цветанов, заради които тя е включена в активна разработка за агенти на американското разузнаване „Пантери“. Разработката срещу нея продължава точно 10 години с участието на 4 оперативни работници, 5 агенти и 2 информатори. Покрай Елмазова са засечени над 90 души, с които тя е общувала или споменавала пред агентите или от подслушаните разговори. В официалния ѝ архивен фонд липсват каквито и да е податки за преследването срещу нея в продължение на цяло десетилетие.

Невена Елмазова е родена през 1895 г. във Враца. Произхожда от търговско семейство. Баща ѝ се казва Атанас Кънев, майка ѝ – Земфира Иванчева. Омъжена е за д-р Константин Елмазов, с когото живеят в София, но впоследствие се развеждат. Има незавършено висше образование – учила е пет семестъра *Право* в Софийския държавен университет. Първоначално – от 1915–1917 г. е чиновничка в Министерство на благоустройството и за кратко работи в частна банка.³⁴⁹

Поради участието ѝ в конспиративната борба на Единния фронт, като лява земеделка, през априлските събитията в 1925 г. е осъдена на доживотен затвор. През 1927 г., след като излиза от затвора, започва работа като журналистка във в. „Младежко земеделско знаме“. След това работи последователно в множество вестници и списания: в. „Селянка“ през 1931–1932 г., в. „Земеделско знаме“ – 1933–1934 г., в. „Жетварка“ – 1934–35 г., в. „Днес“ – 1936–39 г., в. „Вечер“ – 1939–1944 г., в. „Земеделско знаме“ – 1.02.1946 – 1.03.1946 г. Участва в антифашисткото движение, в борбата на Единния фронт през 1924–25 г. заедно с Димитър Грънчаров, Никола Петрини и др. и като конспиративна връзка укрива нелегални. Чле-

³⁴⁸ КРДОПБГДСРСБНА, ИФ-3, Оп. 2, а.е. 625.

³⁴⁹ ЦДА, Ф1454К, оп.1, а.е. 1.

нува в Комитета за амнистия – 1928 г., Лигата за защита на правата на човека, Международната лига за борба против империализма – 1930 г., Международната инициатива за борба против войната 1933–34 г., в която е секретарка. Членува и в БЗНС, после в БЗНС (Оббв).

При възстановяването на Женския земеделски съюз

през септември 1931 г. Невена Елмазова е в ръководството и поема редактирането на съюзния орган „Селянка“. Поради участието ѝ във вътрешносъюзните борби на конгреса, през ноември 1932 г. тя е отстранена от ръководството на съюза. Издава брошурата „Виновникът за разцеплението в Земеделския съюз“, насочена против Д. Гичев, и преминава към „Земеделски съюз – Ал. Стамболийски“, където създава секция на жените, на която е секретарка и редактира страницата „Селянка“ във в. „Земеделско знаме“.

Отляво надясно И. Янева, Н. Елмазова, Н. Даскалова, С. Бакалова и Р. Лапардова, 1931 г. (ЦДА, 1265к, оп. 1, а.е. 61)

В тази секция тя се бори да извоюва правото жените-сдружени земеделки да членуват заедно с мъжете и да заемат

всички постове в ръководството, като на последния конгрес преди преврата през 1934 г. успява да го постигне. След преврата от 19-ти май, когато са разтурени политическите партии и партийните вестници са спрени, Елмазова започва да издава в. „Жетварка“ с цел чрез жените да се запази връзката със сдружените земеделци в селото, за да се улесни продължаването на борбата. Този вестник, обаче, също не просъществува дълго заради разногласията между земеделските водачи.

След това вече Елмазова работи във в. „Днес“, а по-късно и във в. „Вечер“ като културен редактор. Това я поставя под подозрение след 9 септември 1944 г. и тя е третирана като сътрудничка на „фашистки вестници“. Журналистическата ѝ работа обхваща статии на културно-просветни, политически, социални теми, въпросите за жените, репортажи за социалното подпомагане, по стопански теми, отзиви за художествени изложби, за книги и пр. През 1946 г. издава книгата „Април 1925“, където описва събитията около Единния фронт.

Преди 1944 г. тя е лява журналистка, подозрителна за властта, осъждана и лежала в затвора. В досието ѝ от времето преди 9 септ. 1944 г. е описвана като симпатизираща на Съветска Русия и са регистрирани честите ѝ срещи с хора от Съветската легация и лично с Разколников, връзките ѝ с Христо Стоянов, Недялко Атанасов, Ал. Обов, Ю. Тодоров. През 1948 г. ѝ отнемат народната земеделска пенсия. Тя възнамерява да отвори дюкянче за продажба на цигари, вестници, парфюми и др. заедно със своя братовчед Любомир Костов, писател. Агентът, който докладва за нея в Държавна сигурност, цитира думите ѝ: „Животът стана невъзможен. Всичко е скъпо. Очаквахме за Нова година да намалят цените, да увеличат заплатите и пенсиите, но нищо не ни донесе Новата година... Къде мога да живея с една пенсия... Кога в живота

съм мислила да отварям дюкянче... Но не казвай на никого за това. Може да не ми разрешат“.³⁵⁰

Освен от лошото материално състояние, тя е подтисната и от информацията за приятели и познати, които са в затвор или в лагери и изселени – явно опасявайки се, че това неизбежно ще се случи и на нея. Интересува се от съдбата на жени, за които знае, че са в лагер – Мара Радева, Донка и Анна Алексиева: „Има много земеделци в лагерите, има и анархисти, и комунисти, но най-много са земеделците“³⁵¹ – споделя тя с поредния агент, който е на „приятелско посещение“ в къщата ѝ. Тя усеща, че е следена и си обяснява мистериозни случаи от ежедневието си с преследване заради книгата ѝ за Димитър Грънчаров. В едно донесение агентът съобщава за страховете на Елмазова, които тя доверчиво споделя с него: „Един мой приятел ми каза: „Това е тормоз и ти ще бъдеш пощастлива, ако умреш от сърдечен удар.“ Запитах я защо мисли така тоя твой приятел. Тя ми обясни така: „Защото, ако остана жива, ще има комунистите много да ме тормозят. Тях ги е страх да не би аз да запиша някои исторически записки и да ги изнеса по някакъв начин в чужбина. С моето ликвидиране ще целят да унищожат една история, която те после свободно ще я фалшифицират по свой вкус и интерес.“³⁵²

Държавна сигурност използва целия арсенал от методи спрямо Невена Елмазова, която в този момент е също една самотна, възрастна жена в лошо здравословно състояние. Подготвят ѝ се инсценировки – използвайки нейното съчувствие към затворниците, от ДС ѝ изпращат фалшиви писма от близък нейн приятел в затвора, който уж дава препоръка на доверено лице (всъщност агент на службите): „Сигурно ще ви изненадам. За мен вече е известно къде се намирам. Имам

³⁵⁰ КРДОПБГДСРСБНА, ИФ-3, Оп. 2, а.е. 625, л. 38.

³⁵¹ Пак там, л. 103.

³⁵² Пак там, л. 241.

верата, че ще излезна и пак ще се видим. Имай вера в този човек. Той е мой приятел от дълго. Не знай дали можеш, но се опитай да го свържеш с моите бивши приятели, които си заминаха. Чрез него можеш да ми се обадиш. Поздрав ГЦ³⁵³ (*Гаврил Цветанов* – Н.М.) Друг агент докладва, че Невена Елмазова в 4 часа ще ходи на кино в „Димитър Благоев“ на „Тарас Шевченко“ с мъж, който ще я чака пред киното. След като се извършва наблюдение, е установено, че въпросният мъж, с когото е на кино, също е агент, вероятно изпратен ѝ от друго управление на ДС.

Историята на преследването на Невена Елмазова е пример за „тихия“ тормоз, на който са подложени подозрителни политически личности в този период. Тази жена прекарва старините си в бедност, самота и подозрителност, заобиколена от близки, без да знае кои от тях са агенти на режима. През 1960 г. разработката срещу нея е прекратена, тъй като не се установява да поддържа връзки с чужденци и да дава сведения, представляващи държавна тайна. Десетгодишният труд и огромния ресурси, вложени от репресивната машина на режима не дават никакъв резултат срещу тази жена, обвинена за агент на американското разузнаване. Тя също, както и Райна Лапардова, е оставена да се бори за физическото си оцеляване и възстановяване на отнетата ѝ пенсия, търсейки покровителството и препоръките на по-добре поставени пред режима познати, за да оцелее физически.

Историите на Райна Лапардова и Невена Елмазова са пример за необходимостта от търсене на повече източници, задължително познаване на обстоятелствата при създаване на даден архив, тъй като, както се вижда от тези два случая, една житейска история може да бъде документирана по различни начини, понякога крайно противоречащи си един на друг.

³⁵³ Пак там, л. 35.

Няма такава жена в архива (Цветана Цачева)

Голяма част от живота на Цветана Цачева (1896 – 1974) в зряла възраст преминава през различни комунистически лагери. Архивите са напълно неми за живота и дейността на тази жена, чието включване в БЗНС на зряла възраст и твърдата ѝ последователна позиция ѝ осигуряват нелеки старини и изключително труден живот за цялото ѝ семейство. Цветана Цачева не присъства в публичните държавни архиви, но тя е легенда за жените, минали през лагери и затвори през втората половина на 40-те и 50-те години на XX век. Бивши лагеристки от женските трудови лагери в Белене и Ножарево я споменават като най-запомняща се личност в тези трудни условия, помагала и поддържала духа на другите жени, наричана от тях „майка на лагеристките“.³⁵⁴ Реконструирането на нейната история беше възможно само чрез издирване на близки и роднини, както и интервюта с оцелялата от лагерите анархистка Цветана Джерманова³⁵⁵. Без инструментариума на устната история би било невъзможно да се установят детайлите ѝ.

Цветана Цачева е родена в Горна Джумая в семейството на занаятчия.³⁵⁶ Семейството не е заможно, но успява да

³⁵⁴ Цветана Джерманова, Лиляна Пиринчиева.

³⁵⁵ Интервюто проведехме съвместно с Кристина Попова, Перник, 17 май 2018 г.

³⁵⁶ Благодаря на г-жа Живка Танчева от с. Бяла черква, която ни насочи към историята на Цветана Цачева и ни оказа съдействие в издирването на източници. Изказвам благодарност и на Камен Цачев – внук на Цветана Цачева.

я изпрати в Солунската девическа гимназия. След завършването ѝ Цветана става учителка. Като самарянка по време на Първата световна война, тя се грижи за болни и ранени войници и офицери в Горна Джумая и там среща млад учител от с. Бяла черква, Павлиkenско и се омъжва за него. Известно време семейството живее в град Дупница, а след това заминава за Бяла черква, където се установява. Там Цветана Цачева учителства в продължение на много години. Описвана е като дейна натура, народен човек, трибун, винаги между хора, известна като „учителката на кон“, защото яздела кон по селото.

Цветана Цачева с учениците си (личен архив К. Цачев)

След деветосептемврийския преврат, вече пенсионирана, тя се кандидатира за депутатка и става най-близката сът-

ва, който разказа подробно съдбата на баба си и собствения си живот, белязан от тези събития в интервю на 26 юни 2018 г. и на 12 октомври 2018 г.

рудничка на бившия си ученик Петко Франгов³⁵⁷, който започва борба срещу отнемането на земята от селяните.

Цветана Цачева със съпруга си и двете дъщери

През 1946 г. в изборите за Велико народно събрание П. Франгов е избран за народен представител от Кубратска околия. Цветана Цачева става свидетел и жертва по време на

³⁵⁷ Петко Франгов е роден през 1909 г. в Бяла черква. По бащина линия е племенник на Цанко Церковски, а майка му е сестра на Райко Даскалов. Следва право в Софийския университет и там създава Младежки земеделски съюз. Участва в студентската стачка срещу Александър Цанков, заедно със сестрата на Райна Лапардова – Веса. След като завършва, е назначен за кмет на селата Стижерово и Петокладенци, през 1939 г. и на с. Върбовка, където прави земеделска кооперация. По-подробно виж: **Танчева, Ж.** Петко Франгов, Бяла черква, 2013.

предизборните събрания, които са съпроводени с насилие, арести и убийства от страна на комунистите.³⁵⁸ В издирванията си Живка Танчева³⁵⁹ публикува разкази за многобройни случаи, когато група комунисти нахлуват по време на предизборна среща на земеделците, започват да бият присъстващите и разтурват събранието с бой.³⁶⁰ В едно писмо Цветана Цачева пише до Петко Франгов: „Вашата работа в парламента е много и вие достойно я изпълнявате, не може да не възхитите всякого, но не по-малко важна и необходима е работата тук, между народа. Вие добре знаете похватите и пипалата на комунистите, не се шегуват и знаят къде да действат.“³⁶¹ Внукът ѝ Камен Цачев си спомня твърденията ѝ, че комунистите са

³⁵⁸ Например случаят със „Зелената попадия“ – Елисавета поп Антонова, която е сред първите жени-депутатки, избрана в 26 ОНС и в 6 ВНС от листата на БЗНС (подигравателно наричана от комунистическата пропаганда „Зелената попадия“). В парламентарните дебати при обсъждането на държавния бюджет за 1947 г., тя открито критикува бюджета на Министерството на социалната политика, който предвижда изключително подпомагане за „пострадалите от фашизма“. В залата на парламента тя буквално е свалена от трибуната и е бита от депутатките комунистки. Няколко месеца след това Елисавета поп Антонова е нападната от организирана група комунистически активисти и е пребита в църквата „Св. Богородица“ в Габрово. След разтурянето на опозицията е въдворена в лагера „Босна“ – Вж. **Димова, В.** Зелената попадия. София: Звезди; **Попова, Кр.** „Без еснафски хленч“. Първите жени в българския парламент – народните представители в 26-тото ОНС и Великото народно събрание и дебатите по социалната политика на новата власт (декември 1945 – април 1947). – В: Тероризъм, интелектуализъм, балкански безпокойства. Благоевград, 146–164; **Ангелова, М.**, „Бойците против фашизма“ – власт и привилегии (1945–1951) – Дзяло. Е-списание в областта на хуманитаристиката, X–XXI в. год. VII, 2019, бр. 15; <https://www.abcdar.com>.

³⁵⁹ Живка Танчева (р. 1936 г.) е потомка на земеделски род, посветила се на издирване и публикуване на историята на Земеделския съюз и репресиите срещу земеделците. Живее в с. Бяла черква.

³⁶⁰ **Танчева, Ж.** Цит съч., с. 27–29, 48–51.

³⁶¹ Народно земеделско знаме, 24–30 септември, 2019, бр. 37, с. 8.

искали много да я привлекат на тяхна страна, защото тя е трибун и с нея ще тръгне цялото село. Но тя е отказвала категорично и е заявявала, че предателят е предател за всички и никога няма да предаде своята идея, своите хора³⁶².

Когато е арестуван Никола Петков, на Петко Франгов, като близък негов съратник, е отнет депутатският имунитет. На 23 септември 1947 г. Цветана Цачева е въдворена в женски лагер в село Ножарево, което поставя началото на нейната дълга „лагерна кариера“. Макар че е оправдана в дело за подстрекаване на селяните към неизпълнение на държавните зърнодоставки, тя е изпратена в трудов лагер за три години. До края на 1948 г. е превъдворявана два пъти „поради вражеското ѝ държание в лагера“, където е наказана в дисциплинарната рота.³⁶³ „Глад, студ и комари. Като са намирали врабченце, такива неща... са ги изяждали. Лежали са със седмици в ледени помещения, по 2–3 денонощия са светели със силни лампи да не може да спи. Побойща. След това не можеше да си сгъне пръстите и всеки ден вземаше по 10 аспирина, за да не вие от болки, това ѝ беше наградата“ – спомня си внукът ѝ, когото тя е отгледала³⁶⁴.

Когато Цветана Цачева излиза от поредния трудов лагер през 1950 г., мъжът ѝ вече не е между живите, а двете ѝ дъщери са без постоянна работа. Тя самата не знае къде да отиде – в Бяла черква се страхува да остане и отива в Благоевград при братята и сестрите си, но и там не се задържа дълго. Установява се в София, където постъпва на работа във фабрика „Текстилна слава“. Малко след това, още същата година, понеже „не е променила вражеското си отношение към властта“, заедно с Петко Франгов и Светла Даскалова, тя е арестувана отново и е обвинена в подготвяне на нелегална група.

³⁶² Интервю с Камен Цачев, 26 юни 2018 г.

³⁶³ КРДОПБГДСРСБНА, Т. 2, Ф. II сл. д., а.е. 275, л. 4.

³⁶⁴ Интервю с Камен Цачев, 26 юни 2018 г.

Въдворена е отново за 12 месеца със заповед №162 от 26.06.1951 в Ножарево и Белене. На разпита при арестуването ѝ Цветана Цачева заявява на следователя на въпрос в какво вярва и за какво се бори: „Прокарване на аграрната реформа, борба за хляб, мир и свобода за всички. Запазване на дребната частна собственост и подобрене бита на дребния и среден селянин.“³⁶⁵

Цветана Цачева става лидерка на жените в лагера, което е отбелязано при поредното ѝ превъдворяване: „В общежитието се стреми и до известна степен се явява като ръководен център на непоправимите питомки“.³⁶⁶ За живота в лагера Лиляна Пиринчиева си спомня: „По време на обедната почивка доведоха на нивата други лагеристки. Между тях беше земеделката Цветана Цачева, кандидат за народен представител от Бяла черква, учителка, много достойна, културна, умна и имаше умения да върши всякаква работа. Когато пристигнах в лагера „Босна“, тя ме приюти на нара до себе си като майка. Няма да забравя, когато ѝ съобщиха, че умрял съпругът ѝ – колко достойно и храбро се държа! Много голяма беше скръбта ѝ. Имали са хубав семеен живот заедно с двете си дъщери. Не разрешиха да отиде на погребението. Много се разтревожих, че я довеждат втори път в лагера. Тя ми каза, че този път не ще е за дълго. Веднага я попитах дали е ходила скоро при моите родители в София, където живееха нейните дъщери.“³⁶⁷

Лиляна Пиринчиева от Пловдив е сред най-близките на Цачева в лагера заедно с Пенка Славова Нейкова от гр. Нова Загора, Иванка Воденичарова от гр. Пловдив, Вера Дякова,

³⁶⁵ КРДОПБГДСРСБНА, Т. 2, Ф. II сл. д., а.е. 275, л. 11.

³⁶⁶ КРДОПБГДСРСБНА, Ф. 12, Оп. 1, а.е. 23, л. 214.

³⁶⁷ Вж: "Горчиви истини. Свидетелства за комунистически репресии", Център за подпомагане на хора, преживели изтезания – АСЕТ, София, 2003.
http://www.budnaera.com/2007-01/2007-08-26_01.htm, (Достъп: 10.1.2020).

Иванка Такева, Кети Сомлева, Дежка Илиева, Елена Иванова, всички от София, Живка Червенкова от Плевен, Коца Александрова, Лили Почкова и други, останали неизвестни за историята жени. Те поддържат връзки помежду си след като са освободени и заедно с други николапетковисти събират средства за другите лагеристи и техните бедстващи семейства. На Лиляна Пиринчиева не ѝ разрешават да работи като аптекарка и тя работи като арматуристка.

Самата Цветана Цачева, след като излиза от лагерите, до края на живота си не получава и една стотинка пенсия, въпреки че е учителка с пълен трудов стаж. Никога до последния ден не ѝ дават пенсия. „Имаше моменти направо умирахме от глад в София“ – спомня си внукът. Първоначално Цветана живее в Бяла черква, където на долния стаж взема

квартиранти – фабрикант от Габрово, на когото му е взета фабриката, който обикалял от село на село със семейството си в търсене къде да се подслони. На площада в Бяла черква му казват, че има една учителка с празна къща и без никакви доходи и той се настанява заедно със семейството си при нея. Това я спасява от глад, тъй като бившият фабрикант сам сглобява автоматичен стан и започват тайно да тъкат покривки и ковертюри. За Цветана, която няма никакви доходи, той сглобява машина за пресукване и тя работи на нея. „Как ги връзваше тия конци с тия изкривени ръце!“ – спомня си внукът Камен. Заедно с нея в Бяла черква са и внуците, защото дъщерите ѝ също бедстват в София. Голямата ѝ дъщеря е детска учителка, завършила курсовете за предучилищно образование към американската детска градина, но никога не получава постоянно място и работи само по заместване. На малката ѝ дъщеря не ѝ разрешават да остане в София, тя също работи на временни работи в Перник, Елин Пелин и постоянно е преследвана да не живее в столицата. Тя се укрива при сестра си и майка си, многократно е въдворявана обратно, но винаги се завръща. Жителство получава чак в края на живота си през 1980-те години.

Когато голямата дъщеря на Цветана Цачева се разделя със съпруга си и остава сама с две малки деца в София, тя продава къщата в Бяла черква и купуват едно таванче тип „комуналка“ в София. Там в една стая живеят петимата – Цветана, двете ѝ дъщери и двете внучета. Никой от семейството няма регулярни доходи. Мизерията я принуждава да се обърне към влиятелни роднини – председателят на Върховния съд Ангел Велев е съпруг на нейна племенница. На молбата ѝ за пенсия той отговаря: „Цачева, как ще ти дадем пенсия на тебе, та ти си народен враг!“³⁶⁸

³⁶⁸ Интервю с Камен Цачев, 26 юни 2018 г.

Историята на Цветана Цачева поставя въпросите за паметта за „народните врагове“ от периода на комунистическия

**Камен Цачев,
внук на Цветана Цачева**

режим и възстановяването на справедливостта. Тази житейска съдба, както и на Райна Лапардова и Невена Елмазова са пример за двойно маргинализирани жени, които стават жертва на политически репресии заради смелостта си в години на масов страх и терор. Десетилетия наред доминиращият комунистически наратив ги изтласква и от историографията. Паметта за тях е разпиляна и събирането на парчетата за установяването на фактите зависи не само от откриването на архиви, но и от наследници, където ги има. Често жените от този спектър обаче дори нямат такива.

Без следа в архива – жени в науката (Мефкюре Моллова, Хайрие Мемова)

Темата за трудния път на жените в българската наука е разработвана детайлно от Жоржета Назърска в множество нейни изследвания³⁶⁹. В системата на държавните архиви се съхраняват само 42 лични фонда на жени, които са се занимавали с наука, документи има и в архива на Българската академия на науките, но най-голям потенциал имат личните архиви, съхранявани от наследници. Информация за жените в научните институции се съдържа в институционалните фондове – като протоколи от катедрени и факултетски заседания, личните им работни дела в съответните институции (в повечето случаи необработени – например в архива на БАН), в университетските учредженски архиви (където все още са изключително малко фондовете на жени).

Тук ще разгледам два случая, белязани от фронтален сблъсък между наука и политически репресии, в които дълги и пълноценни научни кариери на жени остават без никаква документална следа. Това са историите на **Мефкюре Моллова (1927-2009)** и **Хайрие Мемова-Сюлейманова (1938–2018)**, филоложки, които попадат в машината от политически обстоятелства, свързани с политиката на асимилация на комунистическия режим към турците в България. Двете жени

³⁶⁹ **Назърска, Ж.** Достъпът на жените до българската университетска наука (1918–1944), Исторически преглед, 2005, кн. 5–6, с. 116–147; **Назърска, Ж.** Историята като професия на българските жени, сп. История, 2005, кн. 2–3, с. 42–64.; **Назърска, Ж.** Участие на българските жени учени в научни мрежи (1919–1944), сп. История, 2011, кн. 2, с. 24–33; **Назърска, Ж.** Жени и академична власт: по примера на българските висши училища (20-те-50-те години на XX век), сп. Исторически преглед, 2010, кн. 5–6, с. 110–136; **Назърска, Ж.** Университетското образование и българските жени 1879–1944 г., ИМИР, С., 2003.

имат различна професионална и научна реализация и еднаква съдба, завършила в емиграция.

Мефкюре Риза Моллова е родена през 1927 г. в Добрич. Произхожда от семейство на кримски татари. Баща ѝ е учител по турски език в турското училище в град Добрич в продължение на 40 години. Мефкюре завършва френския католически колеж „Сен Андре“ във Варна, а след това *френска филология* в Софийския държавен университет. Постъпва като редовен преподавател в Катедра *Турска филология* в края на 1953 г., където започва да преподава турска диалектология.

През 1961 г. внезапно е уволнена от университета заедно със съпруга си Риза Моллов. След това тя никога повече не работи в нито една научна институция и остава „домакиня“ (както фигурира във всички официални документи) до края на живота си. През 1973 г. защитава дисертация в Института по езикознание на Руската академия на науките, като нейн научен ръководител е известният тюрколог проф. А. Ширалиев от Баку. Това е първата защитена дисертация по турска диалектология в България. До края на живота си се занимава с наука и публикува статии и студии на български, френски, руски и турски език в чуждестранни списания – в Полша, Съветския съюз, Турция, Унгария, Югославия, Румъния, Дания и др. Има публикувани над 100 изследвания в областта на тюркологията. Името ѝ е известно в световната тюркология и трудовете ѝ са цитирани и до днес.

В периода 1953–1960 г. Мефкюре Моллова е сред основателите на специалност *Турска филология* в Софийския университет. В това време има дефицит на специалисти-тюрколози и специалността стартира с двама филолози от турски произход, като са привлечени и известни учени от

Азербайджан, които пренасят опита от съветската школа³⁷⁰. В тези първи години Моллова се оформя като учен в областта на турската диалектология, след като обикаля по турските села в цяла България в съвместни експедиции с азербайджанските професори и български колеги. В някои от тези експедиции участва и известният, тогава още начинаещ унгарски тюрколог, Дьорд Хазай³⁷¹. Всички участници в тези експедиции събират езиковедски данни, които според доц. Мирзазаде биха им стигнали за цял живот работа.³⁷² В този период Моллова прави и първите си научни публикации. След като азербайджанските учени си заминават, връзките с тях не прекъсват и те поддържат кореспонденция и изпращат литература на младите си колеги в България. Благодарение на нейните и на съпруга ѝ писма до проф. Мирзазаде от втората половина на 1950-те години, съхранени от неговите наследници, може да се видят и научните стремежи и планове на Мефкюре Моллова в тези години, когато тя е начинаещ преподавател.

Неясни обстоятелства през 1960 г. водят до уволнението на Мефкюре Моллова и Риза Моллов от университета. За този период има съхранени протоколи на катедрата по тюркология при Софийския университет, от които се вижда, че в поредица от катедрени заседания съпрузите Моллови са обвинени в незачитане на реда и надменно поведение. Заседанията на катедрата протичат във формат на „другарски съд“. През учебната 1960/1961 г. Мевкюре и Риза Моллови просто изчезват от състава на катедрата. Какви са истинските причи-

³⁷⁰ Проф. Мамедага Ширали Оглу Ширалиев (1909 – 1991) и доц. Хади Исмаил Оглу Мирзазаде (1908 – 1965).

³⁷¹ Вж. **Стоянов, В.** Дьорд Хазай в ранните години на българската университетска тюркология, В: Тюркологията днес. Предизвикателства и перспективи, **Йорданова М., Саръиванова И.** (съст.), С., 2017, с. 171–180.

³⁷² Интервю с дъщеря му проф. Чимназ Мирзазаде, която съхранява архива на баща си. Баку, 9.06.2019 г.

ни за уволнението им все още е трудно да се установи. Протоколите на партийната организация на Факултета за тази година липсват, а на по-горните административни нива в Университета (Факултетен и Академически съвет) не дават отговор на този въпрос.³⁷³

Останала безработна на 33-годишна възраст в обществото, в което няма свободен пазар на труда, Мефкюре Моллова се отдава на научните си занимания в ролята на „домакиня“³⁷⁴. През следващите 30 години тя не работи в нито една научна институция. Научната общност в България избягва да споменава името ѝ, тъй като на нея се гледа като на „отлъчена“, макар самостоятелното ѝ научно развитие да не остава в тайна. Тя продължава да поддържа научните си контакти в чужбина, колкото и да е трудно това в затворена изолирана страна, дори успява да посещава международни форуми в Съветския съюз. Защищава и дисертация на тема: „Източно-родопски турски диалект (фонология) и неговото отношение към другите езици и диалекти от огузката група“ в Института по езикознание на Руската академия на науките. Текстът на дисертацията ѝ се съхранява в Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“, но е недостъпен за читатели по неизвестни причини.³⁷⁵ Моллова продължава да публикува и в специализираните български езиковедски издания, но най-

³⁷³ Съществува публикувано от Комисията по досиетата писмо на Риза Моллов до ЦК на КПСС от 1980 г., в което той обяснява като причина за уволнението им противопоставянето му на асимилационната политика към циганите в края на 1950-те години и описва, че съпругата му също е преследвана по този повод и дори арестувана. (вж АКРДОПБГДСРСБНА - М, 111 раз. - 35185, т. 2. л. 185-195)

³⁷⁴ Така е идентифицирана в справките на Държавна сигурност.

³⁷⁵ През 2016 г. Христо Кючуков публикува преводен вариант на дисертацията ѝ от френски език, използвайки копие от Института по езикознание на Руската академия на науките. Вж. **Кючуков, Хр.** Юбилейно за д-р Мефкюре Моллова, Берлин, 2016.

вече научните ѝ разработки излизат в чужбина. Библиографска справка в библиотеките по света, направена през WorldCat, показва над 100 нейни статии, повечето на френски език, публикувани в реномирани европейски и световни издания по тюркология и езикознание³⁷⁶. Дори съветски издания публикуват нейни статии, които превеждат от френски на руски език³⁷⁷, явно смятайки ги за важни. През целия период Мефкюре Моллова публикува и в българския научен печат³⁷⁸, без същевременно да участва по какъвто и да е начин в научния живот в страната. През всичките почти 30 години след уволнението ѝ от университета над нея тегне стигма и negliжиране, само в някои моменти името ѝ е използвано за назидание и сплашване на други „непокорни“ турци в научните среди.³⁷⁹ Това обяснява и липсата на каквито и да е документи за нея, както в университетския архив на Софийския университет, така и в системата на държавните архиви, където са постъпили административните документи за постоянно съхранение от

³⁷⁶ Например в *Rocznik orientalistyczny*, Warszawa (1960, 1992), *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (1967, 1969, 1985), *Folia Orientalia* (1968), *Ural-Altaische Jahrbucher* (1970), *Вопросы тюркологии* (1971), *Zeitschrift für Balkanologie*, München (1973), *Türk Dili Araştırma Yiliği-Belleten*, Ankara (1973), *Archív Orientální*, Praha (1974), *Советская тюркология* (1974), *Asian and African Studies*, Slovakiya (1979), *Јужнословенски филолог*, Белград (1979, 1988), *Studia et acta orientalia*, Bucarest (1980), *Oriens* (1981), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (1988, 1990, 1993), *Archiv orientální*, Praha (1989, 1990), *Folia onomastica Croatica* (1992), *Orientalia Suecana*, Uppsala (1992–1993) и много други, като последната ѝ публикация е от 2008 г.

³⁷⁷ Напр. Опыт фонетической (консонантической) классификации тюркских языков и диалектов огузской группы // *Вопросы языкознания*, 3, 1968, 82–93. Превела от френски: G. F. Blagova.

³⁷⁸ Има множество нейни публикации в „Балканско езикознание“, „Български език“ и др.

³⁷⁹ След 1985 г., когато насилствено ѝ е променено името на Мира Моллова, тя започва да публикува, използвайки само инициал – М. Моллова. Не съществува нито една нейна публикация под името Мира Моллова.

университета. Документи за живота ѝ от този период вероятно може да се намерят в семейството ѝ (в България не остава никой от него), както и в личните архиви на бивши нейни студенти и колеги от университета³⁸⁰. Съдбата на научите ѝ архиви също е неизвестна. През 1983 г. е направен обиск на жилището им и тогава голяма част от проучванията ѝ са конфискувани, а съдбата им остава неясна, както на всички конфискувани от Държавна сигурност ръкописи, книги и т.н.³⁸¹

През годините на безработица семейство Моллови бедстват и се издържат от заплатата на Риза Моллов, чиято научна кариера също е прекъсната и е принуден да работи в библиотеката на БАН. След неговата смърт през 1986 г. Мефкюре остава и без тези доходи и предлага на Народна библиотека да откупи остатъка от богатата им лична библиотека. Веднага е докладвано на Държавна сигурност и през октомври 1988 г. е заведена Сигнална преписка „Еничар“³⁸² с обвинение, че възнамерява да изнесе зад граница и продаде ценни османски ръкописи от XVII и XIX век и друга ценна турска литература. Освен това, макар че при обиска е иззето голямо количество книги, тя е заподозряна, че е успяла да укрие голяма част от нея. Останала извън полезрението на ДС до този момент заради изолирания си начин на живот, изведнъж към нея с пълна

³⁸⁰ Изказвам специална благодарност за информацията, която ми предостави доц. д-р Мария Михайлова Мръвкарлова, която е състудентка и приятелка на сестрата на Мефкюре Моллова – поетесата Емел Емин.

³⁸¹ В справка на ДС се казва: „С разрешение на Главната прокуратура на 11.08.1983 г. в дома е извършен обиск и са иззети 222 книги и списания, незаконно внесени от Турция. Голяма част от тази литература имала антикомунистически характер и съдържала клевети срещу НРБ, СССР и другите социалистически страни. В част от иззетите списания „Хоризонт“, издавано в СФРЮ с турски субтитри са били поместени и статии от семейство Моллови за турските диалекти в България, пряко насочени срещу интересите на нашата страна“ – КРДОПБГДСРСБНА, Ф. V0, а.е. 78255, л. 21.

³⁸² Пак там.

сила са насочени ресурсите на репресивната машина. Започва следене, подслушване, тайни влизания в дома ѝ, инсценировки и т.н.³⁸³ Това не е ново за Мефкюре, тъй като съпругът ѝ Риза Моллов е обект на преследване през голяма част от живота му и в крайна сметка е доведен до житейски срыв. Но въпреки този натиск, по изказа на разузнавача ст. лейт. Волен Кузов, „Моллова продължавала да събира и твори „научни“ трудове за турците в България“³⁸⁴ и да поддържа връзки с над 20 тюрколози и журналисти от Турция, СФРЮ, ФРГ, Франция и Дания. Агентите засичат и опит да бъдат спасени „две папки с трудове на Моллова и тетрадка с бележки и чернови“ от сина ѝ, който ги занесъл за съхранение при агент Андреев (явно смятайки го за сигурно място без да подозира, че работи за службите)³⁸⁵. В края на 1988 г. се разиграва криминална постановка с притежанията на Моллови, които ДС се опитва да иземе или открадне. Агент „Милена“ от Народната библиотека преснема тайно на микрофилм без знанието на Моллова предложените за откупуване два безценни османски ръкописа от XVII и XIX век, без да ги регистрира в библиотеката. „Ръкописите били изключително произведение на изкуството. Кориците и всички листа били инкрустирани с художествена позлата, или, както се изрази аг. „Милена“ били целите в злато.“³⁸⁶ Държавна сигурност започва да издирва местата, където Мефкюре Моллова и синът ѝ крият документите и да търси начин за конфискуване.³⁸⁷

³⁸³ Пак там.

³⁸⁴ Пак там, л. 25.

³⁸⁵ Пак там.

³⁸⁶ Пак там, л. 35.

³⁸⁷ В ДС вече съществува практика на „изземване чрез образуване на следствено дело по чл. 319 от НК, както това беше направено с архива на Пасков – деец ВМОРО“ – Пак там, л. 43.

В крайна сметка Мефкюре Моллова се разделя с всичките си притежания, с ръкописите си, богатата тюркологична библиотека³⁸⁸, събирана от цял свят и въобще с всичко, което изобщо притежава при обиск на границата, когато в средата на 1989 г. заминава за Франция при сина си, който преди това е екстрадиран принудително. Тя е претърсена обстойно и са иззети от багажа ѝ всички ръкописи и „монетите, брошките, коронките, часовниците, пръстените и перления наниз“, намерени увити в носни кърпички на дъното в една чанта, като са ѝ оставени само парите, които носи – 200 германски марки.³⁸⁹ Сред иззетите ръкописи и книги, с които Моллова тръгва към новия си живот на Запад, са и четири кашона с фишове с необработен суров материал върху турските диалекти в България.³⁹⁰ И до днес съдбата на този изземван неколнократно архив е неизвестна.

Хайрие Мемова-Сюлейманова (1938–2018),³⁹¹ преподавателка по турски език в Софийския университет, също става жертва на конфискуване и разпиляване на научния си

³⁸⁸ ДС поръчват експертиза на книгите, които тя предлага за откупуване на Народна библиотека и става ясно, че библиотеката не притежава тези издания, с изключение на многотомника на Б. Бертолд.

³⁸⁹ Комисия по досиетата, Ф. V0, а.е. 78255, л. 49.

³⁹⁰ Мефкюре Моллова продължава до края на живота си във Франция да работи и публикува още около 30 статии по тюркология.

³⁹¹ Подробно за историята на Хайрие Мемова виж: **Муратова, Н., З. Зафер**, Политически и научни репресии – случаят Хайрие Мемова-Сюлейманова, Балканистичен форум, 3, 2020, с. 9–56.

архив. Тя е студентка на Мефкюре Моллова в първия випуск на специалност *Турска филология*, след това е първата туркиня от тази специалност, която започва работа в същата катедра като преподавател. Тя работи в нея от 1964 г. до 1981 г., когато принудително е отстранена. След това научната ѝ кариера в България продължава от 1985 г. в Института по балканистика при БАН до заминаването ѝ в Турция през 1989 г.

Документи за Хайрие Мемова-Сюлейманова обаче не могат да се намерят в институционалните архиви на институциите, в които е работила, заради заличаването на следите от насилствената асимилация на турците, което засяга и документалното наследство. Почти 20-годишната работа на Хайрие Мемова е без следа в архива на Софийския университет. Единствено в Алманаха на университета, издаден през 1988 г., има кратка статия за нея под името Ирена Юлиянова Ясенова – име, дадено ѝ насилствено и несъответстващо на публикацииите ѝ, което, освен всичко друго, автоматично я анонимизира и за науката.³⁹² По същия начин в архива на БАН, макар да няма кадрово досие, все пак се срещат документи за работата ѝ, тъй като там тя вече е с променено име.

В системата на държавните архиви може да се извлече информация за Мемова от институционални и лични фондове от Държавен архив-София. Там се

³⁹² Това важи и за едни от първите преподаватели в специалност *Турска филология* Мефкюре и Риза Моллови, които дори не са споменати. Вж: *Алманах на Софийския университет "Климент Охридски", 1939–1988*. Т.1–3. – София, 1988., с. 1257.

съхраняват частично запазените протоколи на *Катедрата по тюркология* и някои лични фондове на преподаватели от катедрата – на Гълъб Гълъбов и на Борис Недков. Косвени следи за нея се намират и в Централния държавен архив, архива на Българската академия на науките и архива на Държавна сигурност³⁹³. Най-много и най-информативни в случая се оказват документите от архива на Държавна сигурност, след като става обект на преследване в периода 1981 – 1987 година. Документи за Хайрие Мемова се съхраняват и в архива на Академията на науките на Азербайджан³⁹⁴, както и в Република Турция.

Нейният личен архив е недостъпен, но има спомени, които са публикувани в електронен вид заедно с нейни статии на български и турски език от сина на Хайрие Мемова – Ерхан Сюлейманоглу.³⁹⁵

Хайрие Мемова е част от целия период на съществуване на институционална научна и образователна инфраструктура на тюркологията в България от 1952 г. до 1989 г. Нейната биография – научна и лична – е пример за механизмите на контрол и произвол на репресивния апарат върху научните институции при тоталитарния режим. Хайрие Мемова завършва през 1956 г. специалност *Турска филология*, а през 1964 г. става редовен преподавател по практически турски език в същата специалност. През 1970-те години тя е заплашена от уволнение, по примера на Мефкюре Моллова, случило се

³⁹³ КРДОПБГДСРСБНА (Комисия по досиетата).

³⁹⁴ Изказвам своята благодарност за подкрепата и съдействието на проф. Чимназ Мирзазаде, доц. Айгюл Агамуса Хаджиева (дъщеря на проф. Агамуса Ахундов) – от Баку, на проф. д-р Ниметуллах Хафъз от Прищина, на проф. д-р Леман Ергенч и на Рахми Абазов (Гюндюз) от Истанбул.

³⁹⁵ **Süleymanoğlu E.**, (Ed.). Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu, Makaleler, Dil-Edebiyat-Eğitim-Folklor, Önsöz – Annemiz Hayriye Memoğlu-Süleymenoğlu Yenisoğlu (12–21) [Електронен ресурс, 30.08.2020].

десет години по-рано. След специализация в Баку на Мемова ѝ е забранено да защити дисертацията си там. По-късно Хайрие Мемова успява да защити в Баку през 1975 г. при проф. Агамуса Ахундов. Засиленият натиск върху турците, които преподават на студенти, води до отстраняване на Мемова от Катедрата по източни езици през 1981 г. В началото на ноември 1981 г. вратата на стаичката ѝ в университета е разбита³⁹⁶. Тя продължава да ходи редовно в СУ, но не води часове, оставена е без заплата и без право да преподава в продължение на повече от 4 г., защото трудовата ѝ книжка ѝ е отнета. Партийната организация към университета също неофициално я изключва от редиците си. През 1981–1985 г. Хайрие Мемова е принудена да работи на половин ден в Електрокарния завод в София като чистачка, за да оцелява.

Междувременно Държавна сигурност образува Дело за оперативна проверка (ДОП) „Лисица“ на Хайрие Мемова-Сюлейманова за *протурски национализъм*, водено от Шести отдел на ДС. Преследването срещу нея продължава 7 години. Формалният повод е публикуваният през юли 1981 г. нейн *Българско-турски тематичен речник*. Според спомените ѝ речникът е конфискуван още в Университетската печатница и със заповед на Ректората № 4170 от 14.07.1981 г. е сформирана комисия за неговото изгаряне. Освен това, по нейни твърдения, служебни лица изземват и оригинала на непубликуван *Турско-български речник*, който тя е подготвила за издаване. Така и двата речника са унищожени³⁹⁷. Заповедите на ректора от този период липсват, затова не могат да бъдат потвърдени намеренията за изгаряне на издадения речник, но спирането му от разпространение е добре документирано в архивите на ДС. При постъпленieto на документите от Софийския уни-

³⁹⁶ Архив на ДС, Шраз-35711, Дело № 19865, ДОП „Лисица“, л. 88.

³⁹⁷ Süleymanoğlu E., Op. cit., p. 16.

верситет в държавния архив, заповедите на ректора не са сред документите за постоянно съхранение и вероятно са унищожени. Хайрие Мемова е разполагала с копия от тези заповеди и затова цитира точните им номера и дати. При сравнение с предходни заповеди на ректора, които се съхраняват в архива, се вижда, че посочените от Мемова номера отговарят на номерацията по документооборота.

Друга документална празнина за изследване на тези събития са протоколите на Катедрата по източни езици. Част от тях липсват и този проблем е поставян на обсъждане много пъти в самата катедра. Обсъждани са случаи на подмяна на протоколи, фалшифициране, изчезване. Този въпрос възниква при всички конфликтни моменти в катедрата, констатира го и агентите на ДС в докладите си. Някои протоколи от заседания, които липсват в архивния фонд на СУ в Държавен архив-София, се откриват в личните архивни фондове на някои преподаватели.

Разследването срещу Хайрие Мемова се провежда от 19 агенти и доверени лица на ДС, като са използвани и б явочни квартири. От документите по разработката става ясно, че това са нейни колеги, студенти, близки, бивши съученици, състуденти и просто познати. Разработката е ръководена от кап. Георги Иванов Чапкънов (бивш студент на Мемова и преподавател на хонорар в катедрата), полковник Сапунджиев, началник на отделение 02 и подполковник Веселин Божков, началник отдел 04 на Шесто управление на ДС. Приложен е пълен арсенал от *мероприятия от конспиративната работа на ДС* – телефонно подслушване, (Мероприятие *Пирин*), микрофонно подслушване (Мероприятие *Родопи*), контролиране на личната кореспонденция (Мероприятие *Вихрен*) и др.

На 11 август 1983 г. в домовете на бившите преподаватели в специалност *Турска филология* Риза Моллов и Мефкюре Моллова, доц. Ибрахим Татарлъ, Хайрие Мемова и Салих Бакладжиев (БАН) е направен обиск по едно и също време и

книгите и архивите им са иззети. Конфискувани са и магнетофонни записи и текстове от турското народно творчество, събирани при многогодишните им теренни проучвания. Претърсването, обискът и изземването на тяхната научна литература и ръкописи е извършено от Главно следствено управление (ГСУ) с началник генерал Коцалиев, който пряко ръководи акцията. От протокола за обиска в къщата на Мемова става ясно, че са иззети огромно количество ръкописни материали, конфискувани са ѝ всички книги от областта на тюркологията, публикуваните и готови за публикация изследвания, всичкият материал в областта на диалектологията и фолклора на

турците (заедно със записите), събирани по време на научните им експедиции години наред³⁹⁸.

Част от иззетата литература от Мефкюре и Риза Моллови, Хайрие Мемова, Ибрахим Татарлъ и Салих Бакладжиев е инкриминирана и е предадена в Секретния фонд на библиотеката при Катедрата по източни езици на Софийския университет³⁹⁹.

През 1985 г., след като ѝ е сменено

³⁹⁸ Писмо до министъра на вътрешните работи от 24 януари 1993 г. (Личен архив на Михаил Иванов)

³⁹⁹ Архив на ДС, ШПРАЗ-35711, Дело № 19865, ДОП „Лисица“, л. 153.

името, Хайрие Мемова започва работа в БАН. В архива на академията са съхранени преписките по назначаването ѝ⁴⁰⁰. Научният съвет при ИБ-БАН провежда на 29.12.1987 г. заседание за обсъждане на труда на н.с. Ирена Ясенова *Славянски лексикален компонент в турския език и балканските тюркски говори*⁴⁰¹, а две години по-късно, на заседание на 28 декември 1989 г., Научната комисия по филологически науки при ВАК с протокол № 9 дава научното звание *стариши научен сътрудник II ст.* на Ирена Юлиянова Ясенова⁴⁰². Това се случва ден преди решението за възстановяване на имената на турците и мюсюлманите и месеци след като авторката вече е поела по принудителния път на емиграцията. Така в България Хайрие Мемова не получава нито една научна степен, въпреки че целият ѝ научен път е в родината ѝ. В днешно време изследването на опитите ѝ за научна реализация са затруднени от липсата на документи, унищожени умишлено, за да се заличат мюсюлманските имена в тях.⁴⁰³ Както се вижда, документи за тази трудна житейска и научна съдба се съхраняват предимно в архива на тайните служби. Освен история за преследване, научно и физическо, това е още една история за изчезнал и безвъзвратно разпилян научен архив.

⁴⁰⁰ НА-БАН, ф. 113, оп. 5, а.е. 26, л. 1.

⁴⁰¹ НА-БАН, ф. 113, оп. 5, а.е. 37, протоколи на Директорския съвет.

⁴⁰² ЦДА, ф.1120, оп. 21, а.е. 1330, л. 74–109.

⁴⁰³ Все по-трудно става за изследователите и да синхронизират насилствено сложените имена с истинските.

И... едно архивно недоразумение (Златка Чолакова)

Златка Чолакова (1899–1985)⁴⁰⁴ е писателка от периода между двете световни войни, станала известна с публикуваните си пътеписи за Египет, Палестина, Америка и др. Името ѝ остава извън литературния канон, макар и да е част от женските литературни кръгове и дори е сред основателките на Женския литературен клуб.

Златка Чолакова споделя леви, социалдемократически убеждения, което се вижда от ранния ѝ дневник. След преврата през 1944 г. тя е по-скоро близко до идеологията на новия режим и първоначално се вписва добре. Книгата ѝ за пътуването в СССР – „30 дни в Съветите“ е издадена през 1944 г. и веднага преиздадена още през 1945 г. Затова пък книгата ѝ „Свободата на Македония“ (1942 г.) се оказва в списъка със забранени книги от новия режим. Тази амбивалентна ситуация за Златка Чолакова продължава до края на живота ѝ. Тя се опитва да се впише в новия литературен канон и създава няколко произведения, които първоначално отговарят на него – най-известното от които е повестта „Кадрие“ (1953 г.). В нея се разказва за социалистическото модернизиране на родопското село и еманципирането на родопската жена. Тази повест е използвана широко от властта при пропагандата сред жените от Родопите и в школите за

⁴⁰⁴ Подробно изследване за Златка Чолакова и непубликуваните ѝ произведения вж: **Муратова Н., Кр. Попова, Ж. Назърска.** Да излезеш от сянката. Непубликувани произведения на Златка Чолакова и Олга Чавова, Благоевград, 2016.

активистки през 1960-те години. Скоро обаче и тази, иначе донесла нова известност на авторката си, повест бива бързо забравена, заради започналата политика на промяна на имената на помаците. Златка Чолакова многократно се опитва да намери отново „пулса на времето“ и изпраща различни свои произведения до издателствата, но безуспешно. Паралелно с опитите за публикуване, тя повече от 30 години пише и неща, които не смята да публикува – „за чекмеджето“. Те са остри критики към политиките на режима – шеги, подигравки, които подписва с псевдонима „Злъч“, явно израз на дълго трупано недоволство. В тях тя създава гротескни образи – на Тодор Живков, Симеон и т.н., описва карикатурни ситуации, събира в тетрадка вицове, съчувства на обезземлените селяни, на политическите затворници и т.н. Дори написва пророчески разкази, като например тази сатирична пиеса⁴⁰⁵ от 1972 г.: *Навечерието на новата 2000 година: Кореком е затворил; Тодор Живков е избягал; Комунизмът рухва; Високо във властта цари паника къде да се скрият долларите. Един от високопоставените комунисти – другарят Траков чува по радиото, че цар Симеон се връща от Мадрид, дори вече е пристигнал.*

На летището са кацнали американски хеликоптери. Американският президент Никсън поздравява гостите си – български политици от всички поколения.

Трудно е да се каже колко жени са писали „за чекмеджето“ през тоталитарния режим, защото такива произведения не попадат в държавните архиви по обясними причини. Единствено случайност и добра съдба би могла да ги извади наяве. Случаят с архивния фонд на писателката Златка Чолакова е от категорията на архивните приключения с поредица

⁴⁰⁵ „Републиканци по убеждения, но...миш-маш“ от поредицата „Внуците на Бай Ганя“, Пак там, с. 240–271.

от случайности, които показват, че колкото и строго да са регламентирани постъпленията в един архив, винаги има място за изненади.

Попадането в държавните архиви през 1986 г. на такова творчество може да се случи само като недоразумение. Златка Чолакова живее сама и няма собствено семейство. След смъртта ѝ, нейната сестра предава срещу възнаграждение личния ѝ архив в Централния държавен архив. Експертната комисия на архива, състояща се от известни архивисти и един професор историк, излиза със становище документите да бъдат откупени. Пред комисията авторката е представена като известна писателка, награждавана с ордени и медали. За фондовете, които се откупват от държавата обикновено се правят рецензии. През тази година в архивната система са откупени цели 41 фонда от общо 172 постъпления (от тях 51 са лични фонда). По същото време в архива постъпват важни фондове, като например на актрисата Мими Балканска, художникът проф. Никола Маринов, д-р Симеон Гунчев и др., 100 000 негатива на фотоателие „Луна“, допълнения към фонда на Дора Габе, предадени от племенницата ѝ Ани Суружон⁴⁰⁶ и други ценни документи.

Фондът на Златка Чолакова е обработен две години след постъпването му и на 13 юни 1988 г. Експертно-проверовъчната комисия при Централния държавен исторически архив (сега ЦДА) препоръчва ръкописите във фонда да се категоризират във втора категория, а останалите документи – в трета. Комисията препоръчва и допълнително извършване на категоризация до архивна единица⁴⁰⁷ – което означава всяка една архивна единица да бъде преценена според важността на документите в нея. Въпреки всички тези етапи от оценката

⁴⁰⁶ ЦДА, Ф. 543, Оп. 4, а.е. 37, л. 35–37.

⁴⁰⁷ Пак там, а.е. 14, л. 56.

на архивния фонд на Златка Чолакова, в държавния архив никой не забелязва нейното скрито творчество, за което в тези времена би бил преследван не само авторът, но и всеки, който го притежава или дори само знае за него. Фондът е доста обемист – 216 архивни единици, повечето от тях многолистни и някои писани на ръка. Но точно тези произведения, които осмиват режима, са написани на пишеща машина, а някои от тях имат по няколко варианта и са напълно четливи. Това означава, че нито сестрата, която предава документите в държавния архив, ги е чела, нито пък специалистите на всички

етапи от обработката и експертизата в архива. Но колко дълго може да остане непрочетен един архив? Поредица от случайности, 30 години по-късно, доведоха и до неговото разкриване.

В опит да проучим неизвестната ни до този момент авторка на повестта „Кадрие“ заедно с Кристина Попова решихме да потърсим повече информация за нея. Първоначално намерихме фонд,

съхраняван в Български исторически архив⁴⁰⁸ на името на нейния баща Добри Чолаков, който е известен интелектуалец между двете световни войни. Този фонд се оказва типичен пример за *скрити архиви на жени*, когато документите им се озовават в архивните фондове на техните бащи, съпрузи, братя. Една голяма част от документите в архивния фонд на Добри Чолаков са именно на дъщеря му Златка Чолакова. Те обаче не се отнасяха за творчеството ѝ и затова продължихме търсенето в други архиви. Проверка в личните фондове в Централен държавен архив показва, че липсва личен фонд на името „Златка Добрева Чолакова“, но има фонд на подозрително близко звучащото име „Здравка Добрева Чолакова“.⁴⁰⁹ Инвентарният опис на този фонд се оказва недостъпен, липсваше и историческа справка за фондообразователя и не можехме да установим дали става дума за нашата героиня или за друга жена. От описанието в информационната система на архивите разбрахме, че фондът има 224 архивни единици и решихме да подходим непрофесионално – да прочетем поред всички архивни единици в целия архивен фонд, защото това беше единственият начин да разберем съдържанието му. Така постепенно пред нас се отвори един свят, за който бяхме неподготвени. Още от първите архивни единици разбрахме, че всъщност фондът не е на несъществуваща „Здравка Добрева Чолакова“, а на „нашата“ Златка Чолакова. Една част от документите бяха безинтересни, но продължихме да поръчваме всички архивни единици докрай. Постепенно започнаха да ни се предоставят ръкописи на нейни непубликувани произведения в различни редакции и на най-различни теми. Така се натъкнахме и на разкази с недопустими за времето си сюжети, обединени в поредицата „Внуците на Бай Ганьо“. Смайването

⁴⁰⁸ БИА, Ф. 872.

⁴⁰⁹ Информационната система на архивите днес вече е поправила тази грешка и намирането на документите е лесно.

ни от тези разкази ни накара да проучим по какъв начин са попаднали тези ръкописи в държавните архиви. Установихме, че фондът е откупен от Централния държавен исторически архив през 1986 г. от сестрата на Златка Чолакова – Богдана Нотова, преминал е през всички процедури за откупуване, експертна оценка и т.н. на държавните архиви. Това още повече ни озадачи, защото в този период никой не можеше да пише открито и с ирония за Тодор Живков, Людмила Живкова, Симеон Втори и т.н., още по-малко пък такива писания биха могли да попаднат в държавна институция. Разбрахме, че сме се натъкнали на „тайно“ творчество, което е имало невероятния шанс след смъртта на авторката му да не бъде прочетено от никого и по тази причина да бъде съхранено. Поради големия обем на този архив, немалка част от който безинтересен, никой всъщност не е прочел в дълбочина всичко. Това се оказа шанс за паметта и същевременно парадокс – държавата, която е осмяна в сатиричните разкази на писателката, откупува и плаща за „вечното“ им съхранение.

Така, в определен смисъл, архивът на Златка Чолакова се разкри като еманация на съдбата на женското писмовно наследство – скрито, сгрешено, непрочетено, неописано.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възникването на архивите на жени е резултат от движението за права на жените в края на XIX век. Първите архивни опити за целенасочено документиране на живота на жените и събиране на архив започват от средите на активистките на тези движения в Европа и Северна Америка. Следващата стъпка е академичното осмисляне на целенасочените усилия за съхраняване и писане на история на жените. Думите на Мери Биърд „*Няма документи, няма история*“ маркират столетната траектория на изграждане на инфраструктура на женската памет. Днес съществуват разнообразни модели, институционализирани архиви или граждански инициативи, международни мрежи, дигитални архиви и др. Те са израз на гражданската намеса в политиките на паметта и това обяснява защо в тоталитарните общества няма архиви на жени.

Характерното за архивите на жените е, че те разрушават конвенционалните норми на класическите исторически архиви и обогатяват редица архивни практики, като разрушават регламентираните граници между институциите на паметта – архиви, музеи и библиотеки. Това е свързано с факта, че жените съхраняват различни неща за своя живот, дори женското документално наследство е различно, както и начинът му на създаване.

Изследователите виждат документите на жени и женските движения в контекста на тяхната "акумулация", натрупване и селектиране, като сегменти в личната история на живота и в техния широк социален контекст.⁴¹⁰ Документирането е неотделима част на женската биография и изследването на

⁴¹⁰ **Bernold, M., J. Gehmacher**, Autobiographie und Frauenfrage. Tagebuecher, Briefwechsel, Politische Schriften von (1884 – 1970), L'Homme Archiv 1, Quellen zur Feministische Geschichtswissenschaft, Wien-Koeln-Weimar: Boehlau Verlag, 2003.

мотивацията за селектиране и формиране при отлагането на документите е въпрос на реконструкция. Важно е да се отговори на въпроси като: Какво оставя след себе си една жена? Какви документи пази тя и какви оставя като ненужни? Кога и как се "отлагат" документите, които да бъдат запазени? Какви документи една жена пази от различни периоди от живота си и защо?

Съществуването на архиви на жени е в пряка връзка и с промените в хуманитарните и социалните науки, с разрастването на информационно-комуникативните връзки и с информационните науки. Доколко обаче съвременните теории, изследователски постижения са приложими към изследването на историята на жените у нас и към българските архивни политики? За разлика от европейския и американския опит, където документирането на живота на жените е целенасочена дейност, започнала преди повече от век, у нас, както и в други страни от постсъветското пространство, не се създават архивни колекции за жени извън държавните архиви. По тази причина връзката *женско движение – женски архиви – история на жените* у нас не се осъществява. Макар да съществува висока женска култура на документиране в женските движения преди 1944 г., архивите на женското движение не са съхранени или са частично запазени, нито пък има примери някои от активистките на движението да подемат подобна гражданска инициатива по примера на европейските и американските феминистки. В последствие условията на тоталитарна и идеологическа доминация оформят система на държавен монопол върху историческата памет, която прекъсва естествения процес на наслагване/напластяване на документално наследство на жените.

Спецификата на методиката и съществуването само на държавни архиви очертават рамките на архивните наличности за историята на жените в България. Политиките на архивиране и строгата архивна методика не поощряват събирането на документите на жените: по-малко комплектуване на лични

фондове на жени, в семейните и родови фондове, където се крият много женски истории, чрез описанията и разкриването на документите. Картографирането на сегашното състояние може да очертае промяната на архивните политики и възможностите за това в бъдеще.

Важна посока задават и изследванията на жени, които не присъстват в държавните архиви или са *скрити* под някаква форма. Проучването им е невъзможно без специална архивистка компетентност и без целенасочена архивна политика за разкриване на документите. От друга страна, отварянето на други, алтернативни архиви, като тези на Държавна сигурност и на Българската комунистическа партия, разшири изследователското поле и на терена на изследванията на историята на жените. Разгледаните архивни политики и изследователски случаи показват необходимостта от търсене на разнообразни източници и използване на различни методи, за да стане възможно представянето на повече женски истории.

Изследването на историята на жените у нас се нуждае от разширяване на документалната база повече, отколкото тази необходимост съществува в другите европейски страни. Една от посоките на издирване представляват и изследванията в чуждестранни архиви, научни архиви и др.

Изследванията на женското минало могат да стимулират и архивирането и да създадат нагласи за граждански инициативи в тази посока. Те могат и да променят политиката, включително и на държавната архивна система, която в стратегията си за обществена ангажираност на архивите задължително да включва и грижа за женското документално наследство. Защото превръщането на жените от обект на архивиране в субект, изисква паметта да бъде окуражавана.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алманах на Софийския университет "Климент Охридски", 1939–1988. Т. 1–3. – София, 1988.

Ангелова, Милена. (Не)споделената памет на късния социализъм: движението "Народната памет разказва" (1983–1989), София: СемаРШ, 2010.

Ангелова, Милена. „Бойците против фашизма“ – власт и привилегии (1945–1951) – Дзяло. Е-списание в областта на хуманитаристиката, X–XXI в. год. VII, 2019, бр. 15; <https://www.abcdar.com>.

Баберовски, Йорг. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе, Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд „Президентский центр Б. Н. Ельцина“ 2010.

Блоун, Фрэнсис, Уильям Розенберг. Споры вокруг архивов, споров вокруг источников. – В: Каспэ, Ирина М (ред.). Статус документа: окончательная бумажка или отчужденное свидетельство?, Москва: Новое литературное обозрение, 2013, 125–153.

Бурнаски, Георги. Жените сред елита на турската общност в България: подготовка за и участие в политическия живот (1944 – 1984). – Анамнеза, 2019, 3, 31–66.

Вачева, Албена. В периферията на канона. Българските писателки от първата половина на XX век, София: Просвета, 2014.

Воденичаров, Петър, Кристина Попова, Анастасия Пашова. „Искам човекът да е приятен и да си правим моабет“: Речево поведение и жизнени светове на българите мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко, Благоевград: Санра Бук Тръст, 1998.

Воденичаров, Петър. И ромите имат право на история. – Пашова, Анастасия, Нурие Муратова (съст.). Ромски архив. Демократична публичност чрез право на история, Благоевград: Университетско издателство „Н. Рилски“, 2017, 5–13.

Ганди, Лийла. Постколониална теория. Критическо въведение, София: „Кралица Маб“, 2005.

Генчев, Евгений (ред.). Горчиви истини: Свидетелства за комунистически репресии, София: Център за подпомагане на хора, преживели изтезания – АСЕТ, 2003.

Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. Покръстването на българите-мохамедани 1912–1913. Документи, София: АИ "Проф. Марин Дринов", 1995.

Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим, София: Сиела, 2008.

Груев, Михаил. Между петолъчката и полумесеца, Ст. Загора: ИК „Кота“, 2003.

Груев, Михаил, Веселин Тепавичаров (съст.). Насилие, политика и памет: комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя, София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2011.

Даскалова, Красимира, Татяна Кметова (съст.). Пол и преход: 1938–1958: сборник доклади от Академична конференция, София: Център за изследвания и политики за жените, 2011.

Даскалова, Красимира. Жени, пол и модернизация в България 1878–1944, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Даскалова, Красимира. Жените в българските учебници по история. – В: Даскалова, Красимира, Корнелия Славова (съст.). Женски идентичности на Балканите, София: Полис, 2004.

Джерманова, Цветана. Спомени от лагерите, София, 2011.

Димитрова, Снежана. Жените, историята и нищо повече. Предизвикателствата на рефлексивната история, София, 2005.

Димова, Виктория. Зелената попадия, София: Звезди, 2009.

Зафер, Зейнеп, Вихрен Чернокожев (съст.). Когато ми отнеха името: „възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности, София: Изток-Запад, 2015.

Зафер, Зейнеп. Турското крило на Независимото дружество за защита правата на човека (НДЗПЧ) – Балканистичен форум, 2019, 3, 91–127.

Ибрахимова, Зейнеп. Завинаги изселени – В: Груев, Михаил, Веселин Тепавичаров (съст.). Насилие, политика и памет: комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011, 602–629.

Иванова, Евгения, Велчо Кръстев. Ромската жена. Пространства и граници в живота й., Стара Загора, 2008.

Иванова, Евгения. Отхвърлените "приобщени" или процесът, наречен "възродителен" (1912–1989), София: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002.

Ивекович, Рада. Жените, национализмът и войната: „Прави любов, а не война“. –В: Даскалова, Красимира, Корнелия Славова (съст.). Женски идентичности на Балканите, София: Полис, 2004.

Ирата Елена, Франсоаз Лабори, Елен Льо Доаре, Даниел Съонотие. Критичен речник на феминизма, (превод от френски). Изд. на Фондация „Център за изследвания и политики за жените“, С., 2010.

Калиновский, Артемий. Призывники социализма: таджикската интелигенция и деколонизация по-советски, Новое литературное обозрение, Постсоветское как постколониальное. Специальный выпуск, №161, (1/2020).

Карадакова, Биляна. „Девическите манастири в българските земи XVIII – началото на XX век“, Дисертация, Югозападен университет „Неофит Рилски“, 2015.

Карамихова, Маргарита. Ромската жена и домашното насилие. – Насилието в ромското семейство (културални измерения на проблема). С. 2003.

Кацунов, Валери, Джени Иванова, Цветана Величкова (съст.). Жените в историята на академичната наука в България: хабилитираните жени в БАН. Енциклопедичен справочник. София: Ропринт, 2018.

Кирова, Милена (съст.). Неслученият канон. Български писателки от 1944 година до наши дни, София: Алтера, 2013.

Кирова, Милена. Неслученият канон: Български писателки от Възраждането до Втората световна война. София: Алтера, 2009.

Колева, Даниела. Памет и справедливост. Лични спомени и публични разкази за комунизма. София: Сиела, 2020.

Кючуков, Христо. Юбилейно за д-р Мефкюре Моллова, Берлин, 2016.

Ланцингер, Маргарет, Рафаела Сарти. Как „Момичето от Шпингес“ се превърна в Катарина Ланц. Изобретяването (making of) на една героиня от антинаполеоновите войни – В: Попова, Кристи-

на, Нурие Муратова (съст.). Архиви на жени и малцинства, Субекти на архивиране, т. 3, Благоевград, 2011, 106–131.

Лулева, Ана. Жените лагеристки. За колективната памет на едно поколение. – В: Пол и преход 1938–1958. Съст. Красимира Даскалова и Татяна Кметова. С., 2011, 142–153.

Лулева, Ана. Конструирование гендера в българском социалистическом проекте. Женский вопрос. – В: Женщина в российском обществе. Москва, 2005, 2, 34–55.

Лулева, Ана. Образи на половете в българското село през ХХв. – между традиционното и модерното. – Българска етнология, 2001, 2, 26–40.

Марков, Георги (съст.). Дружба „Родина“. Спомени за бъдещето..., София: Тангра ТанНакРа ИК, 2009.

Методически кодекс, Свитък II, София: Държ. агенция Архиви, 2013.

Методически кодекс, София: ГУА при МС, 1982.

Муратова, Нурие. Женските дружества през втората половина на 40-те години – една мъжка инициатива за женско равнопоставяне. В: Пол и преход, 1938–1958, 222–234.

Муратова, Нурие, Зейнеп Зафер. Политически и научни репресии – случаят Хайрие Мемова-Сюлейманова. – Балканистичен форум, 2020, 3, 9–56.

Муратова, Нурие, Кристина Попова, Жоржета Назърска. Да излезеш от сянката. Непубликувани произведения на Златка Чолакова и Олга Чавова, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2016.

Муратова, Нурие. (Без)опасните врагове на режима: неизвестните истории на три известни жени от земеделското движение. – Балканистичен форум, 2019, 3, 310–324.

Муратова, Нурие. Политики на социалистическата власт в България към жените мюсюлманки – В: Знеполски, Ивайло (съст.). Да познаем комунизма, София: Сиела, 2011.

Мухарска Ралица (съст.). Майки и дъщери. Поколения и посоки в българския феминизъм, С. 1999.

Назърска, Жоржета. Девическите занаятчийски практически училища – един успешен социален и държавен експеримент в България (90-те год. XIX – 40-те год. на XX в.), Балканистичен форум, 1, 2019, 218–238.

Назърска, Жоржета. (Само)наложени мълчания: „Пренаписване“ на биографиите на българските интелектуалки след 1944 г. – Балканистичен форум, 2015, 2, 176–184.

Назърска, Жоржета. Домакинският печат в модернизацията на българското село: изследване на случай от 30–40-те години на XX в. – Балканистичен форум, 2020, 1, 28–47.

Назърска, Жоржета. Достъпът на жените до българската университетска наука (1918–1944). – Исторически преглед, 2005, 5–6, 116–147.

Назърска, Жоржета. Жени и академична власт: по примера на българските висши училища (20-те-50-те години на XX век). – Исторически преглед, 2010, 5–6, 110–136.

Назърска, Жоржета. Историята като професия на българските жени. – История, 2005, 2–3, 42–64.

Назърска, Жоржета. Мара Лещова-Трънка – в „търсене на родното“ между Париж и София, В: Кирилицата в духовността на европейската информационна цивилизация. – София: За буквите-О писменехъ, 2008, 738–751.

Назърска, Жоржета. Политически преход и средно образование в България (1944–1950): case study на Първа софийска девическа гимназия. – Дриновски сборник, т.11. – Харков-София: БАН, 2018, 391–401.

Назърска, Жоржета. Университетското образование и българските жени 1879–1944, София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2003.

Назърска, Жоржета. Участие на българските жени учени в научни мрежи (1919–1944) – История, 2011, 2, 24–33.

Пашова Анастасия (съст.). Семейство, религия и всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи (Историко-антропологически аспекти), Благоевград: БОАСО, 2003.

Пашова, Анастасия и др. „Искам благородна професия...“: Традиции, мода, модерност в Западните Родопи, Благоевград: Клуб „Отворено общество“, 2000.

Пашова, Анастасия, Петър Воденичаров. *Възродителният процес* и религиозната криптоидентичност на мюсюлмани от Благоевградския окръг – Балканистичен форум, 2010, 1, 81–158.

Пашова, Анастасия. „Всички цигани да се преобразят в българи“: Политики на тоталитарната власт към ромите в България

/1944 –1989/ – Попова, Кристина, Милена Ангелова (съст.). – В: Обществено подпомагане и социална работа в България, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2005, 172–199.

Пашова, Анастасия. Толерантност в различността (Жизнени светове и ценности на ромската култура), Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2002.

Петкова, Елена. Всекидневието на българките мюсюлманки в Средните Родопи. София: ИК Гутенберг, 2015.

Пиринчиева, Лиляна. По бодлите на идеалите, Велико Търново, 2007.

Пискова, Марияна. Архивни документи за историята на ромите в системата на българските държавни архиви. – В: Пашова, Анастасия, Нурие Муратова (съст.). Ромски архив. Демократична публичност чрез право на история, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2017, 283–299.

Пискова, Марияна. Предписания на паметта: Архивни политики към документалното наследство на жени и малцинства в българските архиви през втората половина на XX век и началото на XXI век. – В: Попова, Кристина, Нурие Муратова (съст.). Архиви на жени и малцинства, т. 3, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2011, 14–27.

Политиката на БКП към етническите, етнокултурните и имигрантските групи в България (1944–1989 г.): по документи на фондовете на БКП, съхранявани в ЦДА, Архивни справочници, 18, София: ДА „Архиви“, 2015.

Попова, Кристина. Езикът на дрехата, курсовете по мода на Българския женски съюз (БЖС) в София през 30-те години на XX век под ръководството на берлинската моделистка Лоте Вернекинк, В: Чрез миналото – към бъдещето. Сборник в чест на 60-ата годишнина на професор днк Маргарита Карамихова, С., 2018, 267–278.

Попова, Кристина, Нурие Муратова. Пространства на женския глас. Документални следи за първите участия на жените в избори в България (1937–1939 г.), Научни известия – Югозападен университет „Неофит Рилски“. Правно-исторически факултет, Т. 6, бр. 1–2 (2010), 209–224.

Попова, Кристина. „Без еснафски хленч“. Първите жени в българския парламент – народните представителки в 26-тото ОНС и Великото народно събрание и дебатите по социалната политика на

новата власт (декември 1945- април 1947). – В: Воденичаров, Петър, Елена Тачева (съст.). Тероризъм, интелектуализъм, балкански безпокойства. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2005, 146–164.

Попова, Кристина. Писма, его- документи, манастирски архиви. Три издания на поредицата на L’Homme за феминистични исторически изследвания – Балканистичен форум, 2012, 2, 199–202.

Попова, Кристина. „...Социалната работа, която избрах за професия на моя живот...“. Райна Петкова (1895–1957) в огледалото на своето служебно досие, Архиви на жени и малцинства, Субекти на архивиране, т. 3, Благоевград, 2011, 157–170.

Рагару, Надеж. Пътуване в идентичността. Пространство-време на „принадлежностите“ на българските турци, установили се в Турция. – Българска етнология, бр. 2, 2015, с. 242-260

Радовановић, Војслава. Еврејски историјски музеј у Београду. Савез јеврејских општина Србије, Београд, 2010.

Рошкева, Ренета. Русенското женско движение в преход, В: Пол и преход: 1938–1958, Красимира Даскалова, Татяна Кметова (съст.), София, 2011, 243–255.

Сборник от нормативни актове по архивното дело България, София: ГУА, 1978.

Стоянов, Валери. “Дьорд Хазай в ранните години на българската университетска тюркология“, В: Тюркологията днес. Предизвикателства и перспективи, Йорданова Милена, Саръиванова Ирина (съст.), С., 2017, 171–180.

Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. София: ЛИК, 1998.

Танчева, Живка. Петко Франгов, Бяла черква, 2013.

Тлостанова, Мадина. Деколониальные гендерные эпистемологии, Москва: 000 ИПЦ „Маска“, 2009.

Тодорова, Мария. Историческа традиция и промени в България: женски или феминистки проблеми? – В: Даскалова, Красимира, Корнелия Славова (съст.). Женски идентичности на Балканиите, София: Полис, 2004.

Тодорова-Петкова, Бонка, Иван Панайотов, Виктория Тилева, Здравка Нонева-Бабачкова, Кирила Възвъзова-Каратеодорова. Правила за комплектуване, обработка, запазване и използване на документалните материали от личните и обществените

архивни фондове и колекции от XIX и XX век. (Из опита на Български исторически архив при Държавна библиотека „В. Коларов“) – Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“, 1954, Без номер, 218–298.

Узунова, Румяна. Някога, в 89-а. Интервюта и репортажи от архива на журналистката от радио „Свободна Европа“, Александриева Лиляна (съст.), София: Фондация „д-р Ж. Желев“, 2007.

Уффельманн, Дирк. Постколониална теория как постколониален национализъм, Новое литературное обозрение, Постсоветское как постколониальное. Специальный выпуск, №161, (1/2020).

Фуко, Мишел. Археология на знанието, прев. Антоанета Колева, С. 1996.

Христова, Нина. Фрагменти от паметта за Слатина, С., 2013.

Чичовска, Весела. Политиката срещу просветната традиция, София: ИК Гутенберг, 2011.

Шишков, Стою. Помашки сълзи. – Български преглед, 1896, IV, 25–33.

Эткинд, Александр. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России, Москва: Неприкосновенный запас, 2013.

Alexander, Ben. Excluding Archival Silences: Oral History and Historical Absence. – Archival Science, 2006, 6, 1–11.

Bair, Sarah. Inclusive Historical Narratives: Lessons from Mary Ritter Beard and Carter G. Woodson. – Social Studies Research and Practice, 2015, v.10, no. 2, 124–134.

Bard, Christine. Les gardiennes de la mémoire. – Extrait du Bulletin Archives du féminisme, 2003, 5. Web. 20.02.2021.
<http://www.archivesdufeminisme.fr/ressources-en-ligne/articles-et-comptes-rendus/fonds-archivesbibliotheques-musees/bard-c-les-gardiennes-memoire/#r9>.

Bastian, Jeannette A. ‘Play Mas’: Carnival in the Archives and the Archives in Carnival – Records and Community Identity in the US Virgin Islands. – Archival Science 2009, 9, 113–125.

Beard, Mary Ritter. America Through Women’s Eyes, 1933.

Beard, Mary Ritter. America Through Women’s Eyes, New York, Macmillan Co. 1933.

Beard, Mary Ritter. On Understanding Women, New York, 1931.

Beard, Mary Ritter. Woman's Work in Municipalities, New York, Appleton, 1915.

Beard, Mary Ritter. Women as Force in History: A Study in Traditions and Realities, Macmillan, New York 1946.

Bernold Monika, Johanna Gehmacher, Autobiographie und Frauenfrage. Tagebuecher, Briefwechsel, Politische Schriften von (1884 – 1970) [Autobiography and the woman question. Diaries, correspondence and political writing by Mathilde Hanzel-Huebner (1884 – 1970)], L'Homme Archiv 1, Quellen zur Feministische Geschichts-wissenschaft, Wien - Koeln – Weimar: Boehlau Verlag, 2003.

Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, and Anna Loutfi (Eds.) Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries, Budapest: Central European University Press, 2006.

Blouin Francis X. and William G. Rosenberg. Processing the Past: Contesting Authority in History and the Archives. New York:Oxford University Press, 2011.

Burton, Antoinette. Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home, and History in Late Colonial India, New York: Oxford University Press, 2003.

Buss, Helen M. and Marlene Kadar (Eds.). Working in Women's Archives. Researching Women's Private Literature and Archival Documents, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2001.

Cox, Richard J. The Concept of Public Memory and its Impact on Archival Public Programming. – Archivaria, 1993, 36, 122–135.

Derrida, Jacques. Archive Fever: A Freudian Impression, The University Chicago Press, 1996.

Dill, Bonnie Thornton, Ruth Enid Zambrana. Emerging Intersections, Race, Class, and Gender in Theory, Policy, and Practice, Rutgers University Press, 2009.

Dill, Bonnie Thornton. Work at the Intersections of Race, Gender, Ethnicity, and Other Dimensions of Difference in Higher Education. – Connections, Fall, 2002, 5–7.

Ellingson, Ter. The Myth of the Noble Savage. Berkeley, London, Los Angeles: University of California Press, 2001.

Everard, Myriam, Francisca de Haan, *Rosa Manus (1881–1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist*, Leiden: Brill, 2017.

Fairclough, Norman. *Language and power*, London, 2001.

Fanon. Frantz. *Peau noire, masques blancs*. Черная кожа, белые маски. Превод на руски по изданието: Fanon F. *Peau noire, Masques blancs*. Paris: Éditions du Seuil, 1952. Новое литературное обозрени, 1/2020.

Foote, Kenneth E. *To Remember and Forget: Archives, Memory and Culture*. – *The American Archivist*, 1990, 53, 378–390.

Ghodsee, Kristen. *Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*, Princeton University Press, 2010.

Grant, Jane W. *In the Steps of Exceptional Women. The Story of the Fawcett Society 1866–2016*, London: Francis Boutle Publishers, 2016.

Hauser Margit. *STICHWORT – a Feminist Archive and Library in Vienna*, In: *Women and Minorities Archives. Ways of Archiving*, Popova, Kristina and all (eds.), Sofia-Viena: SEMARSh, 75–84.

Holmes, Diana and Carrie Tarr (Eds.), *A Belle Epoque?: Women and Feminism in French Society and Culture 1890–1914*, Berghahn Books, 2007.

Jardine, Boris and Matthew Drage. *The total archive: Data, subjectivity, universality*. – *History of the Human Sciences*, 2018, 31(5), 3–22.

Jardins, Julie Des. *Women and the Historical Enterprise in America*, The University of North Carolina Press, 2003.

Kayapinar, Ayşe. *Osmanli'dan günümüze Bulgaristan'da türk kadini*. – *International Journal of Social Sciences*, 2018, Vol.2, 2, 74–101.

Ketelaar, Eric. *Archiving People. A Social History of Dutch Archives*. Stichting Archiefpublicaties, 2019.

Kiupel, Birgit and Stefanie Pöschl. *Ein Brückenschlag zwischen analog und digital: das Digitale Deutsche Frauenarchiv*. – *Feministische Studien*, 2017, 35, 148–150.

Koleva, Daniela. *A Quest for Jewish Identity: Personal Memory and Collective Forgetting*. In: *Women and Minorities Archives, Ways of Archiving*, Kristina Popova, Marijana Piskova, Margareth Lanzinger,

Nikola Langreiter, Petar Vodenicharov (eds.), Sofia-Vienna, 2009, 85–93.

Law, Ian. Red Racisms: Racism in Communist and Post-Communist Contexts. New York: Palgrave Macmillan. 2012.

Lykke, Nina. Feminist Studies, A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing, Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality, New York: Taylor & Francis, 2010.

Mandić, Slobodan and Jovana Pavlović. The Association of the University Educated Women in Yugoslavia 1927–1941. – In: Popova, Kristina and all (eds.), Women and Minorities Archives. Ways of Archiving, Sofia-Viena: SEMARSh, 227–233.

Mandić, Slobodan and Jovana Pavlović. Yugoslav Women in Politics and Society Between Two World Wars: Digital Collection of the Daily Newspaper "Politika". In: Popova, Kristina and all (eds.), Women and Minorities Archives. Ways of Archiving, Sofia-Viena: SEMARSh, 174–180.

Mason, Kären M., Tanya Zanish-Belcher. Raising the Archival Consciousness: How Women's Archives Challenge Traditional Approaches to Collecting and Use, Or, What's in a Name? – Library Trends, 2007, Vol. 56, 2, Fall, 344–359.

McCall, Leslie. The Complexity of Intersectionality. – Signs, 2005, Vol. 30, 3, 1771–1800.

Mignolo, Walter D. Local Histories/ Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking, Princeton University Press, 2012.

Moseley, Eva. Women in Archives: Documenting the History of Women in America. – The American Archivist, 1973, April, 215–222.

Nahodilova, Lenka. Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990. – Contemporary European History, 2010, 19, 37–53.

Nazarska, Georgeta. The Bulgarian Association of University Women, 1924–1950. – Aspasia, 2007, Vol. 1, 153–175.

Nazarska, Georgeta. Girls as Members of an Educated Elite: The Bulgarian Case, c. 1850–1950. – In: O'Dowd, Mary and June Purvis (Eds.), History of the Girl, Palgrave Macmillan, 2018.

Nazarska, Georgeta. Muslim Women and the Women's Movement in Bulgaria (1940s–1960s): Archive Documentation and Historical

Problems. – In: Popova, Kristina and all (eds.), *Women and Minorities Archives. Ways of Archiving*, Sofia-Viena: SEMARSh, 123–133.

Neuburger, Mary. *Difference Unveiled: Bulgarian National Imperatives and the Re-dressing of Muslim Women, 1878–1989.* – In: Cronin, Stephanie (Ed.), *Anti-Veiling Campaigns in the Muslim: Gender, Modernism and the Politics of Dress*, Routledge, 2014, 252–266.

Neuburger, Mary. *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Ithaca: Cornell University Press, 2011.

Offen, Karen M. *European feminisms, 1700–1950: a political history*, Stanford University Press, 2000.

Reid, Kirsty and Fiona Paisley (Eds.). *Sources and Methods in Histories of Colonialism Approaching the Imperial Archive*, Routledge, 2017.

Ridener, John. *From Polders to Postmodernism: A Concise History of Archival Theory*, Litwin Books, 2009.

Ristovska-Josifovska, Biljana. *Woemn in Macedonia through-out Documentation*, In: *Women and Minorities Archives. Ways of Archiving*, Popova, Kristina and all (eds.), Sofia-Viena: SEMARSh, p. 247–257.

Schraub, David. *Playing with Cards: Discrimination Claims and the Charge of Bad Faith.* – *Social Theory and Practice*, 2016, Vol. 42, 2, 285–303.

Schuler, Martina. *Frauenarchive und Frauenbibliotheken.* – *Bibliothek Forschung und Praxis*, 1996, Vol. 20, 3, 348–369.

Schwartz Joan M. and Terry Cook. *Archives, records, and power: the making of modern memory.* – *Archival Science*, 2002, Vol. 2, 1–19.

Süleymanoğlu, Erhan (ed.). Prof. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yenisoý. Makaleler: Dil-Edebiyat-Eğitim-Folklor. Web. 30.08.2020. https://www.researchgate.net/profile/Erhan-uleymanoglu/publication/278584856_Prof_Dr_Hayriye_S_Yenisoy%27s_Work/links/5581630f08ae607ddc330c1a/Prof-Dr-Hayriye-S-Yenisoy-Work.pdf.

Swain, Ellen D. *Oral History in the Archives: Its Documentary Role in the Twenty-first Century.* – *The American Archivist*, 2003, Vol. 66, 139–158.

Tlostanova, Madina. Постколониальный удел и деколониальный выбор: постсоциалистическая медиация. – Новое литературное обозрение, 2020, 1. Web. 15.05.2020.

<https://magazines.gorky.media/nlo/2020/1/postkolonialnyj-udel-i-dekolonialnyj-vybor-postsocialisticheskaya-mediaciya.html>.

Tlostanova, Madina. The Janus-faced Empire Distorting Orientalist Discourses: Gender, Race and Religion in the Russian/ (post)Soviet Constructions of the "Orient". – Worlds & Knowledges Otherwise, 2008, Spring, 1–11.

Tlostanova, Madina. What Does it Mean to be Post-Soviet?: Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire, Duke University press, 2018.

Todorova, Miglena S. Race and Women of Color in Socialist/ Postsocialist Transnational Feminisms in Central and Southeastern Europe. – Meridians, 2018, Vol. 16, 1, 114–141.

Türe, Fatma and Birsen Talay. Kadın Belleğini Oluşturmada Kaynak Sorunu: Kadın Eserleri Kütüphanesi Ve Bilgi Merkezi Vakfı 20. Yıl Sempozyumu Bildirileri, 17–19 Nisan 2009, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi, 2009.

Voss-Hubbard, Anke. "No Documents – No History": Mary Ritter Beard and the Early. History of Women's Archives. – The American Archivist, 1995, Vol. 58, 1, 16–30.

Wolf, Eric. Europe and the People Without History, University of California Press, 1982.

Woodson, Carter G. The Education of the Negro Prior to 1861: A History of the Education of the Colored People of the United States from the Beginning of Slavery to the Civil War, 1915.

Zafer, Zeynep. 30. Yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Zorunlu Göç, Bölüm adı: Kuzeydoğu Bulgaristan Kadınının Zorunlu Asimilasyona Karşı Mücadelesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2020.

Zafer, Zeynep. Bulgaristan Türklerinin 89 Göçünü Hazırlayan Eritme Politikasına Karşı Direnişi, 89 GÖÇÜ Bulgaristan'da 1984–89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2012, 200–231.

Zafer, Zeynep. Bulgaristan'da Zorunlu Asimilasyona Karşı Mücadele ve Kadın. – International Journal of Social Sciences, 2018, Vol. 2, 2, 1–11.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ЛИЧНИ И СЕМЕЙНИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ НА ЖЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЪРЖАВНИ АРХИВИ

ЦЕНТРАЛЕН ДЪРЖАВЕН АРХИВ

Номер
на фонд

Фондообразувател

- 22К Карима, Анна (Анна Тодорова Велкова) (1871–1949)
32К Кларк, Елизабет Кляп (1867–1942)
43К Попова, Марта Иванова (1891–1978)
46К Снежина, Елена (Елена Янкова Кирчева) (1881–1944)
50К Иваненко, Оксана
51К Йорданова, Зорка Янкова (1904–1970)
55А Ожерелева, Евдокия Ивановна (1918–2007)
64К Славкова, Олга Димитрова (1895–1964)
65К Багряна, Елисавета (Елисавета Любомирова Белчева) (1893–1991)
69К Семесен фонд Елмазови, Михаил, Евгения Марс (Евгения Бончева-Елмазова), Павел (1859–1973)
77К Семесен фонд Радеви, Симеон и Бистра (1879–2010)
104А Делибашева, Райна Димитрова (1909–1979)
118К Каменова, Анна (Анна Михайлова Стайнова) (1890–1937)
124К Белчева, Мара Иванова (Белчева, Мара Ангелова) (1868–1937)
125А Зиколова, Светлана Стоянова (1926–)
127К Хлебарева, Мария Николова (1878–1954)
128К Петрова, Султана Рачо (1869–1946).
141Б Благоева, Стела Димитрова (1887–1954)
142А Колушева, Ана Недялкова (1907–)
144Б Киркова, Тина Трифонова (1872–1947)
145К Семесен фонд Стойчеви (1879–1956)
153Б Маймункова, Ана Кръстева (1878–1925)
155К Филаретова, Йорданка Савова (1843–1915)
161К Семесен фонд Гюмюшгердан (1768–1932)
187А Стоева, Димитринка Станчева (1934–)

- 189А Николова-Ленер, Даринка Ваклинова (1915–1987)
197Б Благоева, Вела (Виктория Атанасова Живкова) (1858–1921)
210А Джагарова, Евгения Христова (1937–)
219Б Димитрова, Лиляна Николова (Блага) (1918–1944)
225А Бенатова, Шели Самуилова (1927–)
236А Семеен фонд Ангелови (1923–)
288Б Живкова, Людмила Тодорова (1942–1981)
334Б Ангелова–Пресадашка, Трендафила (1921–1986)
354Б Раденкови, Павел и Петра (1902 - 1984)
368Б Тинева, Койка Петрова (1880–1964)
403Б Гаврилова, Елена Генчева (1909–2004)
419 Табакова, Цветана Борисова (1904–1936)
460 Мянкова, Марта Алексиева (1899–1964)
488К Морфова-Лукаш, Христина (1889–1936)
491К Симеонова, Недялка Димитрова (1901–1959)
503К Прокопова, Людмила Йосифова (1888–1958)
503 Цокова, Таня Стефанова (1911–1981)
542К Спиридонова, Катя Бръзицова (1902–1993)
544К Стоянова, Христина Атанасова (1886–1967)
545 Манчева, Найда Веселинова (1921–)
546 Стойчева, Мита Дончева (1909–1976)
557 Драгойчева, Цола Нинчева (1898–1993)
562К Бояджиева, Вера Христова (1897–?)
568К Семеен фонд Гешови (1849–1959)
578К Тодорова, Надя (Н. Т. Недялкова) (1908–1976)
581К Андонова, Ана Танева (1884–1967)
584 Касабова, Свобода Ставрева (1904–?)
585 Терпешева, Мария Господинова (р. 1902)
591 Дупаринова, Маргарита (1921–2005)
592К Винарова, Надя Симеонова (1903–1991)
594 Евстатиева, Аделина Обретенова (1909–1976)
607К Дюлгерова, Анастасия (Сия) Пешева (1904–1959)
615К Димитрова, Анета Николова (1898–?)
616К Тороманова, Пенка Радева (1892–1961)
618 Афеян, Надя (Надежда) Иванова (1917–2000)
620К Кинкел, Мара Иванова (1885–1960)
623 Попова, Веселина Панайотова Лолова (1914–1978)
624К Родов фонд Цибулка (1880–)

- 663 Гълъбова, Снежина Константинова (1931–)
- 697K Будевска, Адриана Ганчева (1878–1954)
- 699K Йовчева, Санда (С. Й. Тенева) (1880–1946)
- 702K Стоянова, Райна Каназирева (1907–1977)
- 713 Симова, Мария Кирова (1920–1977)
- 717 Козовска, Мария Панова (1896–1972)
- 723 Челебиева, Сия Георгиева (1910–)
- 726 Орукин, Мария Ангелов (1905–)
- 727 Пенкова, Мара Георгиева (1894–1974)
- 729 Цончева, Мара Василева (1910–)
- 731 Александрова, Маргарита Александрова (1924–)
- 737 Василева, Цвета Методиева (1925–)
- 740K Семесен фонд Данчови (1878–1964)
- 742K Гандева, Стефана Дончева (1889–1977)
- 744 Темнялова, Мария Стефанова (1915–)
- 778K Хартман, Херта
- 782 Емануилова, Васка (Васка Емануилова Игова) (1905–1985)
- 785 Семесен фонд Русчеви (1898–)
- 787K Маринова, Венка Димитрова (1897–?)
- 806K Барух, Арманд Сабат (1908–1990)
- 807K Койчева, Диана Кънева (1905–1958)
- 811 Колева, Денка Яначкова
- 816K Семесен фонд Димитрови, Петър и Мила (1982–1983)
- 817K Семесен фонд Стоянови (1876–1945)
- 821 Нефтянова-Готева, Елена Костадинова (1911–)
- 834K Каравелова, Екатерина Великова (1860–1947)
- 838 Попова, Добра Георгиева (1906–)
- 839 Семесен фонд Чапрашикови
- 844 Величкова, Люба Ангелова (1913 - 1977)
- 844K Савова–Ненова, Екатерина (1901– 1980)
- 849 Медникарова, Мария Петрова (1901–?)
- 849K Консулова–Вазова, Елисавета Георгиева (1881–1965)
- 857 Маринова, Цветана Ангелова
- 859 Константинова, Зора Димитрова (1882–1968)
- 860K Игнатиева, Вера (В. И. Кирова) (1875–1972)
- 865 Тонева, Венера Витанова (1910–)
- 877K Хранова, Елена Кирова (1887–1976)
- 894 Семесен фонд Стоянови, Георги, Райна и Стоян (1874 – ?)

- 907 Стоянова, Сийка Николова (Сийка Петрова) (1914–1996)
- 910К Калина Малина (Райна Иванова Радева–Митова) (1898–1979)
- 914К Попова, Роза (Руска Михайлова Мануилова) (1882–1949)
- 917К Златарева, Бинка Манолова (1891–1972)
- 918К Мулетарова, Стела Атанасова (1906–)
- 919 Дряновска, Олга Александрова (1919–)
- 919К Попова, Илка (И. П. Мавродиева) (1905–1979)
- 920 Семеен фонд Иванови (1901–)
- 937 Бъчварова, Веселина Василева (1908–)
- 943 Тотева, Мария Василева (1934–)
- 951 Банро, Елен-Маргьорит Попова (Елен Попова) (1900–1962)
- 954К Семеен фонд Юрукови (1852–1960)
- 959К Геновска, Веселина Маринова (Попова) (1911–1960)
- 964К Пелишек–Роберт, Панка (1899–1990)
- 966 Стефанова, Невена Борисова (1923–)
- 967К Тодорова, Анна (А. Т. Златкова) (1892–1972)
- 970К Семеен фонд Трънка (1853–1963)
- 973К Панайотова, Весела Николова (1875–1951)
- 980К Мустакова, Фео Генадиева (1909–2011)
- 981К Семеен фонд Николови
- 999 Семеен фонд Николови, Никола и Лидия Василева (1921–2007)
- 999К Димова, Мария Каменова (1901–1944)
- 1000 Семеен фонд Балеvsка, Рада и Серафимов, Васил Стефанов (1903–1984)
- 1004К Стубленска, Милка Спиркова (1903–1982)
- 1008К Савова, Райна Раева (1895–)
- 1010К Гюзелева, Олга Иванова (Орлова) (1881–1972)
- 1029К Букорешлиева, Дора Андреева (1889–1974)
- 1034 Руменова, Ани Борисова (1934–)
- 1035 Генова, Мария Григорова (1906–2003)
- 1038 Петкова, Петрана Кирилова (1923–)
- 1039К Семеен фонд Бояджиеви (1898–?)
- 1040К Шелудко, Нора Йоахимова (1896–)
- 1041К Ковачева, Теодора (Теодора Пенчева Райкова-Ковачева) (1893–1963)
- 1049К Атанасова, Райна М. (1892–?)
- 1058К Дикиджиева–Иванович, Анка Димитрова (1899–?)

1064К Монеджикова-Николова, Александра Михайлова (1889–1959)
 1066К Пехливанова–Пушкарьова, Вера Василева (1875–1942)
 1084К Семеен фонд Манафови (1863–1960)
 1093К Николова, Адела Йосифова (1879–1963)
 1097К Касабова, Райна Василева (1897–1969)
 1098К Дякова, Мара Богданова (1896–?)
 1101К Йоцова, Люба Иванова (1910–)
 1117К Семеен фонд Златареви (1876–)
 1118К Камбурова, Добранка Димитрова (1890–1952)
 1121К Миладинова, Царевна (Ц. М. Алексиева) (1856–1934)
 1121 Стойнова, Здравка (1904–1989)
 1132 Ясникова–Кисельова, Елена (1920–)
 1133 Семеен фонд Списаревска
 1135 Ченчева–Стоянова, Лена Петрова (1915–)
 1142 Светославова, Евтимия (1919–)
 1146К Кирова, Констанца Атанасова (1896–?)
 1146 Енчева, Люба Атанасова (1914– 1989)
 1148К Димитрова, Марина Добрева (1888–?)
 1187К Добрева, Надежда (Панайотова) (1899–?)
 1194К Ванкова, Мария Иванова Андрейчева (1899–?)
 1196 Гевренова, Лиляна Иванова (1914–)
 1210К Семеен фонд Павлови (1881–)
 1216К Касърова, Люба Сплитекова (1887–1946)
 1218 Лунгарова, Маня (Мария) Василева (1934–)
 1219К Колева, Руска Илиева (1882–1949)
 1220 Милева, Леда Гео (1920–2013)
 1221 Велинова, Лиляна Иванова (1919–2012)
 1236 Минкова, Виолета Милчова (1932–1992)
 1242К Станева, Живка Стефанова (1885–1973)
 1265К Лапардова, Райна Александрова (1904–1980)
 1267К Станчова, Деша Ряскова (1858–1956)
 1269К Семеен фонд Ковачеви
 1283К Конова, Дора (Тодорка К. Василева) (1893–1981)
 1288 Узунова, Румяна–"Радио Свободна Европа"
 1311К Матеева–Бургуджиева, Мария (1896–?)
 1333 Зехирева, Катя Димитрова (1926–)
 1339К Чавова, Олга Христова (1898–1973)
 1340К Семеен фонд Пееви (1859–1949).

- 1347 Вазова–Николова, Бинка Борисова (1909–2007)
- 1354 Вербева, Валя (Василка-Валентина Петрова Вербева) (1918–2008)
- 1359 Семеен фонд Петрови (1939–2012)
- Петров, Петър и Стайнова, Михаила
- 1364 Дичева, Лиляна Пенчева (1928–)
- 1381 Семеен фонд Бочеви (1899–2005)
- Бончо Николов Бочев (1899–1975)
- Лиляна Бончева Бочева (1924–2005)
- 1384 Масалитинова, Таня (Татяна) Николаева (1921– 2014)
- 1386 Родов фонд Джумалиеви (1804–)
- 1388К Атанасова, Данка Атанасова (1889–?)
- 1393 Сейкова, Надежда (Н. С. Василева) (1931–)
- 1395К Палаузова–Чохаджиева, Велислава (1881–1967)
- 1400К Язова, Яна (Люба Тодорова Ганчева–Йорданова) (1912–1974)
- 1404 Велева, Мария Николова (1926– 2016)
- 1417 Брашованова–Станчева, Лада Стоянова (1929–)
- 1419 Михайлова, Мара Димитрова (1919–2010)
- 1420 Жабленска, Лиляна Александрова (1918–2006)
- 1426 Възвъзова–Каратеодорова, Кирила Николова (1917–2005)
- 1428 Димитрова, Блага Николова (1922–2003)
- 1434 Стателова, Елена Боянова (1940–2009)
- 1438К Чолакова, Мила Петрова (1907–1952)
- 1454 Семеен фонд Торбови (1899–2008)
- Цеко Николчов Торбов (1899–1987) и
- Валентина Илиева Топузова–Торбова (1918–2008)
- 1454К Елмазова, Невяна Атанасова (1895 – 1981)
- 1456 Недева–Янакиева, Свобода Маринова (1945)
- 1463К Краева–Кънчева, Тинка Панайотова (1910–1970)
- 1468 Димитрова, Божана Томова (1940–)
- 1472К Сълплиева, Божана Стоилова (1892–)
- 1482К Семеен фонд Балабанови, Иван и Мария (1883–1970)
- 1498 Божинова–Пелова, Благородна (Блага) Цветанова (1925–2000)
- 1510 Групов фонд "Паскалева, Катя Кирилова (1945–2002) и Росенов, Иван Росенов (1951–2008)"
- 1514К Герганова, Петя Георгиева (1905–1985)
- 1529 Молдованова, Мария Александрова (1919–2006)
- 1545К Лукаш, Теофана (1866–1946)

1552К Семеен фонд Денкови (1895–?)
 1575 Георгиева, Емилия Иванова (1919–2009)
 1576 ИСАЕВА, ЛЮДМИЛА АНТОНОВА (1926–1991)
 1590К Буюклиева, Невяна Стоянова (Спиркова) (1897–1966)
 1594К Милошева, Невена Евстатиева (1908–1993)
 1624К Семеен фонд Константинови
 1644К Богатинова, Дона Алексиева (1896–1988)
 1648К Икономови, Пенка, Стефанка (Таня), Петко и Добромир Янев (1898–1988)
 1652К Димитрова, Ариадна (1896–1971)
 1658К Захариева, Елка Василева (1928–1977)
 1668К Чернаева, Недялка Феодорова (1908–1979)
 1671К Карова, Нели (Н. Машкарова) (1911–2003)
 1672К Семеен фонд Треневи (1869–1945)
 1693К Краснополска, Екатерина Филимоновна (1898–1980)
 1696К Петканова, Сълза Константинова (1921–1997).
 1697К Велич, Люба (Люба Величкова Ангелова) (1913–1996)
 1737К Стоянова, Надежда Алекси (1905–1983)
 1740К Енчева, Маня Радева (Йоловска) (1906–)
 1745К Кикименова, Соня Краева (1892–1985)
 1752К Златарева, Вера Димитрова (1905–1977)
 1765К Каназирева, Райна Николова (1884–1960)
 1771К Габе, Дора Петрова (1888–1983)
 1775К Икономова, Нейка Тодорова (1912–1976)
 1776К Балабанова, Анастасия Якимова (1897–1982)
 1785К Генадиева, Василка Павлова (1905–1973)
 1827К Чолакова, Златка Добрева (1899–1985)
 1835К Семеен фонд Щъкови, Любка и Денчо (1904–)
 1842К Семеен фонд Бакалови, Стефана и Георги (1873–1955)
 1848К Семеен фонд Хаджиенови (1809–)
 1852К Недева, Златина Иванова (1878–1941)
 1862К Мутафчиева, Вера Петрова (1929–2009)
 1895К Колтоновска, Елена Янкова (Ляля) (1896–1936)
 1910К Попвасилева, Юлия Георгиева (1913–)
 1924К Стоянова, Радка Добрева (1915–1976)
 1971К Молдованова, Мария Александрова (1919–)
 1990К Исаева, Людмила Антонова (1926–1991)
 1995К Чуклева, Мара Николова (1896–)

1996К Георгиева, Емилия Иванова (1919–)
 1999К Филова, Евдокия Василева (1901–1980)
 2009К Немска, Марсел Форне (Марсел Форне-Немска) (1908–1997)
 2013К Семеен фонд Гошеви (1886–2006)
 2015К Ганчева, Невена Димитрова (1897–1983)
 2042К Василева, Весела Григорова (1919–1944)
 2045К Семеен фонд Наумови (1879–?)
 2051К Щъркелова, Богдана Константинова (1933–1996)
 2056К Семеен фонд Маневи
 2067К Афанасиева–Колева, Антонина (1931 - 1990)
 2069К Семеен фонд Църнушанови (1902–1998)
 2074К Божинова, Благородна Цветанова–Пелова (1925–2000)
 2077К Семеен фонд Дамянови (1903–1992)
 2080К Семеен фонд Табакови (1879–2000)
 2084К Касабова, Пенка Милева (1901–2000)
 2088К Димитрова, Иванка Стойкова (1920–2002)
 2095К Клинова, Живка (Михайлова) (1924–2002)
 2117К Семеен фонд Мераметджиян (1888–)
 2118К Семеен фонд Бочеви (1858–1981)
 2128К Семеен фонд Йордан и Деспина Йовкови (1880–1967)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – БЛАГОЕВГРАД

377К Семеен фонд Костови, Стефан и Неда (1887 - 1962)
 1024 Несторова, Евгения Христова (1898 - 1979)
 1122 Семеен фонд Проевски, Славка и Борис (1879 - 1977)
 1271 Мамушева, Катерина Димитрова (1926 - 1983)
 1347 Семеен фонд Шопови, Мария и Тодор (1907 - 1982)
 1575 Семеен фонд Първанови, Дафинка и Петър (1903 - 2004)
 1580 Трушкова, Иглика Томова (1909 - 2001)
 1584 Мишева-Миладинова, Веселина Манева (1908 - 1996)
 1587 Тупарова-Правова, Вангелия (Ева) Георгиева (1923 - 2002)
 1598 Дашева, Кунка Асенова (1946–2005)
 1629 Бенгюзова, Лалка Лефтерова (1960 -)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – БУРГАС

777К Семеен фонд Богданови (1882 -?)

- 798K Попова, Дора Райкова (1902 - 1976)
- 809K Семеев фонд Бояджиеви (1894 -1989)
- 810K Семеев фонд Стоеви (1902 - 1994)
- 814K Патева, Жени Божилова (1876-1955)
- 819K Родов фонд Хашнови (1862 - 1975)
- 851K Йорданова, Кина Петкова (1922 - 1944)
- 868K Семеев фонд Козарови (1894 - 1963)
- 994 Семеев фонд Дремсизови (1897–1988)
- 1099 Розенберг, Ана Ченкова (1892 - 1957)
- 1163 Узунова, Иванка Петрова (1935 - 1998)
- 1199 Баева, Елена Пенева (1919 -)
- 1201 Туйкова, Милка Димитрова (1927 - 2008)
- 1267 Дубарова, Петя (1962 - 1980)
- 1326 Антонова, Виза Тодорова (1927 -)
- 1397 Семеев фонд Попови (Мор) (1893 -?)
- 1410 Стоева, Милка Стоянова (1926 - 2002)
- 1420 Семеев фонд Драгулеви (1898 -?)
- 1426 Семеев фонд Куневи (1900 - 1995)
- 1447 Семеев фонд Серафимови (1920 -)
- 1476 Лефтерова, Йорданка Андонова (1925 -)
- 1524 Търколева, Вичка Крумова (1935 -)
- 1553 Рачева, Райна Николова (1939 -)
- 1555 Калоянова, Жечка Стоянова (1933 -)
- 1630 Буковинова, Вида Димова (1937 -)
- 1699Б Розенберг, Ана Ченкова (1892–1957)
- 1700 Бандрамалиева, Марина Гочева (1938 -)
- 1712Б Семеев фонд Калайджиеви (1922–)
- 1717 Семеев фонд Бояджиеви
- 1769 Арнаудова, Мария Димитрова (1931)
- 1826 Семеев фонд Боранови, Пенка и Христо (1942 -).
- 1828 Танева, Янка (Янка Делчева Иванова) (1927 - 2019)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВАРНА

- 743K Семеев фонд Головини (1850-1983)
- 760K Пейкова, Теодора Станева (1892-1979)
- 761K Семеев фонд Попови (1898-?)
- 782K Тодорова, Цветана Гавраилова (1903-1985)

- 787K Родов фонд Блъскови (1819-1984)
- 791K Буюклиева, Мария Антонова (1903-1981)
- 797K Семеен фонд Мирски (1852-?)
- 804K Сапунджиева-Попова, Наталия Архангелова (1904-1985)
- 811K Родов фонд "Кастан - Дюрони" (1784-1989)
- 814K Драсова, Надежда Иванова (1885-1967)
- 960 Русева, Ина Василева (1907 - 1970)
- 998 Семеен фонд Балтаджиеви (1885 -)
- 1176 Стефанова, Марийка Стефанова (1915 -)
- 1277 Вичева, Валя Богданова (1912-)
- 1285 Мирчева, Мария Иванова (1910-1984)
- 1324 Менахимова, Бея Самуилова (1922-1987)
- 1351 Батулева, Лиляна Николова (1926 -)
- 1390 Младенова, Зора Ханс (1898-1985)
- 1407 Календжиева (Петева), Ганка Йорданова (1930 -)
- 1416 Петкова, Мара Николова (1916-?)
- 1422 Хорозова, Мария Кесарова (1897-1986)
- 1428 Чукова, Катя Тодорова (1931-)
- 1430 Динева, Катя Христова (1929-)
- 1431 Чорбаджийска, Лиляна Вълева (1921-1974)
- 1435 Попова, Калинка Колева (1928-)
- 1471 Славчева, Венета Владкова (1907-1980)
- 1476 Семеен фонд проф. Генчев, Пенчо Христов и д-р Лиляна Василева Ставрева-Генчева
- 1489 Семеен фонд "Петрови" (1899-1990)
- 1513 Василянска, Дария Козмова (1928-2017)
- 1540 Бърдарова, Донка Стефанова (1935-)
- 1549 Юшенлийска, Елена Григорова (1921-)
- 1579 Костова, Севдалина Димитрова (1921-2002)
- 1612 Денева, Маргарита Векова (1931-)
- 1628 Наумова – Митева, Елена Тодорова (18 март 1925 – 20 окт. 2010)
- 1642 Циганчева, Павлина Сотирова (14 юли 1933 –)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- 955K Ставрева, Зоя (1890 - 1950)
- 993K Семеен фонд Еленски, Георги И Петрана (1907 - 1937)

- 1042К Семеен фонд "Панайотови“, Иван И Йорданка (1876 - 1951)
- 1045К Константинова, Невена Методиева (1900 - ?)
- 1049К Семеен фонд "Игнатиеви"
- 1408 Стефанова, Блага Йорданова (1938 - 1985)
- 1443 Иванова, Веселина Лазарова (1921 -
- 1452 Николова, Янка Иванова (1922 -
- 1480 Семеен фонд Майсторови (1903 -
- 1492 Савова - Бърдарова, Стоянка (1939 -
- 1500 Драганова, Тодорка Ракова (1928 -)
- 1501 Донева, Мария Петрова (1925 -
- 1551 Димитрова, Петра Велчева (1931 -
- 1558 Семеен фонд Господинов, Георги Рашев и Стоилова, Невена Христова
- 1567 Върбанова, Ганка Драганова (1927 - 1991)
- 1579 Манева, Мария Стефанова (1929 -
- 1651 Ангелова, Мария Петкова (1942 - 1985)
- 1692 Бакалова, Маргарита Босилкова (1933 -
- 1743 Рибарева, Недялка Николова (1926 -
- 1777 Данкова, Росина Панайотова (1946 -
- 1785 Цанкова, Олга Сталянова (1937 -
- 1791 Добрева, Райна Савова (1895 - 1987)
- 1804 Москова-Еленска, Виолета Димитрова (1933-
- 1805 Петрова, Вълка Илчева (1944 –
- 1807 Панайотова, Кинка (Кинка Панайотова Савова) (1940-2017)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВИДИН

- 812 Николова, Цонка Славкова - с. Арчар, Видинско (1903-1985)
- 831 Семеен фонд Панчеви, Любен И Мария (1911-?)
- 880 Върбанова, Василка Николова (1904-1978)
- 954 Евстатиева, Аделина Обретенова (1923- ?)
- 991 Лилкова, Мария Флорова (1924-2005)
- 1007 Атанасова, Йордана Борисова - Видин (1925-2004)
- 1029 Груева, Евгения Аристотелова (1920-?)
- 1144 Семеен фонд "Грънчарови, Маргарита и Димитър" (1919-2007)
- 1157 Семеен фонд Симови (1927-)
- 1177 Родов фонд Бойчинови (1867-2007)

- 1211 Цанова, Анка (Ана) Йоцова (1942-2013)
- 1222 Димитрова, Искра Марчева (1953-1997)
- 1238 Семеен фонд Стаменови, Петко, Иванка, Благовеста и Станислав (1918-)
- 1261 Громкова, Лиляна Александрова (1946-)
- 1280 Пешева, Кирилка Тодорова (1941-2018)
- 1299 Семеен фонд Антонова, Йоана и Николай Тодоров (1947-)
- 1313 Николова, Снежина Тошева (1935 -)
- 1317 Табакова, Димитрина (Димитринка) Георгиева (1937 -)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ВРАЦА

- 1037 Семеен фонд Бакалови (1919 -)
- 1133 Начева, Йонка Стефанова (1941 -)
- 1176 Евгениева, Цветана Атанасова (1947 -)
- 1280 Марангозова, Евдокия Игнатова (1937 -)
- 1305 Семеен фонд Гайдарджиеви (1920 -)
- 1306 Павлова, Гена Димитрова (1922 -)
- 1355 Илиева, Валентина Панова (1949 -)
- 1391 Коцова, Николина Цветкова (1959 -)
- 1407 Липчева, Станка Атанасова (1932 -)
- 1409 Кременска, Яна Ненкова (1967 -)
- 1453 Петрова, Златка Иванова (1936 -)
- 1468 Станинска, Анета Дилова (1941 -)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ГАБРОВО

- 406 Семеен фонд Стефанови, Руси и Петра Иванова (1907-1984)
- 462К Патрунчева, Мария Христова (1874–1964)
- 578К Семеен фонд Лещови (1851-?)
- 717К Семеен фонд Пинтеви, Гана, Райна, Феврония и Мария (1861-1965)
- 750К Семеен фонд Стоеви, Еким и Невянка (1897-1970)
- 788К Семеен фонд Кротеви (1894-1980)
- 801К Рикарди, Елена (Доскова-Рикарди, Елена Висарионова) (1898-1987)
- 806 Атанасова, Милка Стефанова (1928-1980)

- 828K Семеен фонд Колеви, Васил и Елена (1898-1978)
- 833K Семеен фонд Негенцови, Генчо, Никола, Пенка и Стефан Манов (1880-1970)
- 1095 Фомова, Мария Михайлова (1933-)
- 1282 Семеен фонд Колеви, Стефан и Денка (1907-2005)
- 1301 Венкова, Нада Якова (1915-1995)
- 1319 Крил, Теофана Антонова (1931-1955)
- 1337 Семерджиева, Мария (Мария Александрова Анастасова) (1930 - 2014)
- 1342 Димитрова, Иванка (Иванка Димитрова Кирова) (1936-2001)
- 1524 Пурел, Милка Иванова (1930-)
- 1559 Семеен фонд Лалеви, Минко, Дора и Радослава (1933 -)
- 1560 Колева, Моша Иванова (1926- 2012)
- 1561 Семеен фонд Берберови, Константин и Милка (1920 - 2014)
- 1563 Семеен фонд Проданови, Боянка и Стефан (1905-2006)
- 1564 Родов фонд Бахчеванови (1905-)
- 1584 Кръстева, Стефка Ангелова (1926-2007)
- 1589 Семеен фонд Ковачеви, Елена и Божидар (1911 -)
- 1590 Грънчарова, Димитринка Ботева (1946 -)
- 1591 Крил-Къостебекова, Марина Антонова (1928 - 2016)
- 1644 Георгиева, Екатерина Бонева (1938-2017)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ДОБРИЧ

- 301K Коева, Радка Петрова (1903-1986)
- 1071 Близнакова, Веселина Станева (1897-1981)
- 1080 Коларова, Мария Димитрова (1906- ?)
- 1083 Кабакчиева, Райна Кирова (1881-1968)
- 1160 Иванова-Бояджиева, Ганка Александрова (1921-1998)
- 1227 Маринова, Кинка Кръстева (1919-2001)
- 1330 Колева, Милка Илиева (1907-1996)
- 1363 Цекова, Руска Господинова (1926-2012)
- 1406 Попова - Вуцова, Иванка Павлова (1905-2000)
- 1426 Анкова, Надежда Иванова (1912-1978)
- 1439 Цанева, Цанка Димитрова (1927-)
- 1444 Йорданова, Дора Димитрова (1927-)
- 1452 Янкова, Теменуга Иванова (1927-)
- 1453 Попова, Димитричка Трифонова (1927-?)

- 1464 Бобчева, Любка Стефанова (1927-1983)
- 1492 Амброжевич, Блага Александрова (1901-1990)
- 1494 Ненова, Галина Димитрова (1931-1984)
- 1503 Брусарска, Янка Стефанова (1919-)
- 1512 Цветкова, Анастасия Кирилова (1923-2011)
- 1521 Малчева, Веселина Иванова (1932-)
- 1523 Ангелова, Маргарита Богданова (1941-)
- 1525 Добрева, Величка Йовчева (1919-2004)
- 1538 Костова, Недялка Христова (1926-1975)
- 1569 Иванова, Елена Димова (1944-2003)
- 1595 Коларова, Мария Георгиева (1913-2004)
- 1675 Стойчева, Райна Иванова (1936-)
- 1680 Въртунинска, Рада Колева (1932-)
- 1696 Симеонова, Недка Димитрова (1915-2008)
- 1701 Изворска, Стелка Петрова (1936-)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – КЪРДЖАЛИ

- 268K Семеев фонд Тонева, Тонка Христова и Огурцов, Вениамин Захар (1897-)
- 271K Михайлова, Мара Тонева (1901-1989)
- 881 Дацова, Надежда Иванова (1900-1986)
- 890 Скринска, Недялка Паскалева (1915-)
- 1026 Тихова, Бонка Русчева (1910-)
- 1064 Текелиева, Теофана Ангелова (1930-)
- 1122 Руфатова, Вилдан Байрямова (Веляна Борянова) (1956-)
- 1129 Николчовска, Мария Петрова (1942-)
- 1131 Семеев фонд Василеви, Стефана и Вълчо (1919-2013)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – КЮСТЕНДИЛ

- 269K Семеев фонд "Караманови" (1883-2000)
- 282K Семеев фонд "Киселички" (1885-1973)
- 772 Кирова, Дафина Георгиева Васева (1913-1989)
- 774 Славейкова, Цветана Петрова Иванова (1921-?)
- 862 Семеев фонд "Бусарски" (1910 - 1993)
- 936 Лехова, Екатерина Георгиева (1929-)
- 949 Зафирова, Надежда Иванова (1909 - 1998)

- 959 Паспалеева, Веса Владимирова (1900-1980)
- 962 Тонева, Венера Николова (1910-1994)
- 968 Александрова, Ирина Боянова (1923 -)
- 977 Големинова, Роза Симеонова (1917 -)
- 1085 Димитрова, Маргита Спирова (1926 -)
- 1171 Спасова, Ирина Миланова (1925 - 1989)
- 1183 Шмидт, Лили Димитрова (1925-)
- 1191 „Захариева, Илона Веселинова (1950 -)“

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ЛОВЕЧ

- 1019 Петкова, Геновева Сиркова (1914-1993)
- 1029 Тодорова, Недка Лакова (1917-)
- 1046 Стойкова, Божана Велева (1932-2015)
- 1088 Семеев фонд Аджови, Петко и Тота (1912-)
- 1126 Енчева, Мария Василева (1915-1997)
- 1144 Близнакова, Мария Маркова (1921-)
- 1155 Иванова, Недка Ангелова (1921-)
- 1196 Бояджиева, Надежда Иванова (1909-)
- 1200 Иванова, Маргарита Димитрова (1930-)
- 1219 Семеев фонд Караиванови (1900-)
- 1222 Раева, Мария Горанова (1929-)
- 1251 Шейретова, Петра Йорданова (1928-)
- 1285 Семеев фонд Гунев (1920-2004)
- 1331 Семеев фонд Сапунджиеви и Жежеви (1889-)
- 1332 Маджарова, Диана Тотева (1932-)
- 1346 Дочева, Цветанка Петкова (1934-)
- 1368 Стоянова, Тинка Симеонова (1949-)
- 1375 Георгиева, Илияна (Илияна Георгиева Василева) (1934-)
- 1381 Грошева, Дана Краева (1931-)
- 1384 Борджиева - Симеонова, Лина Стоянова (1966 -)
- 1387 Сиракова, Стойна Ичева (1881 - 1960)
- 1408 Накова, Милка Въкова (1943 -)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – МОНТАНА

- 838Б Карова, Дара (Дара Карова Михайлова) (1898–1980)
- 856Б Велкова, Виолета Рангелова (1924–1946)

- 863Б Семеен фонд "Филипови, Димитър, Филип (Мирчо), Вера, Весел (Веско) и Цветанка" (1876-?)
- 864Б Семеен фонд Цекови, Цеко, Станка, Вера, Марко, Тодор (1878-?)
- 1073 Бонева, Бойка Върбанова (1930–2001)
- 1209 Спасова, Розалина Иванова (1925–2020)
- 1296 Цекова, Цветана Николова (1914–1997)
- 1305 Кирова, Милка Крумова (1911–?)
- 1342 Банковска, Радка Минкова (1916–1983)
- 1362 Петкова, Снежана (Снежана Петкова Ценова) (1940–)
- 1369 Багджийска, Данка Йорданова (1941–)
- 1376 Даскалова, Любимка Николова (1948 -)
- 1378 Методиева, Лалка (Лалка Методиева Петкова) (1933–)
- 1463 Анастасова, Надежда Цекова (1933–)
- 1506 Василева, Камелия Александрова (1955–)
- 1529 Костова, Цветана Асенова (1939-)
- 1530 Троанска, Куна Христова (Кавадаркова) (1920–1997)
- 1543 Главшина, Анастасия Владимирова (1946-)
- 1552 Евлогиева, Цветана (Александрова, Цветана Евлогиева) (1932–)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ПАЗАРДЖИК

- 1269 Матева, Донка Манева (1924–1991)
- 1293 Кошлукова, Лиляна Кирилова (1924–2005)
- 1343 Генова, Мария Иванова (1939-)
- 1351 Семеен фонд Георгиеви - Владимир и Тодорка (1916–1993)
- 1355 Цокова, Пенка Атанасова (1932-)
- 1356 Деянова, Гергина Николова (1946-)
- 1397 Гиздова, Недялка Василева (1922-2013)
- 1440 Динева, Стоянка Ангелова (1931-)
- 1455 Вучева, Татяна Иванова (1939-)
- 1462 Станчева, Лушка Георгиева (1931-2017)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ПЕРНИК

- 337К Николова, Рахила Ангелова (1892–1925)
- 352К Семеен фонд Гарванови, Иван и Вера (1911-1996)

- 1038 Рибарова, Елена Георгиева (1914-1997)
- 1154 Семеен фонд Спасови (1919-2017)
- 1190 Манолова - Николова, Надя Иванова (1958 -)
- 1195 Джерманова, Цветана Драганова (1928 -)
- 1197 Маджарска-Стойнева, Първолета Георгиева (1955 -)
- 1205 Кръстева, Нонка Първанова (1959 -)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ПЛЕВЕН

- 810 Бешева, Мара Христова (1899-1979)
- 1018 Томчева, Малина Димитрова (1930 -)
- 1024 Рачкова, Лиляна Георгиева (1927 -)
- 1025 Дочева, Дона Иванова (1893 - 1977)
- 1029 Банчева, Емилия Кирилова (1928 -)
- 1030 Илиева, Цвята Атанасова (1928 -)
- 1039 Кулева, Пенка Велева (1901-?)
- 1044 Цветкова, Донка Денчева (1937-)
- 1045 Димитрова, Махи Тодорова (1936 -)
- 1046 Дончева, Мария Иванова (1924-2003)
- 1056 Стойкова, Иванка Христова (1924 - 1983)
- 1060 Каланова, Милка Данаилова (1931-2000)
- 1063 Атанасова, Сидония Илиева (1909 - 1994)
- 1088 Неделчева, Иванка Петрова (1938 -)
- 1100 Абрашева, Пенка Христова (1939 -)
- 1103 Василева, Спаска Иванчева (1925 -)
- 1105 Русева, Йова Гатева (1931 -)
- 1111 Лалова, Мария Георгиева (1930 -)
- 1215 Петкова, Светла Данова (1938 -)
- 1220 Ганева, Кера Георгиева (1919-)
- 1222 Пашовска, Лукса Иванова (1921 - 2004)
- 1282 Костова, Мара Христова (1906-1995)
- 1305 Чуканова, Надя Тодорова (1930 -)
- 1309 Пенева, Пенка Христова (1917 -)
- 1314 Иванова, Ненка Михайлова (1925 -)
- 1319 Димитрова, Захарина Лалова (1930-....)
- 1320 Семеен фонд Василеви
- 1378 Бешева, Стефка Дончева (1921-....)
- 1379 Джонева, Юлия Иванова (1927-....)

- 1387 Атанасова, Николя Франческава (1920-2016)
 1392 Хицовска, Мариана Стефанова (1947-)
 1449 Семеен фонд Духлински, Татяна и Любомир (1953 –)
 1462 Семеен фонд Ананиеви,
 Майя, Георги, Петрина и Данаил
 (1953 –)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ПЛОВДИВ

- 56 Кузманова, Анна Лазарова (1875-1958)
 1050K Ламбрева, Анка Василева (1895–1976)
 1070K Манолова, Невена Богоева (1885–1956)
 1107K Боюклиева, Невена Атанасова (1887–1966)
 1145K Патърчанова, Параскева Петрова (1895–1989)
 1204K Михлюзова, Нена Николова (1902–1997)
 1206K Родов фонд Радеви (1845–)
 1761 Пенева, Пенка Манова (1904-1987)
 1790 Парлапанска, Дража Маринова (1911 – ?)
 1839 Александрова, Валентина Николова (1930 –)
 1840 Стефанова, Мария Иванова (1940–)
 1845 Кошерска, Райна Маринова (1925–)
 1906 Чобанова, Катерина Илиева (1936–)
 1942 Морева, Росица Петрова (1939–)
 1986 Прахова, Ана Рашкова (1906–?)
 2040 Косева, Цветана Нанова (1926–?)
 2059 Стоянка Бъчварова, Стоянка (1897–1983)
 2089 Меретева, Цонка Генова (1935 –)
 2092 Йосифова, Лили Иванова (1920–1989)
 2228 Коколашева, Клара Димитрова (1930–)
 2400 Аначкова, Йорданка Миронова (1932–1988)
 2430 Дичева, Ирина Георгиева (1935–)
 2473 Добринска, Тонка Георгиева (1926–)
 2509 Лазарова , Румяна Атанасова (1933–1994)
 2544 Ноева–Здравкова, Елена Николова (1923–2001)
 2594 Дерменджиева, Танка Тенева (1928–)
 2660 Игумения Валентина (Друмева, Стойка Пенчева) (1934–)
 2695 Кирилова, Ирина Атанасова (1944–)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – РАЗГРАД

- 811 Йолова, Ненка Иванова (1924–2016)
- 813 Семеев фонд Иванови, Ганчо и Наска (1904–1983)
- 975 Чобанова, Станка Иванова (1924–2006)
- 977 Събчева, Лилия Христова (1929–2014)
- 980 Бахнева, Ценка Георгиева (1925–)
- 990 Цонева, Мария Тодорова (1924–2011)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – РУСЕ

- 390 Йорданова, Йорданка Димитрова (1894–1974)
- 391 Гочева, Димитрина Петрова (1883–1971)
- 630К Родов фонд Петрович (1834–1985)
- 641К Родов фонд "Божкови, Иван, Петър, Анастасия, Иван" (1854 - 2013)
- 763 Кафеджиева, Ксения Йонкова (1910- 1992)
- 841 Семеев фонд Пейчеви, Иванка и Сотир (1889–1973)
- 843 Машева, Екатерина Стоилова (1904–1963)
- 905 Токушева, Злата Стефанова (1884–1963)
- 996 Баргазова, Петра Щерева (1909-?)
- 1016 Баргазова, Мара Щерева (1903–1922)
- 1111 Теохарова-Ангелова, Хераклия Манолова (1901–1980)
- 1120 Арнаудова-Попова, Донка Иванова (1909–1990)
- 1143 Константинова, Йорданка Страшимирова (1916–1987)
- 1144 Лазарова, д-р Милка Кирилова (1927–2018)
- 1165 Келчева, Невена Христова (1916–1994)
- 1168 Котокова, Анна Иванова (1909–1975)
- 1170 Медникарова, Дора Янева (1946-)
- 1172 Дряновска, Олга Александрова (1919–2012)
- 1174 Ганева, Евангелина Георгиева (1919–2007)
- 1180 Кирякова, Мария Георгиева (1913-?)
- 1187 Балабанова, Олга Богданова (1918–2011)
- 1208 Доротеева, Мила Христова (1921–2008)
- 1217 Николова, Цветана Александрова (1917–1995)
- 1219 Костова, Роксандра Драгомирова (1923–2001)
- 1222 Якимова - Павлова, Снежинка Божанова (1925–2001)
- 1262 Рачева, Донка Тодорова (1928-)

- 1269 Стрезова, д-р Милка Симеонова (1906-1986)
- 1271 Атанасова, Лиляна Иванова (1924-)
- 1294 Руменин, Надежда Крумова (1941-)
- 1307 Симеонова, Гатя Гатева (1946-)
- 1312 Антонова, Евгения Иванова (1928-2018)
- 1340 Бакалова, Венета Георгиева (1937-)
- 1346 Драгнева, Руска Русева (1914-1996)
- 1381 Семеен фонд "Лазарови, Атанас, Рада, Иванка и Райна"
- 1447 Тюлева, Тодорка Мирчева (1928- 2007)
- 1453 Семеен фонд Бакалови, Русанка и Никола (1914 - 2016)
- 1454 Радева, Виолета Костадинова
- 1458 Варамезова, Мария Пеева (1928 - 2011)
- 1466 Иванова, Живка Анастасова (1945)
- 1467 Косева-Ковачева, Анна Светославова (1927-2007)
- 1480 Радкова, Виолета Димитрова
- 1495 Минева-Ковачева, Лиляна Борисова (1933-1994)
- 1502 Панайотова, Мария Петрова (1931-2017)
- 1504 Цанка Илиева (Цанка Маринова Иванова) (1935 -)
- 1507 Беева-Атанасова, Царева Василева (1926-2014)
- 1511 Табакова, Стефанка Иванова (1936 - 2018)
- 1539 Александрова-Колева, Мария Иванова (1945-)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – СИЛИСТРА

- 848 Раличкова, Надежда Георгиева (1907-1987)
- 851 Арнаудова, Ценка Григорова (1891-1976)
- 875 Бучкова, Мария Тодорова (1905-1987)
- 879 Семеен фонд Ковачеви, Мариана и Александър (1912-1998)
- 895 Семеен фонд Лефтер, Деспина и Пирин Бояджиеви (1881-2005)
- 898 Мирчанова, Елеонора Крумова (1935-)
- 899 Георгиева, Станка Николова (1943- 2018)
- 909 Арнаудова, Пена Йорданова (1916-1987)
- 921 Гинева, Милка Пенева (1920-)
- 940 Семеен фонд Йолови, Иванка и Веселин (1929-)
- 978 Семеен фонд "Сарафови, Елена и Йордан" (1895- 1980)
- 1056 Кундурджийска, Мария Димитрова (1932- 2014)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – СЛИВЕН

- 387K Захаријева, Теодора (Теодора Захаријева Хаджидимитрова) (1884-1963)
- 416K Семеен фонд Пейчеви, Стефан и Ивана (1897-1985)
- 1223 Неделина, Надя (Надежда Анастасова Гетова-Гетман) (1916 - 2012)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – СМОЛЯН

- 159K Мавродиева, Стана Николова (1890–1971)
- 412K Семеен фонд Маринови (1840-?)
- 414K Семеен фонд Дуреви (1894-....)
- 423K Иванова, Марийка Тодорова (Наталия) (1921-1944)
- 460K Иванова, Шина Андреева (1918-1944)
- 463K Казалийска, Рада Вълчева (1821-1907)
- 466K Карова, Мария Илиева (1900-1993)
- 471K Родов фонд Иванкехайови (1815-1925)
- 485K Ванчева, Катя Метаксова (1920-1944)
- 489K Родов фонд Божкови (1883-1995)
- 866 Семеен фонд Гавраилови (1900-1998)
- 962 Райчева, Мария Иванова (1903–1983)
- 1120 Родов фонд Стрезови
- 1169 Семеен фонд Тошкови
- 1208 Семеен фонд Сестри Кушлеви (1926–1984)
- 1212 Семеен фонд Чилингирови (1913–2000)
- 1356 Семеен фонд Манолови (1918–1996)
- 1357 Семеен фонд Абаджиеви (1910–)
- 1408 Балканска, Валя Младенова (1942–)
- 1520 Марковска, Величка Георгиева (1937-)
- 1524 Меракова, Елена Василева (1940-)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – СОФИЯ

- 1328K Кутинчева-Дагорова, Люба (1910-1998)
- 1352K Семеен Фонд Радеви, Георги, Мария - Ралица (1900 -?)
- 1360K Тенева, Ружа Драганова (1883 - 1953)
- 1387K Василева - Белчева, Роза (1884 -1981)

- 1421K Павлова, Цвета Влъчкова (1914 - 1935)
- 1449K Родов фонд Горанови (1865 - 1992)
- 2128 Албухайре, Матилда Соломон (1916 -)
- 2143 Бончева, Боянка Георгиева (1902 -)
- 2208 Д-р Джананова - Янковска, Мария Тодорова (1894 - 1977)
- 2225 Милчева - Господинова, Екатерина Илкова (1927 -)
- 2261 Шишеджиева, Елена Николова (26.10.1902 -)
- 2288 Семеен фонд Райнови, Радка, Стоян, Иван (1860 - 1978)
- 2303 Клисарова, Нона Петрова (27.11.1920 -)
- 2306 Вакъвчиева, Надежда Кузманова (07.07.1907-17.01.1989)
- 2354 Ножарова, Мария Иванова (11.01.1909 -)
- 2361 Брадинска, Радка Николова (14.10.1917 - 01.09.1980)
- 2396 Петкова, Мара Николова (1916 -)
- 2399 Миховска, Евдокия Иванова (1926 -)
- 2445 Пенкова, Мара Георгиева (27.02.1894 - 1959)
- 2446 Бънкова, Николина Асенова (11.11.1932 -)
- 2458 Родов фонд Балабанови (1905-2002)
- 2567 Цонева, Мария Тодорова (1924 -)
- 4155 Дамянова, Пенка Петрова
- 4213 Родов фонд Кръстеви (1862-)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – СТАРА ЗАГОРА

- 674K Антонова, Тота Дончева (1880–1959)
- 711K Мурджева, Иванка Кънчева (1921–?)
- 1184 Шопова, Мара Делчева (1894 - 1980)
- 1185 Семеен фонд Делчеви, Донка и Данчо (1898-1982)
- 1298 Боева, Радка Христова (1926 -)
- 1302 Загорова, Анка Дочева (1911-1992)
- 1308 Събева, Витка Генова (1927 -)
- 1311 Кавалджиева, Цветана Антонова (1916-1994)
- 1321 Ангелова, Райна Николова (1900 - 1999)
- 1322 Дечева, Цветана Илиева (1927 -)
- 1329 Петкова, Велина Петрова (1921-1995)
- 1330 Тучева - Дончева, Иванка Русева (1942 -)
- 1334 Крачолова, Стефка Иванова (1942-2003)
- 1350 Семеен фонд Антонови, Слава и Манаси (1892-1971)
- 1357 Антонова, Елка Манасиева (1929 -)

- 1370 Райкова, Стефка Ташева (1952 -)
1372 Вишева, Надежда Костадинова (1924 -?)
1386 Семеен фонд Вълчанови, Иванка и Димитър (1919 -?)
1446 Койчева-Матева, Величка Бончева (1932 -)
1454 Пенчева, Катя Павлова (1936 -)
1457 Мутафчиева, Мария Златева (? -?)
1477 Тарлева, Надежда Стефанова (1933 -)
1490 Динева, Желка Коева (1922 - 2003)
1508 Семеен фонд Хаджиеви, Елена и Иван (1914 - 2007)
1509 Драгиева (Панайотова), Пенка Петрова (1928 -)
1510 Ганчева, Рада Николова (1928 - 2003)
1517 Иванова, Пенка Манолова (1940 -)
1518 Златанова, Йовка Кънева (1921 - 1990)
1531 Филипова, Недялка Янева (1948 -)
1534 Берова, Бонка Пенчева (1946 -)
1538 Семеен фонд Станишеви, Снежана и Васил (1937 -)
1539 Семеен фонд Йорданови, Рене и Стоян (1906 - 2000)
1540 Енчева, Кичка Димитрова (1929 -)
1551 Клисурова, Славка Желязкова (1936 -)
1554 Антонова, Иванка Анастасова (1924 -2015)
1555 Стефанова, Милка Георгиева (1942 -)
1567 Тарлева, Стефка Тончева (1942 -)
1571 Иванова, Велка Минева (1927 -)
1572 Семеен фонд Могилски, Ганка и Косю (1897 - 1987)
1573 Йовчева, Мария Танчева (1931 -)
1578 Петрова, Филамила Йорданова (1930 - 2001)
1579 Патанова, Иванка Рашева (1907 - 1997)
1599 Дикова, Вяра Иванова (1932 - 1994)
1604 Енева, Динка Русева (1948 -)
1608 Чингова, Благовеста Бояджиева (1933 -)
1611 Рангелова, Светла Димитрова (1941-)
1615 Гарушева, Пенка Христова (1947-)
1616 Попова, Богдана Христова (1936-)
1619 Делчева, Тиха Атанасова (1935 -)
1622 Захаријева (Елиева), Петкана Христова (1925-1983)
1623 Стойчева (Михалева), Радка Желева (1932 -)
1639 Николова, Милка Костова (1931 -)
1771 Косева, Калина Желязкова (1928 - 2006)

- 1787 Семеев фонд Капсамунови, Йордан, Златка и Христина (1907-)
 1818 Минева, Стефка Минева (1949-)
 1823 Баталова, Росица Георгиева (1930-2015)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ТЪРГОВИЩЕ

- 1134 Милтенова, Мария Янева (1915–1999)
 1211 Минева, Райна (Иванова, Райна Минева) (1933-2020)
 1220 Теодосиева, Стойка Димитрова (1942-)
 1246 Овчарова, Мария Николаева (1933 -)
 1249 Велинова, Богданка Крумова (1930 - 2014)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ХАСКОВО

- 701K Шишманова, Пенка Спиридонова (1861-1917)
 1039 Георгиева – Точева, Гена Иванова (1889–?)
 1498 Делчева, Вяра Вълева (1908–1989)
 1502 Семеев фонд "Петкови"
 1517 Лолова, Ирина Атанасова (1905–1988)
 1525 Карлова, Иванка Димитрова (1912-1999)
 1538 Семеев фонд "Иванови"
 1656 Семеев фонд "Николови" (1915–2008)
 1657 Андонова, Мария Славчева (1928–?)
 1677 Семеев фонд "Славови" (1888–1966)
 1745 Баева, Златка Николова (1933–)
 1770 Параскова-Делчева, Руска Кирева (1935-)
 1771 Воденичарова, Славка Александрова (1941-2007)
 1798 Сепетлиева, Калина Георгиева (1935-)
 1851 Симеонова, Недялка Димитрова (1901-1959)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ШУМЕН

- 102K Момирова, Фотина Маринова (1860–1941)
 755K Семеев фонд "Добреви" (1864–1982)
 827K Семеев фонд Николови,
 Сливкова, Мария Николова (1913–1996)
 Николов, Николай Няголов (1911–1977)

- 1070 Железова, Божана Атанасова (1906-)
- 1249 Тодорова, Кина (Недялкова, Кина Герова) - (1925-)
- 1372 Братоева, Иванка Петрова (1908-?)
- 1388 Стоянова, Добра Иванова (1934-1999)
- 1415 Данчева, Нела Димитрова (1933-)
- 1416 Колева, Зорка Косева (1926-) - закрит
- 1446 Антонова, Вера Янкова (1917-2002)
- 1614 Драганова, Петранка Георгиева (1913-1992) - закрит
- 1646 Дянкова, Екатерина Христова (1907-1987)
- 1647 Бойчева, Къна Петрова (1931-) - закрит
- 1665 Семеен фонд Острев, Острев, Васил Христов (1902–1998);
Острева, Мара Иванова (1911–1978)
- 1667 Иванчева, Веселина Боянова (1916-)
- 1669 Абаджиева, Ирина Маринова (1927-)
- 1679 Маркова, Йорданка Панайотова (1930-)
- 1692 Ангелакова, Христина Борисова (1944-2018)
- 1706 Семеен фонд Михайлови (1915-2018)
- 1707 Кожухарова, Димитрина Илиева (1916-)
- 1819 Колекция „Шуменски творци на изкуството и културата“
(1906-2007)
- 1820 Колекция „Шуменски спортисти и спортни деятели“ (1913-
1992)
- 1827 Семеен фонд Папазови (1930 –), Папазова, Милка Димитрова
(1930 – 2017); Папазов, Николай Марков (1922 – 2004); Папа-
зова, Силвия Николаева (1951 – 2004)
- 1837 Христова, Роза Николова (Мустафова, Гюлшан Назифова)
(1957 –)
- 1842 Димитрова, Тонка Петрова (1943 – 2017)
- 1843 Тонева, Лиляна Младенова (1938 – 2016)
- 1844 Туршиджиева, Сийка Христова (1939 – 1997)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ЯМБОЛ

- 410К Семеен фонд Домусчиеви, Иван, Мария, Донка, Стойка,
Андрея, Георги, Ангелина, Иван, Николай (1862-)
- 419К Пондалова, Лилия Русева (1911 - 1995)
- 420К Семеен фонд Момчилови, Петко, Христина, Тодорка и Иван-
ка (1893-)

- 827 Юрукови, Недка Русева и Деян Богоев (1890–1969; 1882–1968)
- 909 Сюлемезова, Мария Иванова (1923–1990)
- 955 Куруджиева, Катя Тодорова (1920–2005)
- 986 Бехар–Казанджиева, Яфа Соломонова (1926– 2013)
- 1030 Желязкова, Александра Георгиева (1899–1972)
- 1034 Павлова, Люца Апостолова (1919-1985)
- 1070 Марова, Йорданка Николова (1928–1991)
- 1113 Бояджиева, Люба Димитрова (1907-1987)
- 1122 Семеев фонд Попови, Димо, Христина, Тодорка, Анка, Василка и Георги (1871-1985)
- 1153 Газдова–Бояджиева, Иванка Иванова (1919–1995)
- 1161 Икононова, Мария Николова (1897-1985)
- 1186 Граматикова, Елена Петкова (1939–2005)
- 1209 Иванова, Вануша Георгиева (1946–)
- 1223 Ташкова, Мария Атанасова (1927-2008)
- 1232 Катранджиева, Станка Иванова (1927–1988)
- 1240 Алексиева, Стефанка Дончева (1921–2004)
- 1245 Пенкова, Веска Йорданова (1929-2008)
- 1267 Николова, Жана Димитрова (1951-)
- 1268 Качулева, Мария Величкова (1948-)
- 1270 Касърова, Добринка Димитрова (1936-)

ДЪРЖАВЕН ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИ АРХИВ

- 019 Попова, Райна (1882-?)

БЪЛГАРСКИ ИСТОРИЧЕСКИ АРХИВ (БИА)

- 75 Евгения Хаджидимитрова Кисимова
- 94 Райна Попгеоргиева Футекова
- 130 Евгения Иванова Шекерджиева Сахарова
- 153 Константин Величков Петков
- 157 Мара Иванова Белчева
- 344 Йоанна Савойска – предаден в ЦДИА с протокол от 28.12.1977 г.
- 389 Рада Пенчева Гугова-Киркович
- 439 Люба Франтишек Сплитекова-Касърова

- 472 Тота Хаджицветкова
- 478 Клио Николова Самарджиева-Бобева
- 503 Мария и Наум Кости (Костови)
- 549 Райна Михайлова Бъчеварова
- 584 Димитрана Петрова Иванова
- 601 Светослава Славейкова (Светослава Тихолова Цанкова)
- 612 Екатерина Христова Златоустава
- 625 Татяна Андреевна Кузминска
- 626 Василка Георгиева Кертена
- 634 Боянка (Бояна) Христова Миладинова
- 642 Аспасия Думанова - предаден в Архива на НРБ с протокол 31.01.1985 г.
- 652 Смрикарови (Христо, Люба, Елисавета и Домна)
- 682 Невена Боюклиева-Спиркова - предаден в ДА – 1968- 1977 г.
- 744 Виктория Димитрова Бабанова (Виктория Николова Възвъзова)
- 768 Иванка (Джована, Жана) Димитрова Мамарчева (Фошини, Алфано, Мейвор)
- 775 Цвета (Цвята, Цветана) Иванова Зографска
- 781 Соня Краева Кикименова
- 843 Царевна Миладинова-Алексиева
- 846 Мария Делчева Ушева
- 854 Кирила Николова Възвъзова-Каратеодорова
- 859 Елисавета Багряна
- 868 Лалка Найденова Кръстева
- 895 Весела Страшимирова Георгиева-Танева
- 905 Лейди Емили Стангфорд
- 908 Анка Димитрова Дикиджиева
- 913 Люба Панчо Михайлова-Иванчева
- 914 Невена и Елена Буюклиеви
- 919 Семесен фонд Донка Петрунова и Чавдар Аладжов

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ФОНДОВЕ ЗА ЖЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ДЪРЖАВНИ АРХИВИ

Девически училища

1. Първа девическа гимназия – София, СДА, ф. 495 К
2. Втора девическа гимназия – София, СДА, ф. 501 К
3. Трета девическа гимназия – София, СДА, ф. 907, 24 а.е., 1913-1944 г.
4. Четвърта девическа гимназия “Хр.Ботев” – София, СДА, ф. 961, 9 а.е., 1937-1943 г
5. Шеста девическа гимназия “Цанко Церковски” – София, СДА, ф. 397, 13 а.е., 1946-1951
6. 32-ро средно смесено училище “Климент Охридски”-София, СДА, ф. 753, 64 а.е., 1939-1981 (открито е през 1896 г. като Трета девическа гимназия, от 1922 г. е III държавна образцова девическа гимназия и педагогическо училище “Климент Охридски”)
7. Девически икономически техникум – София, СДА, ф. 819, 55 а.е., 1941-1970
8. Промишлено училище по облекло – София, СДА, ф. 839, 88 а.е., 1946-1970 (създава се като II професионална девическа гимназия)
9. V девическа гимназия – София, СДА, ф. 977, 6 а.е., 1943-1950
10. II-ра държавна девическа търговска гимназия – София, СДА, ф. 837, 25 а.е., 1946-1953
11. Държавна девическа професионална гимназия – Благоевград, ДА-Благоевград, Фонд № 433, 7 а.е., 1944 – 1950 г.
12. Девическо промишлено практическо училище – Гоце Делчев, ДА-Благоевград, Фонд № 499, 9 а.е., 1947 – 1953 г.
13. Народно девическо професионално училище за облекло – Петрич, ДА-Благоевград, Фонд № 435, 75 а.е., 1949 – 1990 г.
14. Държавна девическа гимназия – Бургас, ДА-Бургас, 737 К, 40 а.е., 1908 – 1949 г.
15. Държавна девическа гимназия “Мария Луиза” – Варна, ДА-Варна, 99К, 630 а.е., 1883-1944
16. Девическо практическо професионално училище “Трудолюбие” – Варна, ДА-Варна, 54К, 55 а.е., 1904-1957
17. Девическо практическо занаятчийско училище “Напредък” – Варна, ДА-Варна, 53К, 6 а.е, 1928-1946

18. Първа държавна девическа професионална гимназия – Варна, ДА-Варна, Ф. 62, 168 а. е., 1951-1991 г.
19. Женско професионално училище "Трудолюбие" - Горна Оряховица (1905 - 1955), ДА-Велико Търново, Ф. 914К, 103 а.е., 1905 - 1955 г.
20. Девическа професионална гимназия – Ихтиман, ЦДА, ЧП 788, 2 а.е., 1947-1952
21. Професионално девическо практическо училище "Мария Луиза" - Елена (1909 - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 888К, 17 а.е., 1909 - 1953 г.
22. Девическо земеделско училище "Борущ" - с. Крушето, Великотърновско (1900 - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 107К, 38 а.е., 1900 - 1949 г.
23. Професионално девическо промишлено училище по облекло и обществено хранене - Елена (1945 - 1953), ДА-Велико Търново, Ф. 317, 4 а.е., 1949 - 1953 г.
24. Девическо практическо професионално училище - с. Кесарево, Великотърновско, ДА-Велико Търново, (1948 - 1951), Ф. 349, 6 а.е., 1948 - 1951 г.
25. Държавно практическо девическо земеделско-домакинско училище – Видин, ДА-Видин, Ф. 1К, 33 а.е., 1898 – 1944
26. Видинска девическа гимназия “Антим I”, ДА-Видин, Ф. 332К, 40 а.е., 1899 – 1944
27. Пълна девическа практическа и професионална гимназия – Видин, ДА-Видин, Ф. 362, 92 а.е., 1931 - 1952
28. Девическа гимназия "Козма Тричков" – Враца, ДА-Враца, Ф. 223К, 144 а.е., 1905 – 1948
29. Девическа гимназия "Кирил и Методий" - Бяла Слатина, ДА-Враца, Ф. 387К, 68 а.е., 1911 – 1943
30. Девическо професионално училище „Х. Радка П. Симова" – Габрово, ДА-Габрово, Ф. 601 К, 10 а.е., 1932-1947 г.
31. Девическо професионално училище „Тотка и Янко Станчеви" – Севлиево, ДА-Габрово, Ф. 600К, 4 а.е., 1935-1953 г.
32. Девическо професионално училище-Трявна, ДА-Габрово, Ф. 598К, 7 а.е., 1940-1944 г.
33. Непълна девическа гимназия – Габрово, ДА-Габрово, Ф. 254К, 289 а.е., 1885-1923 г.

34. Севлиевска девическа непълна гимназия , ДА-Габрово, Ф. 662К, 107 а.е., 1914 - 923 г.
35. Девическа гимназия „Свобода” – Толбухин, ДА-Добрич, Ф. 646, 19 а.е., 1945 – 1954 г.
36. Българска частна девическа гимназия – Добрич, ДА-Добрич, Ф. 300 К, 35 а.е., 1922 – 1939 г.
37. Професионална девическа гимназия „Донка Христова” – Толбухин, ДА-Добрич, Ф. 391, 5 а.е., 1940 – 1950 г.
38. Девическа гимназия - гр. Дупница, ДА-Кюстендил, Ф. 104К, 14 а.е., 1942-1944
39. Девическа гимназия - гр. Кюстендил, ДА-Кюстендил, Ф. 206К, 11 а.е., 1937-1944
40. Девическо практическо занаятчийско училище "Трудолюбие" - гр. Кюстендил, ДА-Кюстендил, Ф. 212К, 10 а.е., 1934-1939
41. Девическа гимназия - Ловеч (1903-1912), ДА-Ловеч, Ф. 45К, 24 а.е., 1893-1912
42. Девическо промишлено практическо училище по облекло и обществено хранене - Ловеч (1950-1952), ДА-Ловеч, Ф. 1000, 8 а.е., 1950-1953
43. Девическа гимназия – Лом, ДА-Монтана, ф. 24 К, 89 а.е., 1937-1944
44. Втора девическа гимназия - Лом, ДА-Монтана, ф. 9, 41 а.е., 1944-1963
45. Народна девическа гимназия "Княгиня Мария Луиза" – Плевен, ДА-Плевен, Ф. 453К, 54 а.е., 1893-1950
46. Девическа професионална гимназия - Никопол, ДА-Плевен, Ф. 302, 3 а.е., 1946-1951
47. Девическо практическо занаятчийско училище – Плевен, ДА-Плевен, Ф. 270К, 5 а.е., 1936-1945
48. Девическа професионална гимназия - Плевен, ДА-Плевен, Ф. 303, 11 а.е., 1945-1953
49. Девическа гимназия “Царица Йоанна” – Разград, ДА-Разград, Ф. 104К, 43 а.е., 1942-1944 г.
50. Девическо професионално училище – с. Хърсово, ДА-Разград, Ф. 138К, 4 а.е., 1933-1944 г.
51. Девическа професионална гимназия – Разград, ДА-Разград, Ф. 886, 11 а.е., 1945 – 1954 г.

52. Девическа гимназия “Лиляна Димитрова” – Разград, ДА-Разград, Ф. 72 , 134 а.е. 1945 – 1961 г.
53. Девическо стопанско училище – гр. Исперих, Разградско, ДА-Разград, Ф. 144, 14 а.е., 1944 – 1953 г.
54. Девическо стопанско училище – гр. Кубрат, ДА-Разград, Ф. 143, 17 а.е., 1946 – 1952 г.
55. Девическа професионална гимназия – Разград, ДА-Разград, Ф. 886, 11 а.е., 1945 – 1954 г.
56. Девическа гимназия “Васил Левски” – Ямбол, ДА-Ямбол, Ф. 290К, 23 а. е., 1937-1949
57. Държавно практическо девическо училище и тригодишен занаятчийски курс – Нова Загора, ДА-Сливен, Ф. 227К, 46 а.е., 1932-1947
58. Девическа гимназия по облекло – Котел, ДА-Сливен, Ф. 227К 221, 8 а.е., 1947-1951
59. Народна девическа гимназия “Баба Тонка” – Русе, ДА-Русе, ф. 19 К, 144 а.е., 1888 – 1944 г.
60. Държавна девическа професионална гимназия, гр. Силистра, ДА-Силистра, Ф. 228, 6 а.е., 1942-1953
61. Държавна девическа професионална гимназия “Българка”, гр. Тутракан, ДА-Силистра, Ф. 231, 3 а.е., 1942-1949
62. Девическо практическо занаятчийско училище "Светлина" – с. Чепеларе, ДА-Смолян, Ф. 411К, 18 а.е., 1935 - 1953 г.
63. Девическа гимназия “Мария Луиза” – Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 98К, 593 а.е., 1881-1960
64. Първа девическа гимназия – Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 173К, 14 а.е., 1909-1921
65. Девическа гимназия – Чирпан, ДА-Стара Загора, Ф. 246К, 11 а.е., 1942-1944
66. Девическа професионална гимназия – Казанлък, ДА-Стара Загора, Ф. 305К, 51 а.е., 1931-1944
67. Девическо професионално училище на народно женско дружество“Пробуда”-Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 318К, 79 а.е., 1927-1945
68. Единно девическо училище- Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 117, 169 а.е., 1944-1975
69. Държавна девическа гимназия “Асен Златаров” – Хасково, ДА-Хасково, Ф. 19К, 6 а.е., 1942-1944 г.

70. Държавно практическо девическо занаятчийско училище – Харманли, ДА-Хасково, Ф. 707К, 5 а.е., 1924-1944 г.
71. Държавно практическо, девическо, земеделско, домакинско училище – Хасково, ДА-Хасково, Ф. 13К, 33 а.е., 1912-1944 г.
72. Практическо, девическо стопанско училище “Бъдещност” – Хасково, ДА-Хасково, Ф. 654К, 59 а.е., 1926-1946 г.
73. Дружествено девическо практическо занаятчийско училище “Развитие”- Хасково, ДА-Хасково, Ф. 657К, 10 а.е., 1941-1944 г.
74. Девическа професионална гимназия – Свиленград, ДА-Хасково, Ф. 780, 14 а.е., 1939-1953 г.
75. Държавна девическа професионална гимназия – Харманли, ДА-Хасково, Ф. 1044, 4 а.е., 1948-1950 г.
76. Дружествена девическа професионална гимназия “Анна Май”- Хасково, ДА-Хасково, Ф. 670, 19 а.е., 1942-1946 г.
77. Девическо професионално училище “Царица Йоанна” – гр.Търговище (1935 – 1946), ДА-Търговище, ф.493 К, 1 инв. Опис, 46 а.е. Включва документи от 1936 до 1946 г.
78. Смесена гимназия “ Лиляна Димитрова “ – гр. Търговище (1946 – 1959), ДА-Търговище, ф. 536, 1 инв. Опис, 14 а.е. Включва документи от 1946 до 1959 г. До 1951 г. гимназията е девическа.
79. Държавно девическо педагогическо училище – Шумен, ДА-Шумен, Ф.611К, 124 а.е., 1883-1934
80. Девическо практическо занаятчиско училище „Евдокия,, Групов фонд „Частни професионални училища,, – Шумен, ДА-Шумен, Ф.768К, 11 а.е, 1899-1946
81. Средно професионално техническо училище по облекло и обществено хранене „Люба Ивошевич” – Шумен, ДА-Шумен, ф. 930, 124 а.е., 1959-1985
82. Девическа гимназия “Константин Величков” – Пазарджик, ДА-Пазарджик, ф. 882, 25 а.е., 1943-1967 г.
83. Девическо стопанско училище – Трън, ДА-Перник, Ф.62 К, 3 а.е., 1925-1932
84. Четвърто средно девическо училище “Н.Й.Вапцаров” – Перник, ДА-Перник, Ф. 601, 30 а.е., 1950-1953
85. Девическа професионална гимназия “Надежда”- Радомир, ДА-Перник, Ф. 12, 19 а.е., 1944-1952.

Девически манастири

1. Девически манастир "Свети Георги", с. Кремиковци, Софийско, СДА, ф. 36 К, 109 а.е., 1884-1948 г.
2. Девически манастир "св. Никола" - с. Арбанаси, Великотърновско (1833 - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 726К, 4 а.е., 1881 - 1957 г.
3. Девически манастир "Успение Пресветая Богородица" - с. Арбанаси, Великотърновско (1860 - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 727К, 7 а.е., 1911 - 1950 г.
4. Девически манастир "Света Троица" - Велико Търново (XIV в. - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 733К, 11 а.е., 1911 - 1948 г.
5. Девически манастир "Св. пророк Илия" - Горна Оряховица (1938 - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 730К, 3 а.е., 1940 - 1948 г.
6. Девически манастир "Св. Арахангел Михаил" - с. Дебелец, Великотърновско (1858 -1944), ДА-Велико Търново, Ф. 732К, 1 а.е., 1929 - 1957 г.
7. Девически манастир "Св. Богородица" - с. Килифарево, Великотърновско (1842 -1944), ДА-Велико Търново, Ф. 728К, 4 а.е., 1924 - 1953 г.
8. Девически манастир "Св. 40 мъченици" - с. Мерданя, Великотърновско (1852 -1944), ДА-Велико Търново, Ф. 731К, 6 а.е., 1918 - 1960 г.
9. Девически манастир "Св. Панталеймон" - с. Присово, Великотърновско (1871 - 1944), ДА-Велико Търново, Ф. 729К, 3 а.е., 1937 - 1957 г.
10. Девически манастир „Св. Благовещение" – Габрово, ДА-Габрово, Ф.186К, 27 а.е., 1820-1948 г.
11. Колекция от документални материали на монахини от Габровския девически манастир „Света Богородица", ДА-Габрово, Ф. 669К, 20 а.е., 1830 - 1946 г.
12. Девически манастир “Св. Благовещение” – Габрово, ДА-Габрово, ф. 267, 18 а. е., 1948-1958 г.
13. Девически манастир “Въведение Пресв. Богородица” – Казанлък, с. Партизанин, Чирпанско, ДА-Стара Загора, Ф. 109К, 51 а.е., 1895-1951
14. Девически манастир“св.Николай”, с. Мъглиж, Старозагорско, ДА-Стара Загора, Ф. 481К, 22 а.е., 1942-1948

15. Девически манастир – Казанлък, ДА-Стара Загора, Ф. 982, 54 а.е., 1951-1977

16. Църковно земеделско стопанство при девически манастир "свети Николай" – Мъглиж, ДА-Стара Загора, Ф. 1497, 19 а.е., 1958-1978

Женски организации

1. Българска секция на международната женска лига за мир и свобода, ЦДА, 487 К, 33 а.е., 1919 – 1940

2. Гръцко женско дружество в гр. Пловдив "Евридики", ЦДА, 524 К, 21 а.е., 1874

3. Тракийски женски съюз, ЦДА, 885 К, 156 а.е., 1933 – 1944

4. Фонд "Американска детска градина", ЦДА, 1061 К, 54 а.е., 1897 – 1942

5. Македонски женски дружества, ЦДА, 1074 К, 10 а.е, 1903 – 1944

6. Българско женско благотворително дружество "Радост" в Цариград, ЦДА, 1087 К, 60 а.е., 1909 – 1939

7. Женско благотворително дружество "Евдокия", гр. Одрин, ЦДА, 1522 К, 5 а.е., 1898 – 1915

8. Комитет на българските жени, ЦДА, Ф.417, 1267 а.е., 1950 г.

9. Колекция "Българската жена, участвала в Отечествената война", ЦДА, Ф. 1131, 1944-1945

10. Български народен женски съюз (БНЖС), ЦДА, Ф.7, 289 а.е., 11.IX.1944 - 27.XI.1950

11. Български народен женски съюз (вж. и ЦДА, ф. 7), ЦДА, 1986 К, необработен

12. Женско образователно и благотворително дружество "Царица Йоанна" – Пирдоп, СДА, ф. 514 К, 7 а.е., 1925-1944 г.

13. Женско благотворително дружество "Зора", гр. Самоков, СДА, ф. 108 К, 105 а.е., 1900-1944 г.

14. Благотворителни женски и посмъртни дружества в София и Софийска област (групов фонд), СДА, ф. 1309 К, 31 а.е., 1928-1945 г.

15. Женско младежко християнско дружество, СДА, чп 597

16. Областно настоятелство на Българския народен женски съюз – Пловдив, ДА-Пловдив, ф. 32, 22 а.е., 1945-1948

17. Околийско настоятелство на БНЖС – Асеновград, ДА-Пловдив, ф. 105, 62 а.е., 1945-1950;

18. Околийско настоятелство на БНЖС – Пловдив, ДА-Пловдив, ф. 28, 9 а.е., 1945-1950;
19. Градско настоятелство на БНЖС – Пловдив, ДА-Пловдив, ф. 30, 60 а.е., 1945-1951
20. Женско дружество “Съзнание” – Калофер, ДА-Пловдив, ф. 53, 11 а.е., 1944-1950
21. Протоколна книга на Женското дружество – с. Зелениково (1945-1950), ДА-Пловдив, ЧП 253
22. Протоколна книга на Женското дружество – с. Момино село, (1947-1950), ДА-Пловдив, ЧП 215
23. Български народен женски съюз – Банско, ДА-Благоевград, Фонд 43, 10 а.е., 1945 – 1950 г.
24. Околийско и градско ръководство на БНЖС и квартални женски дружества – Карнобат, ДА-Бургас, 88, 23 а.е., 1944 – 1950 г.
25. Околийско ръководство на Български народен женски съюз – Нови Пазар, ДА-Шумен, 51 а.е., 1945-1950
26. Околийско ръководство на Български народен женски съюз – Преслав, ДА-Шумен, Ф. 253, 17 а.е., 1945-1950
27. Околийско ръководство на Български народен женски съюз – Шумен, ДА-Шумен, Ф. 10, 100 а.е., 1940-1951
28. Областно ръководство на Български народен женски съюз “Народна боркиня” (БНЖС) – Варна, ДА-Варна, Ф. 3, 25 а. е., 1944-1950
29. Околийско ръководство на Български народен женски съюз “Народна боркиня” (БНЖС) – Варна, ДА-Варна, Ф. 4, 35 а. е., 1945-1950
30. Градско ръководство на Български народен женски съюз “Народна боркиня” (БНЖС) – Варна, ДА-Варна, Ф. 5, 43 а. е., 1945-1951
31. Околийско ръководство на Българския народен женски съюз (БНЖС) - Велико Търново (1945 - 1951), ДА-Велико Търново, Ф. 3, 19 а.е., 1945 - 1951 г.
32. Български женски народен съюз - Свищов (1946 - 1950), ДА-Велико Търново, Ф. 186, 5 а.е., 1946 - 1950 г.
33. Български народен женски съюз – Толбухин, ДА-Добрич, Ф. 5, 28 а.е., 1941 – 1950 г.
34. Български народен женски съюз - с. Бранище, Толбухинско, ДА-Добрич, Ф. 669, 7 а.е., 1945 – 1950 г.
35. Областно настоятелство на БНЖС-Русе, ДА-Русе, ф. 100, 18 а.е., 1945-1949;

36. Околийска организация на БНЖС-Русе, ДА-Русе, ф. 163, 3 а.е., 1945-1949;
37. Градско ръководство на женските дружества – Русе, ДА-Русе, ф. 402, 13 а.е., 1947-1950
38. Колекция „Спомени за дейността на Български народен женски съюз в Толбухински окръг”, ДА-Добрич, Ф. 1194, 27 а.е., 1921 – 1984 г.
39. Български народен женски съюз - Луковит (1944-1959), ДА-Ловеч, Ф. 63, 19 а.е., 1945-1950
40. Български народен женски съюз - Ловеч (1944-1959), ДА-Ловеч, Ф. 64, 21 а.е., 1942-1951
41. Български народен женски съюз – Тетевен, ДА-Ловеч, Ф. 65, 23 а.е., 1945-1950
42. Областно ръководство на Българския народен женски съюз – Плевен, ДА-Плевен, Ф. 35, 96 а.е., 1945-1947
43. Български народен женски съюз – Плевен, ДА-Плевен, Ф. 157, 27 а.е., 1945-1950
44. Български народен женски съюз – Никопол, ДА-Плевен, Ф. 153, 7 а.е., 1945-1950
45. Околийски комитет на Българския народен женски съюз (ОК на БНЖС) – Елхово, ДА-Ямбол, Ф. 48, 17 а.е., 1945-1950
46. Околийско настоятелство на Българския народен женски съюз – Нова Загора, ДА-Сливен, Ф. 227К 793, 8 а.е., 1946-1957
47. Градско и околийско ръководство на Българския народен женски съюз - Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 11, 32 а.е., 1945-1950
48. Околийско ръководство на Български народен женски съюз – Казанлък, ДА-Стара Загора, Ф. 172, 16 а.е., 1944-1950
49. Околийско ръководство на женските дружества – Разлог, ДА-Благоевград, Фонд № 1496, 91 а.е., 1945 – 1950 г.
50. Женско народно просветно дружество “Пиринска македонка” – Разлог, ДА-Благоевград, Фонд № 100, 46 а.е., 1944 – 1950 г.
51. Македонско женско благотворително дружество – Разлог, ДА-Благоевград, Фонд № 116К, 8 а.е., 1927 – 1943 г.
52. Женско благотворително дружество “Милосърдие” – Бургас, ДА-Бургас, 562 К, 19 а.е., 1938 – 1948 г.
53. Женско просветно благотворително дружество “Самосъзнание” – Бургас, ДА-Бургас, 290 К, 78 а.е., 1905 – 1943 г.

54. Окръжен съвет на движението на българските жени – Бургас, ДА-Бургас, 1511, 21 а.е., 1972 – 1987 г.
55. Областно ръководство на женските дружества – Бургас, ДА-Бургас, 410, 24 а.е., 1944 – 1948 г.
56. Околийско ръководство на женските дружества – Айтос, ДА-Бургас, 366, 20 а.е., 1946 – 1950 г.
57. Женско дружество “Самосъзнание” – Бургас, ДА-Бургас, 1734, 23 а.е., 1994 – 2002 г.
58. Околийско ръководство на женските дружества – Царево (Мичурин), ДА-Бургас, 340, 5 а.е., 1947 – 1950 г.
59. Български женски съюз “Любов към родината” – клон Варна, ДА-Варна, 837К, 1929-1944, 15 а.е.
60. Женско благотв. др-во “Майка” – Варна, ДА-Варна, 670К, 59 а.е., 1888-1949
61. Окръжен съвет на Движението на българските жени – Варна, ДА-Варна, Ф. 1227, 142 а. е., 1972-1987 г.
62. Женско благотворително дружество "Радост" - Велико Търново (1944 - 1950), ДА-Велико Търново, Ф. 34, 5 а.е., 1944 - 1950 г.
63. Женско благотворително дружество "Елена Грънчарова" - Горна Оряховица (1944 - 1950), ДА-Велико Търново, Ф. 156, 6 а.е., 1944 - 1950 г.
64. Женско благотворително дружество “Развитие” – Видин, ДА-Видин, Ф. 330К, 8 а.е., 1911 – 1998
65. Околийско ръководство на женско дружество “Развитие” – Видин, ДА-Видин, Ф. 187, 33 а.е., 1931-1954
66. Женско дружество “Трудолюбие” – с. Златен рог (Антимово), Видинско, ДА-Видин, Ф. 720, 19 а.е., 1946 – 1951
67. Окръжен съвет на движението на българските жени – Видин, ДА-Видин, Ф. 1052, 35 а.е., 1968 – 1987
68. Женско дружество "Обнова" – Враца, ДА-Враца, Ф. 101К, 8 а.е., 1925 -1957
69. Женско дружество "Ударник" - с. Остров, Врачанско, ДА-Враца, Ф. 243, 10 а.е., 1944-1951
70. Околийско настоятелство на женските дружества – Враца, ДА-Враца, Ф. 471, 5 а.е., 1946-1950
71. Народно женско дружество „Майчино Грижа“ — Габрово, ДА-Габрово, Ф. 309 К, 21 а.е., 1869-1957 Г.

72. Окръжен съвет на жените – Габрово, ДА-Габрово, ф. 1126, 142 а. е., 1968-1987 г.
73. Групов фонд “Женски дружества” – Габрово, ДА-Габрово, ф. 97, 23 а. е., 1945-1950 г.
74. Околийско народни женско дружество – Дряново, ДА-Габрово, ф. 96, 9 а. е., 1945-1950 г.
75. Групов фонд “Народни женски дружества” – Севлиево, ДА-Габрово, ф. 269, 4 а. е., 1945-1950 г.
76. Народно женско дружество “Майка и дете” – с. Хаджицонев мост (дн. кв. Хаджицонев мост), ДА-Габрово, ф. 322, 3 а. е., 1944-1950 г.
77. Колекция от документални материали, спомени и снимки за женското движение в Габровски окръг, ДА-Габрово, Ф. 1179, 40 а.е., 1929-1982 г.
78. Окръжен съвет на жените – Толбухин, ДА-Добрич, Ф. 1221, 255 а.е., 1960 – 1987 г.
79. Македонско-женско благотворително дружество “Св. Благовещение” – Кърджали, ДА-Кърджали, Ф. 248К, 4 а.е., 1927-1934 г.
80. Околийско ръководство на женските дружество – Ивайловград, ДА-Кърджали, Ф. 555, 22 а. е., 1946-1950
81. Женско дружество "Майчина любов" - гр. Кюстендил, ДА-Кюстендил, Ф. 80К, 18 а.е., 1898-1943
82. Женско дружество "Пробуда" - с. Гърляно, Кюстендилско, ДА-Кюстендил, Ф. 856, 9 а.е., 1945-1950
83. Женско дружество - гр. Кюстендил, ДА-Кюстендил, Ф. 58, 14 а.е., 1945-1950
84. ОК за работа сред жените - гр. Кюстендил, ДА-Кюстендил, Ф. 839, 51 а.е., 1959-1987
85. Окръжен съвет на движението на жените – Ловеч (1969-1987), ДА-Ловеч, Ф. 875, 115 а.е., 1964-1987
86. Женско дружество – Кубрат, ДА-Разград, Ф.67, 10 а.е., 1943 – 1950 г.
87. Окръжен съвет на жените – гр. Разград, ДА-Разград, Ф. 894, 76 а.е., 1948 – 1950, 1968 – 1978
88. Женско благотворително дружество “Майчина длъжност” – Сливен, ДА-Сливен, Ф. 227К 301К, 18 а.е., 1937-1944
89. Околийско ръководство на женските дружества – Котел, ДА-Сливен, Ф. 227К 578, 52 а.е., 1945-1950

90. Околийско ръководство на женските дружества – Сливен, ДА-Сливен, Ф. 227К 78, 12 а.е., 1947-1950
91. Женско народно дружество “Стефка Чамурова” – Сливен, ДА-Сливен, Ф. 227К 359, 6 а.е., 1946-1949
92. Окръжен съвет на движението на българските жени –Сливен, ДА-Сливен, Ф. 227К 1074, 74 а.е., 1968-1987
93. Женско благотворително дружество “Българка”, гр. Тутракан, ДА-Силистра, Ф. 19К, 11 а.е., 1941-1943
94. Женско дружество “Българка”, гр. Тутракан, ДА-Силистра, Ф. 18, 16 а.е., 1941-1950
95. Окръжен съвет на Движението на българските жени, гр. Силистра, ДА-Силистра, Ф. 881, 9 а.е., 1963-1979
96. Женско благотворително дружество "Грижи за децата" – Смолян, ДА-Смолян, Ф. 203К, 7 а.е., 1934 - 1947 г.
97. Народно женско дружество “Саморазвитие” – Казанлък, ДА-Стара Загора, Ф. 371К, 3 а.е., 1938-1950
98. Български женски съюз “Любов към родината” – Чирпан, ДА-Стара Загора, Ф. 693К, 2 а.е., 1936-1944
99. Женско културно благотворително дружество “Пробуда” – Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 726К, 5 а.е., 1927-1945
100. Градско ръководство на народно женско дружество – Казанлък, ДА-Стара Загора, Ф. 346, 3 а.е., 1940-1950
101. Градско и околийско ръководство на българския народен женски съюз – Чирпан, ДА-Стара Загора, Ф. 460, 5 а.е., 1945-1950
102. Местно дружество на Български народен женски съюз - с. Дълбоки, Старозагорско, ДА-Стара Загора, Ф. 829, 7 а.е., 1944-1954
103. Окръжен съвет на движението на българските жени – Хасково, ДА-Хасково, Ф. 1370, 31 а.е., 1968-1987 г.
104. Околийско ръководство на женските дружества – Хасково, ДА-Хасково, Ф. 3, 17 а.е., 1944-1950 г.
105. Околийско и градско ръководство на Българския народен женски съюз – Свиленград, ДА-Хасково, Ф. 246, 33 а.е., 1944-1952 г.
106. Общоградско народно женско дружество “Ана Май” – Хасково, ДА-Хасково, Ф. 673, 10 а.е., 1942-1950 г.
107. Народно женско дружество – Любимец, ДА-Хасково, Ф. 1217, 13 а.е., 1945-1951 г.
108. Дружество “Самарянка” – клон Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 805К, 9 а.е., 1911-1941

109. Женско благотворително д-во в Стара Загора (Протоколна книга; Благотворително братство «Св. Иван Рилски» в Стара Загора — протоколна книга на настоятелството и снимки на лекари (1916–1917), ЦДА, ЧП 761К, Обем: 0,03 л. м.
110. Кооперативно д-во «Дом на българския женски съюз» (1928–1933), ЦДА, ЧП 605К, Обем: 0,02 л. м.
111. Женско благотворително дружество “Добродетел” – гр.Търговище (1870 – 1944), ДА-Търговище, ф. 113 К, 1 инв. Опис, 39 а.е. Включва документи от 1925 до 1944 г.
112. Архивна колекция “Спомени и материали за женското движение в гр.Търговище” (1870 – 1944), ДА-Търговище, ф.431 К, 1 инв. Опис, 19 а.е. Включва документи от 1926 до 1972 г.
113. Български народни женски дружества от Търговищка околия (1945 – 1958), ДА-Търговище, ф. 95 , 1 инв.опис, 11 а.е. Включва документи от 1945 до 1958 г.
114. Околийско ръководство на Български народен женски съюз – гр.Попово (1945 – 1950), ДА-Търговище, ф. 424, 2 инв. описа, 6 а.е. Включва документи от 1945 до 1950 г.
115. Колекция от спомени “Женското движение в Търговишки окръг” (1878 – 1975), ДА-Търговище, ф. 875, 1 инв. Опис, 26 а.е. Включва документи от 1957 до 1971 г.
116. Окръжен съвет на жените – гр.Търговище (1968 – 1987), ДА-Търговище, ф. 880, 2 инв.описа, 133 а.е. Включва документи от 1968 до 1987 г.
117. Градски съвет за работа сред жените – гр. Търговище (1968 -), ДА-Търговище, ф.1072, 1 инв. Опис, 32 а.е. Включва документи от 1969 до 1984 г.
118. Общински съвет на движението на българските жени – гр. Антоново (1973), ДА-Търговище, ф.1080, 1 инв. Опис, 16 а.е. Включва документи отк 1973 до 1989 г.
119. Женско благотворително дружество „Милосърдие” – Преслав, ДА-Шумен, Ф.329К, 3 а.е., 1940-1947
120. Женско благотворително дружество „Родолубие” – Шумен, ДА-Шумен, Ф.10К, 6 а.е., 1887-1943
121. Окръжен съвет на движението на българските жени – Шумен, ДА-Шумен, Ф. 1307, 102 а.е., 1968-1987
122. Народно женско дружество „Нов живот” – Преслав, ДА-Шумен, Ф. 252, 12 а.е., 1944-1949

123. Общински и градски съвети за работа с жените от Шуменски окръг, ДА-Шумен, Ф. 1606, 37 а.е., 1968-1978
124. Окръжен съвет за работа сред жените – Пазарджик, ДА-Пазарджик, ф. 973, 8 а.е. 1968-1973
125. Околийски комитет на Българския народен женски съюз – Пазарджик, ДА-Пазарджик, ф. 23, 42 а.е., 1945-1950 г.
126. Народно женско дружество “Малина Тодорова” - Ракитово, ДА-Пазарджик, ф. 620, 17 а.е., 1944-1950 г.
127. Окръжен съвет на жените – Перник, ДА-Перник, ф. 921, 20 а.е. 1968-1978
128. Околийско ръководство на Българския женски народен съюз – Радомир, ДА-Перник, ф. 187, 6 а.е., 1945-1953
129. Градско ръководство на Българския народен женски съюз – София, СДА, ф. 2, 211 а.е., 1945-1950
130. Областно ръководство на Българския народен женски съюз – София, СДА, ф. 53, 37 а.е., 1945-1949
131. Областен съвет на Движението на българските жени-София, СДА, ф. 2582, 74 а.е., 1968-1987
132. Околийско ръководство на Българския народен женски съюз – Ботевград, СДА, ф. 121, 27 а.е, 1945-1950
133. Околийско ръководство на Българския народен женски съюз – Ихтиман, СДА, ф. 211, 26 а.е., 1944-1952
134. Околийско ръководство на Българския народен женски съюз – Пирдоп, СДА, ф. 411, 55 а.е.
135. Околийско ръководство на Българския народен женски съюз – Самоков, СДА, ф. 98, 52 а.е., 1944-1952
136. Женско дружество – Врачеш, Ботевградско, СДА, ЧП 264, 1 а.е., 1945-49
137. Дружество на многодетните майки - Врачеш, Ботевградско, СДА, ЧП 266, 1947

Медицински училища

1. Училище за милосърдни сестри при БЧК – София, СДА, ф. 360, 18 а.е., 1908-1943 г.
2. Обединено медицинско училище за сестри, фелдшери и акушерки – Благоевград, ДА-Благоевград, Фонд № 811, 142 а.е., 1951 – 2003 г.

3. Медицинско училище за сестри – Видин, ДА-Видин, Ф. 387, 69 а.е., 1954 – 1967
4. Техникум за медицински сестри – Толбухин, ДА-Добрич, Ф. 644, 95 а.е., 1957 – 1967 г.
5. Обединено медицинско училище за сестри и акушерки – Кърджали, ДА-Кърджали, Ф. 636, 26 а.е., 1961-1980 г.
6. Училище за медицински сестри, гр. Силистра, ДА-Силистра, Ф. 600, 23 а.е., 1962-1967
7. Училище за медицински сестри – Шумен, ДА-Шумен, Ф. 892, 115 а.е., 1950-1984
8. Акушерско училище – Пловдив, ДА-Пловдив, ф. 1387, 48 а.е., 1945-1954
9. Обедивнено медицинско училище – Пловдив, ДА-Пловдив, ф. 1386, 245 а.е. 1945-1970 – води началото си от училището за милосердни сестри (открито 1942). След 9.9.1944 се слива с училището за акушерки.

Здравни заведения

1. Първа акушеро-гинекологична болница “Тина Киркова” – София, СДА, ф. 2321, 188 а.е., 1952-1994
2. Втора акушеро-гинекологична болница – София, СДА, ф. 2340, 207 а.е.
3. Трета акушеро-гинекологична болница – София, СДА, ф.2442, 125 а.е.
4. Дом “Майка и дете” – София, СДА, ф. 2330, 53 а.е., 1952-1982
5. Дом “Майка и дете” – община Сердика – София, СДА, ф. 2594, 15 а.е., 1969 – 1983
6. Дом “Майка и дете” – община Възраждане – София, СДА, ф. 1943, 20 а.е., 1958-1966
7. Дом “Майка и дете” – Благоевград, ДА-Благоевград, Фонд № 1275, 80 а.е., 1978 – 1998 г.
8. Дом "Майка и дете" – Плевен, ДА-Плевен, Ф. 731, 90 а.е., 1951-1958
9. Дом “Майка и дете” – Разград, ДА-Разград, Ф. 801, 251 а. е. , 1964 – 1997 г.
10. Дом “Майка и дете” – Елхово, ДА-Ямбол, Ф. 869, 34 а. е., 1963-1994

11. Дом "Майка и дете", гр. Силистра, ДА-Силистра, Ф. 857, 59 а.е., 1961-1998
12. Дом "Майка и дете" - Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 1324, 32 а.е., 1954-1982
13. Дом "Майка и дете"- Хасково, ДА-Хасково, Ф. 1457, 33 а.е., 1953-1992 г.
14. Дом „Майка и дете” – гр. Шумен, ДА-Шумен, Ф. 940, 149 а.е., 1945-1980
15. Дом "Майка и дете" – Перник, ДА-Перник, ф. 869, 7 а.е., 1963-1975
16. Дом за жени с душевни недъзи – с. Раздол, Благоевградско, ДА-Благоевград, Фонд № 1066, 8 а.е., 1958 – 1970 г.
17. Дом за жени с психични разстройства – с. Радовци, Ф. 1479, 21 а.е., 1968-1993 г.
18. Дом за жени с душевни недъзи – Севлиево, ДА-Габрово, ф. 168, 16 а.е., 1947-1959 г.
19. Дом за девойки с душевни недъзи - с. Преколница, Кюстендилско, ДА-Кюстендил, Ф. 964, 56 а.е., 1977-1997
20. Дом за жени с душевни недъзи - с. Лясково, Старозагорско, ДА-Стара Загора, Ф. 1487, 22 а.е., 1970-1979
21. Дом за момичета с душевни недъзи – с. Малки Воден, ДА-Хасково, Ф. 1294, 13 а.е., 1956-1977 г.
22. Дом за жени с душевни недъзи – с. Черни връх, ДА-Шумен, Ф. 898, 50 а.е., 1948-1980

Други институции за жени

1. Дом за девойки "Димка Димитрова" - Велико Търново (1950 -), ДА-Велико Търново, Ф. 1420, 45 а.е., 1950 - 1999 г.
2. Жени, участнички в революционните борби в Кюстендилско - колекция, ДА-Кюстендил, Ф. 297К, 113 а.е.
3. Дом за социални грижи за жени - с. Коприва, Кюстендилско, ДА-Кюстендил, Ф. 745, 67 а.е., 1965-2000
4. Дом за девойки - средношколки "Неделчо Николов" - Стара Загора, ДА-Стара Загора, Ф. 876, 34 а.е., 1967-1980
5. Дом за девойки-сираци „Васил Коларов” – гр. Шумен, ДА-Шумен, Ф. 925, 18 а.е., 1947-1953

6. Дом за средношколки „Тодор Петков” – Шумен, ДА-Шумен, Ф., 937, 85 а.е., 1947-1988
7. Трудово-възпитателно училище “Виолета Якова” – с. Враня стена, ДА-Перник, ф. 705, 16 а.е., 1961-1975 (открито 1961 г. за момичета с противообществени прояви)
8. Полувисш институт за детски учителки “Вела Пеева” – Пазарджик, ДА-Пазарджик, ф. 1029, 5 а.е., 1973-1977 г.
9. Къща-музей “Вела Пеева” – Велинград, ДА-Пазарджик, ф. 991, 5 а.е., 1951-1973 г.
10. Институт за детски учителки “Вела Благоева” – Русе, ДА-Русе, ф.816, 406 а.е., 1944-1985
11. Народно дружество на многодетните семейства – Ракитово, ДА-Пазарджик, ф. 621, 8 а.е., 1947-1949 г.
12. Протоколна книга на Дружеството на многодетните- с. Бачково (1945-1949), ДА-Пловдив, ЧП 158
13. Министерство на народната просвета (МНП), ЦДА, 177 К, 7711 а.е., 1879 – 1944
14. Съюз на многодетните в България, ЦДА, 278 К, 154 а.е., 1937 – 1944
15. Дружество за домашна култура "Български дом", ЦДА, Ф.8, 7 а.е., 9.IX.1944 - 17.III.1948
16. Управителен съвет на "Съюз на многодетните семейства в България (СМС), ЦДА, Ф.16, 156 а.е., 19.X.1944 - 25.VI.1949

** За жените от малцинствените групи могат да се търсят документи и във фондове на техните организации – например благотворителни дружества преди 1944 г., училища, културно-просветни дружества и др.*

WOMEN BEYOND THE ARCHIVE

Invisible Histories of Women in Bulgaria

Nurie Muratova

(Summary)

The monograph “*Women beyond the Archive. Invisible Histories of Women in Bulgaria*” is focused on researching the archives of and for women in Bulgaria. The proposed model encompasses the chronological framework of the period of the communist regime and considers the historical conditions of the founding of the State Historical Archives in 1951. The object of the study are the archives of women vis a vis the traditional historical archives. I try to outline the presence of the history of women and women’s lives in the documental heritage.

The purpose of the research is to define the models of archive availability in Bulgaria, related to the history of women and more specifically to define the historiographic situation in the sphere of researching gender and the history of women.

The *archive policies* which are part of the general policies of the totalitarian period predetermined the documental presence of history of women. Today we possess a huge amount of documents – mainly official, about the state activists as well as about the distribution and the management of the documentation of the period. It is to be noted that women, who did not fit the ideological narrative of the period are neglected by the archives, because of the well known ideological and institutional standing of the establishment of the State Archives in Bulgaria.

Women of diverse minority groups, women who belonged to the political opposition, women workers in the factories, field workers and so on are left out of the collections of the State Archives – or they are present only with especially selected showcase faces.

In addition, in the post-socialist archives in Bulgaria once again are absent the a number of groups of women like Gypsy women, Pomak women, Turkish women. Generally speaking, women from the low class – or of diverse ethnic or religious background – are marginalized as well as in the global documental heritage.

This situation defines the difficulties which face the researcher of the history of women in Bulgaria. A number of topics and research fields are ignored being unclear and documentary not supported. Still, these obstacles could stimulate the use of non-conventional sources and methods, enriching the research methods. The use of oral history and interdisciplinary methods that unite the approaches of different humanitarian and social sciences gains specific importance.

Both the academic discussions and the new research fields, developed after the fall of the Iron Curtain found their place in our scholarly discourse. I have to emphasise that I was not led by the often used practice to adjust the ‘big’ theory to my own research. I have chosen the vice versa method – to let the results of my research found their theoretical justification. Part of my academic inquiries inscribed into the modern theories of the postcolonial studies, minority studies, intersectional theories of accumulation of inequalities and marginalization, and modern identity archive theory.

Onether purpose of my research is outline some fields in the archival system which could not be studied by conventional methods. The developing research fields of *Gender Studies*, *History of Women* and *History of Gender Relations* in Bulgaria rarely pay attention to marginalized women. In the first chapter I contemplate the theories which could be applied to the research of the ‘hidden’ women. My aim is not to cover all theoretical recourses but rather to spot possible research horizons. In the first chapter I follow the processes of interaction between historiography and archives as practice of documentation in the framework of socio – philosophical and archive theoretical

doctrines. I take into account the postcolonial theories, the theories of intersection of inequalities and marginalization in the context of their relation to the present academic situation in Bulgaria. One of the purposes of the monograph is to outline as a research field the life stories of sometimes *double or triple marginalized women*. They could be approached by different research methods – and especially via interdisciplinary methods.

In the second chapter I present the origin, the history and the development of the archives of women and for women, their variety and specificity in their international context. The geographical framework includes women archives in Europe, the Balkans and the USA. The varieties of archive practices are connected with the enriching the definition of the archive – surpassing the notion of the classical historical archives. The so called ‘*identity archives*’, part of which are the women’s archives are the best example for this case.

In the third chapter I describe the situation in the Bulgarian State Archives in relation to documental heritage of women. For this task I use statistical methods for outlining its size on the background of the official policies towards women.

For data searching in the entire archival system of the Bulgarian State Archives I used the informational system of the institution. I analysed the content of all the files (Фонд) in order to define only the archives related to the history of women. Another important documental resource are the personal files of women (including family records) which I researched in details. What is important to note about the personal archives is that they reflect directly the policy of the archival system in preserving the memory of women.

The last chapter includes several case studies of women’s archive stories which I have studied in details and which I have already published (some of them in joint works with other colleagues, including published books). In this chapter I consider their stories only from the point of view of their *archive presence* and in relation to the statement of Mary Beard “*No documents, no*

history". Through the prism of postcolonial theories and the theories of accumulation and intersection of inequalities and marginalization I have researched the *archival presence* of Muslim women and Gipsy women during the totalitarian period. There have been many *research obstacles* related to the reconstruction of life stories of three women who were activists of the Bulgarian Agrarian Union. Two of them (Rajna Lapardova and Nevena Elmazova) have two 'archives' – one 'official' prepared and delivered by them to the State Archive – and another one fabricated by the repressive apparatus of the State Security, which outlines different biographical trajectory. The third woman who belonged to the Oppositional Agrarian Union (Tsvetana Tsacheva) has spent years in the communist labour camps after 1947, when the political opposition in Bulgaria was eliminated. Tsacheva does not have official archive and her life story could be reconstructed only using the method of *oral history*. Although there were some traces in the State Security Archive marking the persecution against her, her own experience would have been unknown if the method of *field research* was not used. The other similar cases of persecuted women because of their Turkish ethnic origin were the lecturers at the Sofia University Mefkure Mollova and Hayrie Memova-Suleymanova. The persecutions against them are well documented in the State Security Archive at the expense of the lack of any traces of their academic and other professional activities. The last case (the writer Zlatka Cholakova) is about the so called '*drawer*' *literature*, which was sent to the State Archive by misunderstanding.

This *personal archive* research demonstrates the benefits of the so called '*archive revolution*' which has happened in the last decades – with the opening of the archives of the State Security and the Communist Party. The opening of the archives which are classified as '*secret archive*' provided opportunities for different kind of research, including the one related to women, who are often excluded from the common research interest.

DocWoment
Book Series: Women and Minorities Archives, Volume 6
2021

Nurie Muratova
WOMEN BEYOND THE ARCHIVE
Invisible Histories of Women in Bulgaria

Нурие Муратова
ЖЕНИ ОТВЪД АРХИВА
Невидимите истории на жените в България

Рецензенти:
проф. д-р Жоржета Назърска
доц. д-р Марияна Пискова

ISBN 978-954-00-0259-0

Университетско издателство „Неофит Рилски“
Благоевград